

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім А.Ю. КРИМСЬКОГО

ПИЛИПЧУК
Ярослав Валентинович

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК
ДАШТ-І КИПЧАК
у IX–XIII ст.

КИЇВ–2013

ББК 63.3(2)43
ПЗ2

ПЗ2 **Пилипчук Я.В.** Етнополітичний розвиток Дашт-і Кипчак у IX–XIII ст. – Київ, 2012. – 288 с.

Рецензенти:

д.і.н., проф., завідувач відділу бронзи
Інституту археології НАН України

Отрощенко В.В.

д.і.н., проф., завідувач кафедри історії
та археології слов'ян
Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету
ім. М.П. Драгоманова

Журба М.А.

д.і.н., проф., керівник археологічної лабораторії
Башкирського державного педагогічного університету
ім. Акмулли (м. Уфа)

Іванов В.А.

Рекомендовано до друку протоколом №3 вченої ради
Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського
НАН України від 22 червня 2011 року

ББК 63.3(2)43

ISBN 978–966–02–6579–0

*Присвячується моїм батькам –
Валентину та Надії
Пилипчукам*

ЗМІСТ

Передмова	5
Глава 1	
Джерельна база	11
Глава 2	
Історіографія	33
Глава 3	
Кипчаки, ісламська цивілізація та кочівники Центральної Азії	51
Глава 4	
Половецький степ, Русь та Кавказ	79
Глава 5	
Кипчаки на Балканах та у Центральній Європі	123
Глава 6	
Монгольське завоювання східних кипчаків	149
Глава 7	
Монголи на порозі Європи. Калкська битва	163
Глава 8	
Великий Західний похід	183
Висновки	209
Анотація	215
Summary	228
Перелік історичних подій, пов'язаних з кипчаками	231
Список використаних джерел та літератури	238

ПЕРЕДМОВА

Важливість дослідження історії кипчацьких племен, які кочували у західній частині євразійських степів, обумовлена насамперед значимістю ролі цих тюркомовних номадів в історичному розвитку країн Європи та Азії, що на окремих етапах зазначеного процесу була якщо не визначальною, то принаймні суттєвою. Правлячі династії Грузії, Угорщини, Русі та держави хорезмшахів були пов'язані з ними матримоніальними зв'язками. У Болгарії три царські династії походили від кипчацьких вождів. Китайські, монгольські, тюркські, перські, арабські, вірменські, грузинські, слов'янські, візантійські, європейські латиномовні хроністи згадували про кипчаків. Не дивно, що кипчаки стали предметом дослідження багатьох студій.

Що ми знаємо про кипчаків? Сучасна історична наука розглядає їх як тюркський народ, який був предком багатьох сучасних тюркських націй – кримських татар, ногайців, балкарців, карачаївців, кумиків, казахів, каракалпаків, киргизів. З даних літописних текстів ми дізнаємося, що вони стали відомі русам як “половці”, вийшовши на кордони Русі. У Європі їх знали як “куманів”. Етнонім “кипчак”, що дістав поширення в арабо-перській історичній традиції, не був самоназвою. Це був екзоетнонім, який у VIII–IX ст. використовувався для позначення нащадків племен сірів (відомих у китайських літописах як сеяньто). Вожді цього племені у середині VII ст. зайняли місце тюркютів у степах Внутрішньої Азії та проголосили себе каганамі. Вони мали імперські амбіції, котрі не витримали випробування часом. Зазнавши поразки, сіри залишили рідні степи.

З переселенням сірів з просторів Внутрішньої Азії до центральноазійських степів закінчилась остання сторінка історії сірів (сеяньто) і почалась перша глава історії кипчаків. Саме степам між Уралом та Іртишем судилося стати першою батьківщиною кипчаків. Історія західноєвразійських степів із найдавніших часів була тісно пов'язана з історією територій, що їх оточували. В етногенезі тюркських народів Центральної Азії брали участь і мігранти із Внутрішньої Азії. Знищення енісейськими киргизами каганату токуз-огузів призвело до великих трансформацій у євразійських степах.

Відійшли в історію старі “кочові імперії”, а на їхньому місці з'являлись інші. Однією з таких держав був Кімацький каганат. Ця конфедерація об'єднала племена різного етнічного походження, і до неї входили степові простори між Іртишем, Ішимом, Уралом та Тоболом.

У межах кімацької конфедерації склалася сrostкинська археологічна культура. З процесом її становлення і формування пов'язують процес етногенезу кипчаків.

Падіння Кімацького каганату започаткувало нову хвилю переселень кочівників. Буквально під час життя одного покоління “степи огузів” перетворилась на “Дашт-і Кипчак”. До складу володінь кипчаків були включені володіння не тільки “держави янгикентських ябгу”, а й східноєвропейських торків-огузів і печенігів. У локомотиві переселення перебували племена, відомі Тахіру ал-Марвазі як кай, куни та шари.

Серед робіт, присвячених регіональним аспектам історії кипчаків, необхідно виокремити студії А. Палочі-Хорвата, І. Вашарі [Vasary 2005], П. Діакону [Diaconu 1978], В. Спінея [Spinei 2003; Spinei 2009], П. Голубовського [Голубовский 1884; Голубовский 1889], С. Плетнєвої [Плетнева 1990], З. Анчабадзе [Анчабадзе 1960], Ф. Кірзіюглу [Kirzioglu 1992], М. Мургулії [Мургулия 1971], В. Іванова [Иванов, Кригер 1988; Иванов 2006], В. Костюкова [Костюков 2006], С. Ахінжанова [Ахинжанов 1989].

Окрім них, в історіографії історії кипчаків наявні праці, які дозволяють нам ознайомитись із загальним баченням історії кипчаків. Досі неперевершеною залишається монографія Й. Маркварта “До походження народу куманів”. Серед сучасної наукової літератури необхідно згадати про доробки О. Прицака [Прицак 2008], П. Голдена [Golden 1979/1980; Golden 1984; Golden 1986; Golden 1990; Golden 1992; Golden 2002; Голден 2003; Голден 2008] та Б. Кумекова [Кумеков 1972; Кумеков 1990; Кумеков 2006], що мають величезне значення для розвитку куманологічної науки. Ця студія покликана поєднати регіональне та загальне бачення історії кипчаків, реконструювати етнічну та політичну мапу Дашт-і Кипчак, а також висвітлити процес монгольського завоювання кипчацьких територій.

Досі не знайдено відповіді на багато питань історії кипчаків. Серед найбільш актуальних з них можна назвати такі: чи можна ототожнювати кімаків та кипчаків із тюрками? кого і коли називали кипчаками? яким було значення етноніма? ким були кімаки, кай, куни, шари? наскільки інтенсивною було взаємодія між тюркськими та протомонгольськими племенами у євразійських степах? які чинники зумовили перемогу монголів над кипчаками? наскільки значною була участь кипчаків у монгольських завоюваннях і чи можна назвати Улус Джучі кипчацькою державою? Сподіваємось у нашому дослідженні відповісти, якщо не на всі питання, то хоча б на більшість із них.

Останнім часом з'являється дедалі більше студій та монографій, присвячених кочовим народам. Дослідники починають враховувати специфіку ідеології та політичного устрою держав номадів. По-новому інтерпретуються нарративні джерела, дані яких зіставляються з матеріалами археологічних досліджень. Все більше уваги приділяється нарративним джерелам кочових суспільств, таким як “Таємна Історія монголів” та тюркські рунічні надписи на честь каганів і беків кок-тюрків, єнісейських киргизів та токуз-огузів.

На жаль, кипчаки не залишили по собі аналогічних пам'яток. Німими свідками їхньої історії є кам'яні скульптури, які більшість населення називає “половецькими бабами”. Вони є важливими для дослідження культури та світогляду кипчаків, однак неспроможні відповісти на питання етнополітичної історії. Щодо інтерпретації їхньої етнічної належності досі точаться запеклі дискусії.

Останнім часом у дискусії з питання кипчацьких кам'яних скульптур було привнесено чимало нових та оригінальних ідей. Зокрема, армавірським археологом Є. Нарожним переглянуто причини зникнення кипчацьких статуй, а також етнічну приналежність статуй на Верхній Кубані [Нарожный 2003; Нарожный 2008; Нарожный 2009]. Українська дослідниця Л. Гераськова порушила питання, чи можна ототожнювати кам'яні статуї винятково з кипчаками, й дійшла висновку, що звичай споруджувати їх був загальнотюркською традицією [Гераськова 1991].

Значна кількість проблем етнополітичної історії кипчаків залишається дискусійною. Наші знання про них є відносними, і ми знаємо лише про ті етнічні спільноти, що були зафіксовані нарративними джерелами, а отже, були найбільш відомі. Разом із тим для дослідження важливим є залучення матеріалів археологічних досліджень.

І хоча слов'янські літописи не згадували про переселення племен у межах східноєвропейських степів, це зовсім не означає, що його не було взагалі. Наскільки динамічним був світ євразійських кочівників, можна переконатись, аналізуючи історію постординських юртів чи епохи Великого Переселення народів. Ми не можемо виключати, що аналогічні процеси мали місце у VIII–XIII ст. Потрібно розглядати переселення кочівників не у статиці, а в динаміці, аналізуючи політичні процеси, що сприяли їм. Питання кипчацьких міграцій є одним із найважливіших у цій студії, й тому нам необхідно простежити основні напрямки та учасників міграцій. Окрім того, важливою для нас є проблема державних інститутів у кочівників.

Неможливість застосування до кочівників Євразійського степу та горців Північного Кавказу соціальної термінології, характерної для

західноєвропейського феодалізму, змусила автора відмовитися від формаційного підходу. Теорія кочового феодалізму, запропонована радянськими вченими, при докладному аналізі соціальної та політичної структури в багатьох аспектах не відповідає реаліям кочових суспільств. Приклади Улусу Джучі та Великої Монгольської імперії були винятками з правил, а не правилом, оскільки для кочових імперій загалом не був характерний централізм. Як відзначає П. Голден, для кочівників євразійських степів був притаманний стан бездержавності [Голден 2004]. Згідно з розробками Т. Барфілда, видається доцільною класифікація ханств кипчаків як вождівств [Барфілд 2009]. Щодо політичної структури цих держав є слушним термін “конфедерація племен”, запропонований П. Голденом [Голден 2004].

У дослідженні застосовуються терміни: “Центральна Азія” замість “Середньої Азії” (степи сучасного Казахстану), “Внутрішня Азія” замість “Центральної Азії” (степи Халха-Монголії, Барги та Джунгарії) та “Південний Кавказ” замість “Закавказзя”. Для позначення усього простору степів на захід від хребта Тарбагатай і на схід від Турну-Северіна використовуються терміни “Дашт-і Кипчак” та “західноєвразійські степи”. Замість термінів “руські літописи” та “давньоруські літописи” нами використовується термін “слов’янські літописи”. Замість політоніма “візантійці” використовується політонім “ромеї”. Традиційний екзоетнонім “половці” майже не використовується, а замість нього вживаються етноніми “кипчаки” та “кумани”. Куманами в цій студії називаються не усі кипчаки, а лише одне кипчацьке плем’я. Політонім “монголи” у цьому дослідженні у більшості випадків вказує на належність персон до монгольського війська.

Окремим питанням є визначення етнічної належності кочових народів. Кого можна називати кипчаками? Йємеки, кангли, східноєвропейські та “дербентські” кипчаки розглядалися сусідами як єдине ціле, що внаслідок регіональних відмінностей поділялось на кілька частин. Необхідно зауважити, що кипчаками у широкому значенні цього терміна називали усе тюркомовне населення західноєвразійських степів протягом другої половини XI–XIII ст. У такому значенні цей етнонім аналогічний терміну “татари”, яким позначали тюркське населення цього ж регіону XIV–XVI ст. До того ж варто відзначити, що навіть таке відоме плем’я, як ольберлю (ольберлік, ільбарі), не було від початку тюркським, а належало до протомонголів. Лише згодом їх можна було з повним правом називати тюрками в сучасному розумінні цього терміна. Розмитість етнічної ідентифікації в Центральній Азії помітив ще Махмуд ал-Кашгарі. Досі дискусійною є етнічна належність кімаків.

Процеси формування етнічних спільностей за епохи Великого переселення у кипчаків були схожі на процеси становленн соціальних організацій у давніх германців (Männerbünde). Більшість державних об'єднань в XI ст. були засновані харизматичними вождями, які об'єднали навколо себе воїнів з кочових тюрків та купців із місцевих осілих народів (донські алани у вождівстві Шарукана).

Проблеми етнічної історії населення західноєвразійських степів є надзвичайно складним питанням, оскільки знання про етнімію Дашт-і Кипчак фрагментарне. Маємо зауважити, що необхідно враховувати складність етнічної структури тюркських народів. Приклад ногайців, узбеків, казахів є показовим у тому сенсі, що у складі цих народів була велика кількість племен різноманітного походження. Не менш складною мала бути й етнімія більш ранніх тюркських кочових народів, серед яких були й кипчаки.

Слід зазначити, що навіть стосовно епохи кипчацького домінування у західноєвразійських степах немає достатніх даних про етнімію всередині кипчацьких племен, тож ми і вимушені обмежитись розглядом навіть не кланової, а племінної структури Дашт-і Кипчак.

При висвітленні окремих питань політичної історії кипчаків переглядається існуюча точка зору щодо певних подій. При дослідженні варто врахувати, що ми відтворюємо історичні реалії за даними хронік різних авторів. Останні, як люди, мали свої інтереси та уподобання. Окрім того, неможливо розглядати історика окремо від конкретної епохи та соціального середовища. Історики такі самі живі люди, які не завжди могли відсторонено і без емоцій писати про події минулого.

На жаль, нам відомі тільки основні моменти монголо-кипчацьких війн, такі як вторгнення монголів на Північний Кавказ, Калкська битва, війна монголів з кипчаками Бачмана, кумано-кипчацькі міграції до Центрально-Східної та Південно-Східної Європи. Потрібно критично підходити до свідчень наративних джерел про битви та кампанії в степах Дашт-і Кипчак. Наявні в історіографії бачення основних віх монгольського завоювання Дашт-і Кипчак потребують перегляду.

Потреби часу вимагають розробки інших, досі малодосліджених аспектів цієї проблеми: першого монгольського вторгнення у східноєвропейські степи, першого дипломатичного контакту між Yeke Mongol ulus та Руссю, монгольського завоювання степів Донщини, Надазов'я та Північного Кавказу. У цій студії на особливу увагу заслуговує взаємодія тюркських та протомонгольських племен у Центральній Азії. Цей сюжет є наскрізним для цієї монографії.

Хронологічні межі нашого дослідження – IX–XIII ст. Нижня хронологічна межа обумовлена утворенням Кімацького каганату, а верхня – завершенням монгольського завоювання Дашт-і Кипчак. Метою написання цієї книги є реконструкція етнополітичної історії кипчаків у IX–XIII ст.

Підготовка цього доробку була б неможливою без допомоги колег і тому ми висловлюємо подяку: д.і.н., проф., директору Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, Л.В. Матвєєвій, д.і.н., проф., завідувачу відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, О.Б. Бубенку, к.і.н., заступнику директора Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України Д.А. Радівілову, к.і.н., вченому секретарю Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, О.С. Мавріній, к.і.н. вченому секретарю при спецраді Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, О.Д. Василюк, д.і.н., проф., завідувачу відділу бронзи Інституту археології НАН України, В.В. Отроценку, д.і.н., проф., завідувачу кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, М.А. Журбі, д.і.н., проф., завідувачу сектору тюркології та монголістики Інституту східних рукописів м. Санкт-Петербурга С.Г. Кляшторному, д.і.н., проф., керівникові археологічної лабораторії Башкирського державного педагогічного університету ім. Акмулли (м. Уфа), В.О. Іванову, д.і.н., проф., директору Інституту казахської історії та цивілізації Університету Кайнар, Хафізовій К.Ш., д.і.н., проф., директору Міжнародного центру кипчакознавства АН РК, Б.Є. Кумекову, д.ф.н., проф., с.н.с. відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України В.А. Бушакову, к.і.н., PhD Університет Оулу (Фінляндія), Роману Хаутала, доценту кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, Р.В. Бабенку, к.і.н., с.н.с. відділу історії України середніх віків та раннього модерного часу Інституту історії НАН України, Б.В. Черкасу, д.і.н., проф., О.О. Тортіка, к.і.н., директору Центру золотоординських досліджень І.М. Міргалієву, к.і.н., доценту Казанського державного університету М.С. Гатіну, к.і.н., доценту кафедри історії Росії історичного факультету білоруського університету С.М. Темушеву.

ГЛАВА 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Джерельна база історії кипчаків є розлогою. У цій студії використані матеріали монгольських, китайських, тюркських, перських, арабських, вірменських, грузинських, слов'янських, візантійських грекомовних, європейських латиномовних джерел. Умовно усі джерела можна поділити на європейські та східні. Серед східних є джерела, написані на фарсі, монгольською, китайською, староузбецькою, арабською, грузинською, вірменською мовами. Європейських хроністів можна поділити на західноєвропейських латиномовних, слов'яномовних та візантійських грекомовних. Щодо мемуарів, то більшість із них мали характер подорожніх нотаток і були написані латиною.

Східні джерела. “Таємна історія монголів” була написана монгольською мовою у 1240 р. Її анонімний автор повідомив тільки про факт походів до Східної Європи. Вона стала джерелом для Джувейні, Рашид ад-Діна, укладачів “Юань-ші”, Лубсан Данзана та багатьох інших хроністів [Сокровенное Сказание монголов 2002].

Стосовно історії монголо-кипчацького протистояння можна виокремити кілька ключових моментів. Так, анонімний монгольський літописець повідомляв про перемогу Чингіс-хана над меркітами і втечу останніх до кібчаутів (тобто кипчаків). Далі вказано, що переслідування меркітів було продовжено у кипчацьких степах. Хроніст повідомляв також про факт походу до Східної Європи у 1222–1224 рр. Про конкретні зіткнення з кипчаками він не повідомляв, але “Великий Західний похід” дістав у нього назву “Кипчацького походу”, що є свідченням того, проти кого був спрямований головний удар Чингізидів. Заради справедливості треба додати, що детальністю не відзначалися й описи війн монголів проти тангутів та хорезмійців.

Очевидно, що автор хроніки і не ставив перед собою завдання детального висвітлення політичної історії Yeke Mongol ulus. Свідчення цієї монгольської писемної пам'ятки є дуже важливими для висвітлення суспільного ладу та побуту монголів. Наскрізним сюжетом цієї хроніки є історія роду Борджигінів. Вона є династійною історією. Події, що відбувались поза межами Монголії, висвітлені доволі стисло. Оскільки історична пам'ять монголів була в основному усною, то й опис подій набував рис, характерних для епічних балад. З цієї точки зору свідчення анонімного монгольського літописця близькі до орхонсько-снісейських та скандинавських текстів.

Історія кипчаків перебувала у фокусі уваги і китайських істориків. Рання етнічна історія кипчаків і тюрків західноєвразійських степів ви-

світлена у багатьох хроніках [Бичурин 1950; Кюнер 1961]. Основна маса інформації про сеяньто міститься у хроніці “Тан-шу”. Укладачі хроніки вказували, що суспільна організація сеяньто було схожа з тюркською. В оповідях про вождів сеяньто Йенчу-Більге-хана та Барс-чора були визначені основні віхи політичної історії каганату сеяньто. Свідчення китайських хроністів про Бачжо та його брата подібні до інформації Гардізі про синів володаря татар. Деякі цінні дані містить “Загальний огляд історії Тан”. Основним сюжетом історії сірів були відносини сеяньто з Китаєм [Кюнер 1961].

Багато цікавої інформації про монгольські походи до Європи містяться в “Історії династії Юань (Юань-ші)”. Ця вельми цінна праця була створена у мінському Китаї в 1369 р. Над нею працював цілий колектив істориків під керівництвом Сун Ляна та Ван Вея. “Юань ші” – це величезна енциклопедія з історії Китаю під владою монголів. У розділі “Основні записи” описано діяльність імператорів. Значно більше даних міститься у “Біографіях видатних людей”. Зокрема, чимало цінної інформації можемо почерпнути з біографій канглів та кипчаків, які перебували на службі у монголів. Дані “Юань-ші” дозволяють нам переглянути усталені стереотипи щодо відносин між кипчаками та монголами.

Інформація про Великий Західний похід наявна у життєписах Гуюка та Мунке. В останньому з них знайшов відображення епізод війни з Бачманом. До речі, опис війн Чингізидів із Бачманом у “Юань-ші” близький до оповіді про Бачмана в короткій редакції хроніки Рашид ад-Діна. Таким чином, перед нами постає питання про джерела інформації китайських хроністів. Монгольські хроніки містили вкрай мало інформації про події в Європі. У такому разі єдиними, хто був достатньо проінформованим про події в Yeke Mongol ulus, мали бути не монголи, а іранці та тюрки, які перебували на службі у династії Юань і входили до семужень – особливого прошарку населення Китаю за доби монгольського панування. Це були як військові, так і чиновники. При укладанні однієї з глав у “Юань-ші” використовувались дані короткої версії хроніки Рашид ад-Діна. Дані китайців щодо монгольських походів збігаються з інформацією Джувейні та Вассафа.

Вагоме значення для цієї студії має опис звершень Тутуха (сина Інаси), оскільки дозволяє простежити генеалогію та історію правлячої династії провідного племені східної частини Дашт-і Кипчак. За допомогою даних життєпису Тутуха можна дізнатися про альянс, який існував між меркітами та кипчаками до монгольського завоювання. Стосовно перших монгольських походів до Дашт-і Кипчак величезне значення мають

дані життєписів монгольського головнокомандуючого Субедея. Вони дозволяють нам простежити локалізацію та хронологію подій. Заслуговує уваги той факт, що проти кипчаків Субедей здійснив, за підрахунками китайців, чотири кампанії. Зважаючи на те, що Субедей був найвизначнішим полководцем Єке Монгол Улус, можна припустити, що кипчаки були гідними супротивниками монголів.

Логічніше приписати перемогу над кипчаками Бачмана саме йому, а не недосвідченому на момент Великого Західного походу Мунке. За умови відсутності достовірних даних арабських джерел про підкорення східної частини Дашт-і Кипчак унікальними є свідчення “Юань-ші” про зіткнення монголів із кипчаками у горах Юй-Юй. Дослідників також цікавлять дані життєпису Хесимайлі. Хоча історія кипчаків висвітлена фрагментарно, але ці фрагменти дають змогу з’ясувати кілька важливих аспектів. Автор відзначив зіткнення монголів із волзькими булгарами та русами під час вторгнення у Східну Європу. Не оминув він увагою і зіткнення з канглами. Це, своєю чергою, дає нам змогу пояснити тези анонімного монгольського літописця та Джувейні щодо необхідності підкорення кипчаків і народів Східної Європи [Бичурин 2005; Золотая Орда 2009].

Важливі дані з історії кипчаків містяться у доробках арабських та перських авторів. Ібн Хурдадбег, який жив наприкінці IX – на початку X ст., у “Книзі шляхів та країн” (написана у 885–886 рр.) згадував про кімаків та кипчаків. Він локалізував токуз-огузів на відстані 81 дня шляху від Тараза. Інформація про кипчаків цінна тільки тим, що це була перша за часом згадка про кипчаків в арабській географічній традиції [Ібн Хордадбех 1986]. Важлими джерелом для вивчення історії кипчаків та кімаків є доробок Абу Саїда Абдалхайє Гардізі під назвою “Прикраса відомостей”. Часом її написання був період правління Зайн ал-Мілла Абд ар-Рашида (сина султана Махмуда Лазневі). Хронологія подій доведена до 1041 р. Гардізі був придворним історіографом Газневідів і описував події, які стосувалися історії Ірану та Хорасану. Хроніст наводить унікальні дані легенди про походження кімаків, котра дивовижно схожа зі свідченнями “Тан-шу” про правителів сеньто [Гардизи 1973].

Одним із найвидатніших арабських географів був Абу Абдаллах Мухаммед б. Мухаммед б. Абдаллах б. Ідріс (Ал-Ідрісі). При дворі сицилійського короля Роджера II він написав працю під назвою “Розвага для стомленого у подорожі” у 1154 р. Для опису більшої частини Європи були використані свідчення норманів та класиків європейської латиномовної географічної науки. Щодо Східної Європи, то арабський

географ використовував дані візантійських джерел, швидше за все звітів купців, оскільки в роботі докладно описано торговельні шляхи у басейні Чорного моря. Для позначення кипчаків використовується етнонім кумани. Згідно з традицією, властивою вже для персів, ал-Ідрісі згадував про “Внутрішню Куманію”. Свідчення про “Чорну” та “Білу” Куманії мали бути запозичені у ромеїв, оскільки ці назви позначали не країни, а міста, до яких могли здійснювати подорожі комерсанти з Русі та Візантії [Коновалова 2006].

Значна роль у дослідженні історії кипчаків належить лікарю сельджуцьких султанів Шараф аз-Заману Тахіру ал-Марвазі. Його трактат “Природа тварин”, завершений близько 1120 р., містить історичні нотатки. Батьківщина кунів, за свідченнями Тахіра ал-Марвазі, була у країні Кіта. За конфесійною приналежністю куни були несторіанами. Кунів переслідував народ кай, внаслідок чого ті вторглися у землю шари, шари – у володіння туркменів, туркмени – у країну огузів [Minorsky 1942].

Про кипчаків писав і Йакут ібн Абдаллах ар-Румі ал-Хамаві Абу Абдаллах Шіхаб ад-Дін із Сирії (1178/1180 – 1229 pp.). У своєму трактаті “Географічний словник”, який був завершений у 1229 р., він висвітлив монгольське вторгнення на Південний та Північний Кавказ і в Крим [Маркварт]. Відомості про вторгнення чи зруйнування завойовниками міст, а також про спустошення деяких місцевостей автор наводив у спеціальних статтях географічної енциклопедії. На жаль, його дані стосовно Східної Європи є не зовсім точними і багато в чому спростовуються свідченнями хроністів із немусульманських країн.

Проблема монголо-кипчацьких війн дістала висвітлення у “Довершеній книзі з історії” Ізз ад-діна Абу-л-Хассана Алі аль-Джазірі, відомого більше як Ібн ал-Асір (1160–1233 pp.) [Тизенгаузен 1884, 1–45]. У цій роботі було висвітлено вторгнення військ Чингіс хана у Мавераннахр та Іран, війни з народами Південного Кавказу, зіткнення з аланами та кипчаками на Північному Кавказі, здобуття Судака, битву на Калці. Знайшла відображення також тема монголо-тюркських відносин під час походу Субедея-багатура та Джебе-нойона. Свідчення Ібн ал-Асіра стали джерелом для Рашид ад-Діна та хроністів мамлюцького Єгипту.

Однією з небагатьох праць арабською мовою, в яких докладно описано монгольське завоювання Центральної Азії та Ірану, був “Життєпис султана Джелал ад-Діна Манкбурні”, написаний у 1242 р. Автором цього твору вважають Шіхаб ад-діна Мухаммеда ан-Насаві (помер у 1249/1250 р.), який був секретарем останнього хорезмшаха. “Жит-

тепис султана Джелал ад-Діна Манкбурні” є мемуарами самого автора. Ан-Насаві повідомляв про значення кипчацької знаті у державі хорезмшахів, а також про причину війни між монголами та хорезмійцями. Інал-хана та Теркен-хагун Ан-Насаві вважав головними винуватцями падіння держави Ануштегінідів. Він не поділяв ідей Ала ад-Діна Мухаммеда б. Текеша щодо зовнішньої політики. Цей хроніст знав про похід Субедея та Джебе до Східної Європи та на Північний Кавказ лише в загальних рисах [Насави 1973; Насави 1996].

Одним із найвідоміших доробків з історії *Yeke Mongol ulus* є “Історія завоювання світу” Ала ад-Діна Ата-Меліка Джувейні (1226–1283 рр.). Ця робота була написана у 1253–1260 рр. Фактично “Історія завоювання світу” є історією Великої Монгольської імперії. Втім у фокусі уваги Джувейні перебувала територія мусульманської цивілізації та звершення Чингізидів. Історія кипчаків займає у його оповіді небагато місця. Небагато Джувейні повідомляв про підкорення східної частини Дашт-і Кипчак. Значно більше інформації є про Великий Західний похід, зокрема кипчацькому аристократу Бачману присвячений цілий уривок. Джувейні поставив перемогу над Бачманом у один ряд з битвою на річці Шайо, що підтверджує, те якого великого значення монголи надавали кампаніям у Дашт-і Кипчак [Тизенгаузен 1941, 20–24];

Історія монгольського вторгнення у Центральну Азію та східну частину Дашт-і Кипчак дістала висвітлення у роботі Абу-Омара Мінхадж ад-Діна Османа б. Сірадж ад-діна ал-Джуджані (1193–1265 рр.) “Насирові таблиці”. Вона була задумана як своєрідна енциклопедія історії правителів мусульманського світу. Автор намагався дати найповніший опис представників кожної династії. Розглядалася й історія Ануштегінідів (династії хорезмшахів). Саме у контексті звершень хорезмшахів і розглядається історія кипчаків, зокрема знайшов відображення похід хорезмійців проти кипчаків. У цьому доробку міститься опис завоювання Чингізидами східнокипчацьких степів. Про європейських кипчаків Джуджані не згадував. Можливо, це було пов’язано з тим, що його інформаторами при делійському дворі були передусім кипчаки та туркмени, які раніше перебували на службі у хорезмійських султанів і походили зі східної частини Дашт-і Кипчак.

Хроніка “Насирові таблиці” дозволяє нам ознайомитись із ситуацією, що склалась у Дашт-і Кипчак напередодні монгольського завоювання. Як свідчить ал-Джуджані, у Центральній Азії провідну роль відігравали племена ільбарі та йемеків. На жаль, про події на Північному Кавказі та у Східній Європі Джуджані майже не повідомляв. Хроніка містить одне неясне повідомлення про дії монголів проти народів Східної Євро-

пи. Взагалі, подана у цій хроніці інформація становить інтерес для нас тільки у тій частині, в якій вона має стосунок до східної частини Дашт-і Кипчак [Тизенгаузен 1941, 13–19; Tabakat-i Nasiri 1881].

Абу-л-Хасан Алі ал-Гарнаті (Ібн Саїд ал-Магрібі) написав “Книгу про географію семи кліматів”. Ця робота мала бути закінчена до 1274 р. [Коновалова 2009]. У ній згадується про країну ал-Куманія, столиця якої розташовувалась на горі Тагура. Ця країна межувала з горами Аскасїя та ал-Йаджнак. На півночі Ібн Саїд локалізував народ ал-хівшах (кифджан).

Серед доробків перських історіографів XIV ст. вирізняється “Збірник літописів” Фазлаллаха Рашид ад-Діна б. Абу-л-Хайра Хамадані (1247–1317 рр.). Викладення матеріалу у ньому доведено до 1304 р., а сам доробок завершено у 1310–1311 рр. Свідчення Рашид ад-Діна використовують у першу чергу при описі завоювань Чингізидів. Значною мірою він залежав від даних своїх попередників. При описі війни з Бачманом та вторгнення монголів у східну частину Дашт-і Кипчак він використовував свідчення Джувейні. Оповідь про вторгнення монголів на Північний Кавказ та про битву на Калці була запозичена ним в Ібн ал-Асіра. Але при описі інших кампаній проти кипчаків хроніст користувався іншими, невідомими нам джерелами.

Щодо завоювання східної частини Дашт-і Кипчак Рашид ад-Дін повідомляв у край мало. Беручи до уваги його ставлення до Джучі, можна припустити, що він бажав применшити значення діяльності Джучі у західноєвразійських степах. Докладніше висвітлений матеріал, який стосувався Мавераннахру і був запозичений у більш ранніх хроністів. Ще одним джерелом могли бути усні перекази учасників подій, що були зафіксовані хроністами. Оповідь про те, як Берке взяв у полон кількох кипчацьких ватажків, мала бути записана його попередниками зі слів учасників “Великого Західного походу”. Хоча робота Рашид ад-Діна історією передусім мусульманської цивілізації, однак з неї ми також дістаємо інформацію про історію інших народів [Рашид ад-Дин 1952. Т.1. Кн.1; Рашид ад-Дин 1952. Т.1. Кн.2; Рашид ад-Дин 1960; Рашид ад-Дин 1946; Рашид ад-Дин 1980; Тизенгаузен 1941, 27–79].

Імад ад-Дін ал-Малік ал-Муаййад Ізмаїл б. Алі ал-Аййубі, відомий ще під іменем Абу-л-Фіда, написав “Упорядкування країн” наприкінці 20-х рр. XIV ст. У цій роботі були числені запозичення з доробків ал-Ідрісі та Ібн Саїда. Поряд із застарілими даними про землю хозар у Надкаспії є свідчення про Саксін. Поблизу гір Аскасїя Абу-л-Фіда локалізував країну ал-Куманія головне місто якої розташовувалось у

горах Тагура. Абу-л-Фіда знав про переселення кипчаків до Східної Європи та їхні війни з монголами [Коновалова 2009].

Досить розлого історію Джучидів описано в роботі Шіхаб ад-Діна Абу-л-Аббаса б. Абд ал-Ваххаба ан-Нувайрі (1279–1333 рр.), яка має назву “Крайність потреб науки вихованості” [Тизенгаузен 1884, 129–171]. Цей автор походив із родини чиновника і сам займав посади військового еміра в Тріполі та керівника канцелярії. Ан-Нувайрі навів перелік племен кипчаків та висвітлив перебіг війни між токсоба й дурут. Його інформація, своєю чергою, базувалась на даних Рукн ад-Діна Бейбарса ал-Мисрі (1245–1325 рр.). Шіхаб ад-Дін Ахмед б. Йах “я б. Фадлаллах ал-Умарі ад-Дімашкі, відомий більше як ал-Умарі, у “Шляхах поглядів по державах різних країн” згадував про Дашт-і Кипчак та процес тюркизації монголів на цій території. [Маркварт].

Важливе місце у дослідженні історії кипчаків займає “Книга повчальних прикладів та збірник іменників і прийменників з історії арабів, іноземців та берберів” Валі ад-Діна Абд ар-Рахмана Абу Сайіда ал-Малікі ал-Хадрамі Ібн Халдуна (помер у 1406 р.) [Тизенгаузен 1884, 365–394]. До його доробку увійшли матеріали Рукн ад-діна Бейбарса ал-Мисрі та ан-Нувайрі. Надзвичайно важливою є його інформація про монголо-кипчацькі війни та етнімію Дашт-і Кипчак. Його форми назв племен дещо відрізняються від наведених ан-Нувайрі, але повторюють фактичний зміст його інформації [Тизенгаузен 1884, 540–542].

Однією з найбільш розлогих компіляцій з політичної історії Улусу Джучі була хроніка “Намиста з перлин” Бадр ад-діна ал-Айні (1361–1451 рр.) [Тизенгаузен 1884, 475–534]. При описі подій у Дашт-і Кипчак автор користувався інформацією Ібн аль-Асіра, оскільки зміст інформації у цих хроніках збігається. Бадр ад-Дін значно скоротив обсяг інформації, що стосувалась першого монгольського вторгнення у Східну Європу. Фактично він повідомляв тільки про місця та основні характеристики цих подій, не наводячи детального опису. Та й для юриста за фахом історичні подробиці були не надто цікавими.

Певний інтерес для нас становить твір “Краса думок та шляхи настанов”, котрий належить перу Мухаммеда б. Ібрахіма б. Йах’ї ал-Ансарі ал-Кутубі ал-Варрака ал-Ватвата, відомого ще як Ахмед ат-Тіні. Ахмед ат-Тіні, описуючи Дашт-і Кипчак, згадував про найбільш могутні з кипчацьких племен [Маркварт].

Важливими джерелами з тюркської філології та історії є арабсько-тюркські словники. Перший з них написав ще у 1074 р. Махмуд ал-Кашгарі. У “Словнику тюркської мови” проаналізовано особливості мови тюркських народів. Автор приходиться до висновку, що найчистішими

тюркськими мовами є караханідська хакані (староуйгурська), мови чигилів, огузів та кипчаків. Попри те що у переліку тюркських племен не всі із зазначених народів є тюрками, свідчення ал-Кашгарі дуже цінні для нас, оскільки свідчать про поділ кипчаків на дві діалектні групи і їхню етнічну спорідненість із йемеками та огузами [Насилов 2009].

Важливою групою джерел з історії Улусу Джучі є хроніки, складені тюркськими мовами при дворах джучидських династій. Помітне місце у вивченні історії Улусу Джучі займають “Родовід тюрків” та “Родовід туркменів” Абу-л-Газі Бахадур-хана б. Араб-шаха (1603–1664 рр.) [Абу-л-Газі 1768; Абу-л-Газі 1958]. Цей автор був ханом в одній із держав Джучидів і належав до династії Шейбанідів. Слід зазначити, що опис подій на Північному Кавказі позначений впливом більш ранніх хронік. Оскільки Абу-л-Газі навряд чи мав змогу працювати з доробком Ібн ал-Асіра, то ймовірним є той факт, що при написання своєї праці він використав “Збірник літописів” Рашид ад-Діна. Опис подій на Північному Кавказі майже ідентичний оповіді перського хроніста. Однак є й свідчення, які зближують дані “Родоводу тюрків” зі свідченнями слов’янських літописців. Так, термін, протягом якого монголи відступали перед військами русів та кипчаків, визначений у дев’ять днів, а Ібн ал-Асір та Рашид ад-Дін визначали його у дванадцять днів. Не можна виключати, що між росіянами та узбеками вже з XVI ст. почався міжкультурний діалог. Помітне місце в його роботі займають матеріали епосу. У “Родоводі туркменів” Абу-л-Газі використовував дані “Оповіді про Огуза (Огуз-наме)”, дастанів та шеджере.

Окрім того, необхідно відзначити наративні джерела, які не належать до арабських, але походять із семітського мовного середовища. Важливі дані про соціальну організацію та релігійні вірування кочівників євразійських степів є у доробках Рабі Петах’ї з Регенсбурга та Михайла Сирійського. Доробок Петах’ї є мемуарами цього мандрівника. Кипчаки у ньому були названі кедарами. Петах’я звернув увагу на звичаї та побут кипчаків. Зафіксовані ним спостереження дозволяють простежити культурні паралелі кипчаків з іншими кочовими народами [Рабі Петахья 2004]. Михайло Сирійський, який був яковітським патріархом Антіохії, написав свою роботу в 1199 р. На його думку, кумани були лише однією з трьох частин тюрків. Сам етнонім “кумани” він вважав похідним від тюркського “кум” (“пустеля”). Переселення берендеїв до Візантійської Імперії Михайло Сирійський зрозумів як вторгнення куманів. Певне значення для нас мають дані сирійської мапи про території розселення кай та кунів на початку “Великого переселення” [Маркварт].

Важливою є інформація хроністів Південного Кавказу. Грузинські літописці докладно описували події на Північному Кавказі, регіоні, який випадав з поля зору представників інших історіографічних шкіл. Грузинська історична традиція представлена зведенням хронік “Історія Грузії” (Картліс Цховреба). У “Житті Картлійських царів” Леонті Мровелі містилась перша згадка про кипчаків. Кипчаки згадані поряд з бун-тюрками. Леонті Мровелі модернізував етнічну номенклатуру [Летопись Картли 1982]. У “Житті Вахтанга Горгасала”, яке було написано Джуаншером Джуаншеріані у XI ст., були згадані печеніги та турки. Вахтангу Горгасалові були приписані ті звершення, які здійснила ціла грузинська династія Багратіоні [Джуаншер Джуаншеріані 1986]. У “Мучеництві Костянтина та Давида” в редакції XII–XIII ст. згадано про кипчаків, які фігурують також під іменем команів. Події, описані у “Мучеництві...”, відбувалися у першій половині VIII ст. [Golden 1984].

Чи не найбільше значення для висвітлення історії кипчаків на Кавказі мають дані “Житті царя царів Давида”. Ця хроніка була складена анонімним автором у XII ст. Оповідь розпочинається з правління царя Гюргі II, коли Грузію, починаючи від Малік-шаха, атакували сельджуки. Напади турків-сельджуків укладач хроніки вважав причиною того, що Давид запросив до Грузії кипчаків. Ініціатива у цьому належала грузинському царю, і завдяки його допомозі, кипчаки Атрака Шарганісдзе (Отрока сина Шарукана) змогли перейти через землі кавказьких аланів. Грузинському царю приписана заслуга у наверненні кипчаків до християнства. Давид, за даними анонімного хроніста, одружився на доньці Атрака Гуарамяухт. Кипчаки, які прийшли з Отроком, були використані грузинами під час нападу на Берда’а, Дідгорської битви, визволення Тбілісі та нападу на володіння Ширваншаха. Сельджуків, окрім власного найменування “турки”, грузини називали парфянами, що свідчить про подібність грузинської та візантійської історіографії, де етноніми народів замінювались більш давніми, щоб підкреслити освіченість автора [Життя царя царей Давида 1998].

“Історія та вітання вінценосцям” належала перу грузинського історика Басілі. У цьому творі зазначено, що ширваншахи воювали з “дербентськими хозарами”. Також там описана історія звершень Кубасара та Кутлу-Арслана. У хроніці є згадка про кипчацького володаря Севінча, який переховував у себе Юрія (сина Андрія Боголюбського). Брат Севінча Салават, за даними грузинського історика, перебував на службі у цариці Тамар і очолював загони “нових кипчаків”. У хроніці описана Шамхорська битва [История и восхваление венценосцев 1954].

Найбільше нас цікавлять дані анонімного хронографа XIV ст. Вони дозволяють проаналізувати міжетнічні відносини на Північному Кавказі напередодні та під час монгольського завоювання. Коротко повідомляється про зіткнення монголів із кипчаками. Відзначено численні перемоги монголів над кипчаками у степах. Свідчення хронографа про вторгнення у Грузію військ Джелал ад-Діна дозволяють нам стверджувати, що у XIII ст. грузини у ролі своїх союзників розглядали вже не кипчаків, а аланів та горян [Цулая 1981].

Найдокладніше з усіх хроністів, які писали вірменською мовою, про східноєвропейських кочівників повідомляв Кіракос Гандзакеці (помер у 1271 р.). Його перу належить “Історія Вірменії”, де відображені події не тільки на Південному Кавказі, а й на сусідніх теренах. Дата її написання нам не відома, проте відомо, що хронологія подій закінчується 1265 р. Отже, можна припустити, що вона була написана між 1265 та 1271 рр. Місцем написання хроніки був монастир Нор Гетік. Що стосується кипчаків, то в одній із глав кипчаки були згадані як вороги грузинів і вірмен та союзники еміра Гянджі. Для позначення кипчаків використовувався етнонім “хон” тобто “тун”. Кіракос Гандзакеці свідомо зіставляв кипчаків з більш ранніми кочовими сусідами вірмен та народів Північного Кавказу [Кіракос Гандзакеці 1976].

Текстуально близькі до свідчень Кіракоса є повідомлення Себастьянського літопису про монгольське вторгнення на Північний Кавказ [Армянские источники 1962], автор якого невідомий. Відомо лише, що він написав свою хроніку в м. Себастья, що розташовувалось у Кілікійській Вірменії. У Себастьянському літописі є коротка згадка про вторгнення кипчаків у Грузію та Вірменію.

Сучасником Кіракоса був вардапет Вардан (помер у 1271 р.) з Кілікійської Вірменії. Хронологічні межі його роботи “Всесвітня історія” охоплюють період від створення світу до 1271 р. [Вардан 1861]. Часом написання цієї хроніки вважають 1271 р. Вардан від 30–х рр. XIII ст. перебував у Кілікії і тому відомості про події на Південному Кавказі міг отримати від Кіракоса Гандзакеці. Він максимально скоротив оповідь щодо вторгнення кипчаків у Грузію та Вірменію, на відміну від Кіракоса, і тому його хроніка не має для нас такого значення, як “Історія Вірменії”.

ЄВРОПЕЙСЬКІ ДЖЕРЕЛА.

Слов'янські літописи.

З позицією східноєвропейських володарів стосовно кипчаків дають нам можливість ознайомитися слов'янські літописці. Найбільш докладно про історію кипчаків оповідає Іпатіївський літопис. Ця хроніка була завершена наприкінці XIII ст., оскільки останні події, відображені у ній, датуються 1292 р. Іпатіївський літопис складається з трьох частин: події до 1117 р. висвітлені у літописі Нестора, до 1200 р. – у так званому “Київському зведенні”, й остання частина відома, як “Галицько-Волинський літопис”.

Загалом кипчаки зображені як деструктивна сила. Про кипчаків згадано як про агарян, і, таким чином, їм знайдено нішу у біблійній картині світу руських книжників. Кипчаки охарактеризовані як “погани” та “дикі”, тобто як язичники та варвари. Але попри те, що багато аспектів висвітлено тенденційно і тільки з точки зору Русі, Іпатіївський літопис залишається одним з найважливіших джерел з історії кипчаків. Свідчення літописця є цінними для дослідження етнічності Дашт-і Кипчак. При описі походу Ігоря Святославича він згадував про чимало кипчацьких племен. В оповідях про інші походи також час від часу згадуються й інші племена. Фактично в Іпатіївському літописі зафіксовано більшість кипчацьких етнічностей Східної Європи. У ньому згадані практично усі випадки участі кипчаків в усобицях князів Південно-Західної та Південно-Східної Русі. Це джерело є також центральним для висвітлення відносин кипчаків із огузькими племенами, що перебували під владою Русі. Відзначено те що огузи та кипчаки могли бути свояками. Укладач Іпатіївського літопису повідомляв також про деталі зіткнень кипчаків із русами. Досить детально описані битви 1093, 1097, 1103, 1107, 1111, 1191, 1193 рр. Літописець наскільки міг описав тактику та стратегію кочівників. Відзначено раптовість їхніх набігів у 1096 та 1172 рр. Важливою є згадка про появу у кипчаків техніки для облоги при описі подій 1184 р. Відзначено роль Романа Мстиславича у міжнародній політиці кінця XII – початку XIII ст. та його дії проти кипчаків і їхніх союзників.

У літописі містяться оповіді про похід Ігоря Святославича та оповіді про Отрока і його повернення у рідні степи. Пізніше оповідь про похід Ігоря Святославича була покладена в основу самостійного літературного твору “Слово о полку Ігоревім”. В оповіді про Отрока руський літописець відзначав генеалогію та систему передачі влади у конфедерації донецьких кипчаків. У розповідях про здобутки Воло-

димира Мономаха є важливі дані стосовно матримоніальних зв'язків русів та кипчаків, а також про клановий склад лукоморського вождівства кипчаків. Свідчення галицько-волинського літописця є важливими для з'ясування обставин Калкської битви та історії вторгнення туменів Субедея та Джебе у східноєвропейські степи. У літописі міститься розповідь про протистояння Юрія Кончаковича з монголами, яке знаходить підтвердження у доробку Юліана та “Юань-ші”. Кипчацька тематика була близькою для літописця і дуже важливою. Кипчаки згадувалися і після 1241 р. у складі військ Данила Галицького. Галицько-Волинський літописець звернув увагу на союзні відносини Данила Романовича з кипчаками.

Попри ворожнечу, яка існувала між Русю та кипчаками у минулому, літописець не звинувачував тільки кипчаків у програвшій битві. Кипчаки у Галицько-Волинському літописі хоча й згадані як вороги Русі, проте літописець вважає їх меншим злом порівняно з монголами. Зазначено, що кипчаки укладали шлюби з руськими князями. Кипчацькі аристократи також приймали християнство [Ипатьевская 1962].

Написання хроніки, що має назву “Лаврентіівський літопис” було завершено 1377 р. ченцем Лаврентієм. Автор Лаврентіівського літопису повідомляв про участь кипчаків в усобицях та їхні набіги на Русь. Його свідчення в багатьох моментах збігаються з даними Іпатіївського літопису. Проте володимиро-суздальський чернець звернув увагу на кілька аспектів, які залишилися поза полем зору його південно-західного колеги. Передусім це стосується опису походів володимиро-суздальських князів на Волзьку Булгарію. Літописець зауважив, що союзниками русів у поході 1184 р. були кипчаки ймеки. Повідомлення про місто Торцьк дозволяє стверджувати про наявність огузьких контингентів під час війни з кипчаками та русами.

Зазначено, що володимиро-суздальські правителі використовували допомогу різних кипчацьких племен. Відзначена участь кипчаків у боротьбі між мордовськими династами Пургасом та Пурешем. Літописець відобразив участь кипчаків-ельтукове та походи Всеволода “Велике Гніздо” на Дон проти цього кипчацького угруповання. Рязанські князі, які скористались допомогою кипчаків, зображені у негативному світлі. Про битву на річці Калці у Лаврентіівському літописі практично не згадано, проте є коротке повідомлення проти яких саме народів Північного Кавказу воювали монголи. Тільки у додатку до Лаврентіівського літопису “Суздальському літописі за академічним списком” є досить велика оповідь про Калкську битву, яка текстуально наближена до свідчень Новгородського першого літопису. Практично останньою

згадкою про кипчаків у Лаврентіївському літописі є коротке повідомлення, датоване 1229 р. Там вказано, що кипчаки та саксини були вимушені шукати допомоги у волзьких булгар. Це повідомлення дозволяє відокремити саксинів від кипчаків і вважати їх окремою політичною силою [Лаврентьевская 1962].

Важливим джерелом з історії Східної Європи XIII ст. є “Новгородський Перший літопис” [НПЛ 1950]. До нас ця хроніка дійшла у двох варіантах – ранішому та пізнішому зведеннях. Раніше зведення доведено до 30-х рр. XIV ст., а пізніше – до 40-х рр. XV ст. На думку дослідників, при описі подій, що стосуються Калкської битви, новгородський літописець використав дані, що містились у так званому “Київському літописному зведенні 1238 р.”.

Раніше зведення взагалі містить мало свідчень про кипчаків. Новгородського літописця більш цікавили події північної, а не степової історії. Про кипчаків там згадується коротко. Виняток становить хіба що оповідь про Калкську битву. Укладач пізнішого зведення більш багатослівний. Свідчення про події в степах загалом схожі на дані Іпатіївського та Лаврентіївського літописів. Як і у володимира-суздальського хроніста, у новгородця приділяється увага справам у Поволжі й відноsinам з волзькими булгарами. Саме у контексті цього вектора політики володимиро-суздальських князів і розглядаються відносини з мурдвою та кипчаками.

Загалом для більшості проблем історії кипчаків свідчення новгородського літописця мають другорядне значення. Проте його оповідь про Калкську битву більш детальна ніж у Лаврентіївському літописі. Хроніст не згадував про події на Кавказі, одначе зауважив, що поряд з Юрієм Кончаковичем проти монголів виступив Данило Кобякович. Втім ці свідчення не знаходять підтвердження в інших джерелах. Татахаер, згаданий у “Юань-ші”, це не Данило Кобякович, а Тотоур. Також у новгородського літописця є свідчення про монгольське посольство, якого немає в Іпатіївському літописі. Сам факт того, що монголи відправили послів до русів, не викликає сумніву.

У конфлікті кипчаків та монголів новгородець цілком на стороні монголів і вважає, що русам не варто було втручатися у конфлікт між степовиками. Літописець вказує на присутність бродників поблизу місця битви. Цього також не було в Іпатіївському літописі. У поразці на річці Калці новгородський літописець звинувачував кипчаків, бродників, а також Мстислава Удатного. Саме їхні непродумані дії перешкодили, на його думку, русам здобути перемогу. Ці свідчення дістали широке розповсюдження в історичній традиції Східної та Центрально-Східної

Європи. Сам тон повідомлення про Калкську битву виразно антикипчакський. Свідчення новгородського літописця прийняли на віру автор Суздальського літопису за академічним списком, Ян Длугош та московські літописці.

Першим візантійським хроністом, який згадував про кипчаків, був Михайло Аттالیота. В “Історії” він відзначив високі бойові якості та маневровість їхніх військ, а також їхню участь у нападі на Візантію печенігів Челгу. Під Адріанополем кипчаки були згадані як кумани. Ця хроніка мала бути написана на початку 80-х рр. XI ст. Михайло Аттالیота займав високу посаду при дворі Костянтина X Дуки, Романа IV Діогена, Михайла VII Дуки та Нікіфора III Вотаніата [Грьцьки извори 1965].

Більше свідчень про кипчаків у східноєвропейських степах наприкінці XI ст. міститься в “Олексіаді” Анни Комніної [Анна Комніна 1965]. Вона була донькою Олексія Комніна і написала свою роботу між 1138 та 1148 рр. Центральним сюжетом хроніки були війни Олексія Комніна. Анна Комніна вказувала на факт альянсу між кипчаками (яких вона називала куманами) та печенігами. Проте після подій 1088 р., не отримавши достатньої винагороди від печенігів, кипчаки увійшли в альянс із ромеями. Анна Комніна характеризувала їх як небезпечних союзників. Про це свідчать їхня поведінка під час битви під Левуніоном та участь у заколоті псевдо-Діогена. Разом з тим відзначено високі бойові якості цих кочівників. Серед кипчацьких ватажків згадані тільки Маніах (Боняк) та Тогортак (Тугоркан).

Окремо необхідно відзначити “Історію про Іоанна та Мануїла Комнінів” у викладі Іоанна Кіннама. Останній, перебуваючи на посаді секретаря імператора, базуючись на широкому джерельному матеріалі, відобразив війни Комнінів у цей період часу. Його хроніка була укладена між 1180 та 1183 рр. У ній, зокрема, вказано на участь куманів в операціях проти Угорщини, сицилійських норманів та румських сельджуків. Разом із тим згадано набіги куманів на придунайські володіння ромеїв у 1118, 1148 та 1160 рр. Для позначення цих ворогів імперії використовувався традиційний для візантійської історіографії етнікон “скіфи” [Киннам 1862].

Чи не центральним документом для висвітлення воєнної історії кипчаків є “Історія” Нікіти Хоніата. Останній був придворним літописцем династії Ангелів, а також перебував на службі у Феодора Ласкаріса. Його хроніка була написана близько 1206 р. Опис подій правління Іоанна та Мануїла Комнінів був запозичений ним із доробку Іоанна Кіннама. Нікіта Хоніат був сучасником утворення Другого Болгарського царства та падіння Константинополя. Першочергове

значення його дані мають для опису подій болгарського повстання. Нікіта Хоніат докладно описав кампанії Ангелів проти болгар та масштабне вторгнення кипчаків і влахів у Фракію у 1201–1202 рр., відзначив бойові якості кипчаків та їхнє жорстоке поводження з полоненими. Фактично кипчацька і болгарська проблематика була провідною при описі зовнішньої політики Ангелів у його доробку. Завдяки свідченням цього хроніста є можливість реконструювати перебіг війн кипчаків та болгар проти Візантії. У хроніці Нікіти Хоніата докладно описані обставини битв та кампаній за участю кипчаків. Навіть мемуари Робера де Кларі та Жоффруа де Віллардуена не настільки цінні для історії кипчаків та Другого Болгарського царства, як “Історія” Нікіти Хоніата [Хоніат 1862].

Важливі дані щодо кипчаків на Балканах містились у хроніці Георгія Акрополіта (1217–1282 рр.) [Акрополит 1863]. Його хроніка охоплювала період з 1203 р. по 1261 р. Сам її автор був сучасником подій та придворним літописцем Іоанна Дуки Ватаца, Феодора Ласкаріса та Михайла Палеолога. Він описав події, які відбувались на Балканському півострові. Георгій Акрополіт засвідчив участь кипчаків в Адріанопольській та Клокотницькій битвах і облогах Цурулона. Що стосується характеру повідомлень про кипчаків, то вони вписувались у традиційну схему, яку застосовували для опису більшості кочівницьких вторгнень у візантійські володіння (переправа через Істр та спустошення провінцій), що дозволяє стверджувати, що ці події були описані Георгієм Акрополітом за певним шаблоном.

Серед усіх візантійських авторів саме Нікіфор Григора (1290/1291–1360 рр.) найбільш повно розкрив монгольську тематику у хроніці “Римська історія” [Никифор Григора 1862]. Це пов’язано з досить пізнім часом її написання. Цю працю було завершено у 1359 р. Ми користувалися тією частиною його хроніки, що описувала події від 1204 р. до 1341 р. У доробку Нікіфора Григори є відомості про наступ монголів на Європу та Близький Схід. Візантійський хроніст повідомляв про міграції кипчаків під час цих подій. Значну увагу він приділив переходу кипчаків на службу до Іоанна Дуки Ватаца і вказав місця їхнього розселення.

Автором “Всесвітньої хроніки” був Феодор Скутаріот. Вона була написана перед 1282 р. Феодор Скутаріот згадував, що скіфи (кипчаки) напали на Візантію при Олексіїві та Мануїлу Комнінах. Стосовно болгарського повстання та походження Петра та Асеня, то інформація щодо цих подій була запозичена у Нікіти Хоніата. Що стосується переселення кипчаків до Болгарії під час монгольських завоювань, то хроніст перей-

няв цю інформацію у Георгія Акрополіта. Загалом, впадає у вічі комплікативний характер цієї хроніки. При описі подій, пов'язаних з появою кипчаків на кордонах Візантії, були використані свідчення Анни Комніни. Феодор Скутаріот нічого нового не додав, а лише систематизував та включив до своєї хроніки інформацію з доробків своїх попередників [Грьцки извори 1972].

Угорська середньовічна історіографія представлена латиномовними доробками Юліана та Рогерія (1435–1489 рр.). Про початок епохи монгольських завоювань у Європі повідомляв угорський домініканець Юліан [Аннинский 1940, 83–90; Döttle 1956]. Його “Лист про життя тартарів” дозволяє нам простежити, як сучасники описували перебіг монголо-кипчацьких війн. Причиною подорожі на схід, як повідомляв сам хроніст, була спроба знайти “Велику Угорщину” та повернути до християнської віри її мешканців. Не можна виключати того факту, що місія угорських домініканців мала перед собою й іншу мету. Зокрема, досить детально була висвітлена ситуація на Північному Кавказі та у Волзькій Булгарії напередодні монгольського вторгнення. Попри деякі неточності, Юліан доволі чітко простежив напрямки просування монгольських військ. Інформаторами Юліана були представники населення “Великої Угорщини”. Опис уособиць між кипчаками та його близькість до даних ан-Нувайрі та Ібн Халдуна роблять ймовірною можливість того, що серед тих, хто повідомляв домініканців про події у Східній Європі, були й кипчаки. Місія Юліана мала насамперед розвідувальний характер. Попри риторичні прохристиянізації східних угорців, більше уваги приділено саме монголам. Завдяки листу Юліана ми можемо спостерігати той факт, що кипчаки сприймалися угорським королем як союзники проти загрози зі сходу. Про юридичний стан кипчаків в Угорщині можна дізнатися з правових документів Королівства Угорщина [Articuli Cumanorum 1849; Constitutio Cumanorum 1849].

Сучасником монгольського вторгнення в Угорщину був канонік з Варадіна (Арада) Рогерій (1205–1266 рр.) [Rogerii 1892, 547–567]. Хроніка, відома під назвою “Жалібна пісня про зруйнування Угорського королівства тартарами”, була завершена у 1244 р. У ній доволі яскраво і точно було описано дії монгольських військ на Середньодунайській низовині. Основною темою доробку було монгольське вторгнення в Угорщину. Проте автор не оминув увагою подій, пов'язаних з кипчаками. Завдяки його свідченням можна встановити східні кордони Куманської єпископії та час міграції кипчаків до Угорщини. Саме переселення кипчаків Рогерій розглядав як негативне явище. Він належав до кола тих людей, хто засуджував короля Белу

IV. Разом з тим його свідчення дають можливість дізнатися про останні роки життя хана Котяна.

Окремо необхідно виділити доробок польських хроністів, котрі завдяки етнічній близькості поляків до русів дали змогу вченим Заходу ознайомитись із баченням монгольського завоювання Східної та Центральної Європи. Інформація була систематизована Яном Длugoшем (1415–1480 рр.). Маючи змогу ознайомитись із описом подій зі слов'янських літописів, він висвітлив перший похід монголів до Східної Європи. У роботі була відображена новгородська версія подій [Jana Długosza Kanonika Krakowskiego 1868].

Про кипчаків згадано у “Трактаті про дві Сарматії” Мацея Меховського. Ця робота була завершена у 1538 р. Мацей Меховський не обмежувався тільки компіляцією даних, а зробив припущення щодо готського походження кипчаків. Стосовно цього він наслідував античну схему. З більш давніх хронік Меховський міг дізнатися, що готи називалися античними авторами скіфами. Так само деякі візантійські автори називали кипчаків. Внаслідок цього й утворилась логічна послідовність “скіфи – готи – половці”. Так само Меховський вбачав у гунах угорців, а в поляках – сарматів. У “Трактаті про дві Сарматії” сформовано негативний стереотип кипчаків і монголів, а сам етнонім “половці” тлумачився як “грабіжники” або “мисливці” [Меховский 2009].

Серед робіт німецьких хроністів, у яких згадувалося про кипчаків необхідно виокремити твір під назвою “Хроніка Лівонії”. Ця хроніка була завершена у 1227 р. Генріхом Латвійським (1187–1259 р.) [Генрих Латвийский 2009; Генрих Латвийский 1938]. Хроніст знав не тільки про вторгнення монголів у володіння кипчаків, а й про Калкську битву, в якій загинуло багато руських князів. Ця подія дістала широкий резонанс на Русі і не могла залишатися невідомою сусідам. Щодо висвітлення етнічної належності кипчаків, то Генріх користувався німецькими кліше, успадкованими від попередніх авторів. Так, тюрків (сусідів Русі) він подібно до Адама Бременського називав партами, тобто парфянами, таким чином зберігаючи традицію архаїзувати назви східних народів і мислити категоріями, закладеними ще авторами пізньої античності.

Окремо варто зупинитися на хроніці Рікарда із Санкт-Джермано (1170–1243 рр.) [Послания 2004, 122]. Цей італійський хроніст залишив по собі яскравий опис подій у Східній Європі. Він характеризується наявністю міфічних деталей. Це було зумовлено переважно книжними знаннями Рікарда. У руслі європейської літературної традиції він оповідав про те, чого достовірно не знав. Навіть кількість кипчаків

і русів, які загинули під час битви, ним була значно перебільшена.

Певні свідчення про кипчаків містить “Історія тартар” Ц. де Брідія [Христианский мир 2002]. Текстуально вона є близькою до історичної частини праці Джіованні дель Плано Карпіні. “Історія тартар” була написана у 1247 р. Завдяки цій праці стало відомим місце битви між монголами та союзним кипчацько-руським військом – межиріччя Калки та Коніузу. Вождем монголів, який здійснив завоювання Куманії, був названий Тоссуккан.

Серед англійських хроністів у доробках яких була висвітлена історія кипчаків, слід назвати Гервасія Тільберійського, Матвія Паризького та Роджера Бекона. Гервасія Тільберійського традиційно відносять до англійських хроністів, проте він більшу частину життя жив поза межами Англії, займаючи посаду маршала королівства Арелат за правління у Священній Римській імперії кайзера Оттона IV. Його перу належить географічний трактат “Імператорське дозвілля”. Гервасій Тільберійський був одним з авторів Ебсторфорської мапи світу. Поряд з гетами та кораллами він згадував кипчаків як планетів (половців) [Матузова 1979].

Чернець бенедиктинського монастиря у Сент-Олбансі Матвій Паризький використав численні свідчення сучасників. Його “Велика хроніка” була написана у 1259 р. [Матузова 1979]. Текст, підготовлений ним, охоплював період 30–50-х рр. XIII ст. Користуючись англійським королівським архівом, Матвій Паризький мав змогу ознайомитись із перепискою володарів континентальної Європи. Власне, в основу хроніки було покладено листування європейських монархів та кліриків. Свідчення про кипчаків уривчасті й отримані від німецьких інформаторів, які Східній Європі багато уваги не приділяли. Вказано лише, що кипчаки, попри військову майстерність, не змогли чинити опір завойовникам і внаслідок цього змушені були мігрувати до Угорщини.

Переробкою свідчень Рубрука та Плано Карпіні займався англійський інтелектуал Роджер Бекон (1214–1292) [Матузова 1979]. У його роботі, що відома як “Великий твір”, описано географію Східної Європи. Роджер Бекон посилався на античну та ранньосередньовічну західну географічну традицію, але використовував і нову інформацію, зокрема свідчення Рубрука про Крим. Місце Куманії францисканців у нього займає “Західна Аланія”. На його думку, алани та ті кипчаки, які не емігрували до Угорщини, були знищені монголами.

Французькі хроністи намагалися знайти для монголів біблійну нішу та пояснення, що б ґрунтувалось на Святому Письмі та свідченнях античних авторів. У 20–30-х рр. XIII ст. Захід знав ще дуже мало про мон-

голів. Архієпископ Акри Жак де Вітрі (1180–1244), отримавши повідомлення про їхні перемоги над мусульманами, у хроніці “Єрусалимська історія” назвав їхнього вождя царем Давидом, а самих монголів вважав християнами [Послання 2004, 142–158].

Досить неясні уявлення про монголів можна спостерігати у хроніці Альберика де Труа Фонтене (помер у 1252 р.) [Albrići 1874, 631–950]. Хронологія подій доведена до 1241 р. Хоча Альберик де Фонтене, як і Робер де Кларі та Жоффруа де Віллардуен, вів оповідь здебільшого про хрестові походи, однак у його хроніці містилися цікаві дані з історії Східної Європи. Альберик отримував інформацію від кардинала Якова (Жака) з Пренеста. Зміст листа Юліана до єпископа Перуджі також був йому знайомий. Таким чином, він через своїх інформаторів мав змогу отримувати дані з Угорщини. Що стосується подій 30–40-х р. XIII ст., то Альберик знав про кипчацьких вождів, які мігрували на Балкани, і змалював деталі подій, що стосувалися Латинської імперії. Ймовірно, цю інформацію він отримав від безпосередніх учасників подій – французьких лицарів та знаті Латинської імперії. Саме завдяки шлюбом дочок кипчацьких вождів із французькими аристократами Захід дізнався про ханів Саронія та Йону. Таким чином, історично достовірні свідчення про монголів Альберик де Труа Фонтене отримував від угорців та латинян Константинополя.

Літописні пам’ятки Французького королівства у XIII ст. написані не латиною, а здебільшого старофранцузькою мовою. Опис війн із кипчаками містять мемуари Робера де Кларі та Жоффруа де Віллардуена. Мемуари пікардійського лицаря Робера де Кларі, відомі нам під назвою “Завоювання Константинополя” були написані по свіжих слідах Четвертого хрестового походу. У “Завоюванні Константинополя” описані звершення хрестоносців на Балканах і їхня поразка від болгаро-кипчацького війська у 1205 р. Окрім опису тактики кочівників, Робер де Кларі залишив по собі дані про побут кипчаків [Клари 1986]. Нам відоме й інше “Завоювання Константинополя”. Ці мемуари були написані у 1210 р. французьким маршалом Романії та герцогом Ахайї Жоффруа де Віллардуеном. Як і Робер де Кларі, він був учасником Четвертого Хрестового походу. Ним були описані зіткнення хрестоносців з кипчаками, і особливо детально – події Адріанопольської битви та оборони Фессалонік [Виллардуен 1993].

Дещо про побут та звичаї кипчаків згадував Жан де Жуанвіль (помер у 1317 р.) [Жуанвіль 2007]. Він був сенешалем Шампані та придворним французького короля Людовіка Святого. Разом зі своїм сеньйором Жан де Жуанвіль брав участь у хрестовому поході проти єгипетських мам-

люків. Власне, його твір і має назву “Історія святого Луї”. Хронологічні межі оповіді охоплюють правління Людовіка “Святого” і закінчуються 1270 роком. Сама книга була завершена у 1309 р. Про кипчаків інформації небагато і тільки у зв’язку з Наржо де Тусі, французьким аристократом у Латинській імперії. Жаном де Жуанвілем були описані поховальні обряди кочівників. Вказано також, що латиняни уклали союз із куманами проти Ватаца. Це відповідає опису подій 1239–1240 рр. в інших джерелах. Безпосередніми інформаторами Жуанвіля мали бути французькі хрестоносці з Константинополя, які приєднались до Людовіка під час його походу проти єгиптян.

Хрестоматійними для дослідників стали дані про Монгольську імперію у доробках західноєвропейських мемуаристів Джіованні де Плано Карпіні, Вільгельма (Гійома, Віллема) де Рубрука та Марко Поло. Вони фактично відкрили для європейців неозорі простори Азії. Першим, хто наважився на здійснення такої тривалої подорожі, був антіварійський єпископ Джіованні дель Плано Карпіні (1182–1252 рр.) [Карпини 1957]. Після Ліонського собору папа Інокентій IV зробив спробу прозондувати ґрунт для дипломатичних переговорів з Чингізидами. Останніх він хотів повернути до католицизму. Під час своєї подорожі до столиці Улусу Джучі францисканець пройшов степовими просторами Дніпровського Лівобережжя, надазовськими, донськими та поволзькими степами і мав нагоду контактувати з кипчаками. Ним докладно було описано географію Улусу Джучі. Подорожуючи просторами Дашт-і Кипчак, францисканець в історичній частині свого звіту стисло розповів про історію його завоювання монголами. Інформацію про нього він мав отримати вже у монгольській ставці, оскільки у роботі “Історія монголів, яких ми називаємо тартарами” не згадувались такі деталі, як у листі Юліана. Звичайно, матеріал адаптувався. Завойовником Куманії Джіованні де Плано Карпіні вважав Тоссук-кана, тобто Джучі. Францисканець знав про велику битву між кипчаками та монголами, але не знав, де саме вона відбувалась. Історична частина його твору значно поступалась описові подорожі. Його робота була написана у 1247 році.

Тільки з опису подорожі складався звіт Вільгельма де Рубрука (1215–1270 рр.) [Карпини 1957]. Його подорож степами почалась від Судака. Він, як і Плано Карпіні, відзначив етнічний склад населення Улусу Джучі, однак мало цікавився його історією. Події минулого згадані ним дуже стисло і у зв’язку з тривалими зупинками біля ставок Скатая та Сартака під час подорожі. При описі географії Східної Європи Рубрук посилався на застарілі дані Ісидора Севільського. У його хроніці майже немає опису Дашт-і Кипчак. Про походження народів

і навіть сучасний йому стан народів Балканського півострова він мав лише приблизне уявлення, оскільки маршрут його подорожі дуже відхилявся від цього регіону. Так, він вважав, що предки угорців, болгар та влахів прийшли на місце свого розселення зі східноєвропейських степів. Автором було відзначено лише поодинокі факти з історії кипчаків. Вільгельм Рубрук вважав достатнім вказати на існування різних етнічних груп (комани-капчат, комани-кангле) у Дашт-і Кипчак та на наявність там аланських і руських колоній.

Про кипчаків та їхню країну є інформація у хроніці вірменського аристократа Гетума з Корікоса (народився у 1245 р.) [Осіп'ян 2004]. Остання нам відома під назвою “Квіти історії Сходу”. Хроніка складалася з кількох частин. У першій з них містився географічний опис азійських країн, які були відомі вірменам. У третій частині твору Гетум з Корікосу розповідав про монгольські завоювання. В одному з розділів був висвітлений Великий Західний похід. Кипчаки названі як основні супротивники монголів, яких переслідували і в Угорщині.

Історія кипчаків та монгольське завоювання Дашт-і Кипчак були висвітлені навіть у такій групі джерел, як скандинавські саги. Написані давньонордичною мовою, вони містили свідчення про “чорних куманів” (Блокуманнланд, Бльокуманнланд) та монголів (Тартарія, Тартарікі, Таттарія, Таттарарікі). Для цієї групи джерел характерний епічний характер, котрий більше властивий для ісландських саг, які найбільше зберегли нордичну автентичність. Так, у “Сазі про Вільмунда Споглядача” головному герою приписано вбивство бльокуманнського правителя Буріса. Він це зробив тому, що допомагав своєму побратимові Гярранді змагатися за руку Гульльбри. Ця сага належить до циклу ісландських романтичних саг і була записана у XV ст. на пергаменті [Пріцак 2003, 462–464]. До того ж циклу та часу належить “Сага про Вільгялма Гаманця” [Пріцак 2003, 461–462]. Головний герой саги мав коня від короля Блавкуманнланду Юбіна. Про монголо-кипчацькі війни є безпосередні дані в “Сазі про Егіля Однорукого” [Пріцак 2003, 353–357]. Там вказано, що Родіан, король Таттарії, загинув від рук братів з Блокуманнланду. Вона була написана близько 1425 р. і належить до циклу пригодницьких оповідок ісландських саг.

Отже, джерельна база історії Дашт-і Кипчак є розлогою і різноманітною. У цій студії були використані матеріали монгольських, китайських, тюркських, перських, арабських, вірменських, грузинських, слов’янських, грецьких та європейських лаїномовних джерел. Кожна із вказаних груп джерел має свої особливості. Так, для монгольських хронік характерна невелика увага до подій, які відбувались поза межами

Внутрішньої Азії. У китайських хроністів не зовсім чіткі уявлення про Європу, але вони наводять цінні дані щодо подій у Центральній Азії та Поволжі. Тюркські хроніки та балади мають епічний характер і багато в чому пов'язані з генеалогією того чи іншого племені. Для опису ранньої етнічної історії кипчаків важливі дані китайських хронік, анонімого перського географа та доробку Гардізі. Епоха кипчацької експансії яскраво змальована в хроніках Маттеоса Урхаєці, Тахіра ал-Марвазі, слов "янських літописах та угорських хроніках. Найбільш детальний опис подій монгольського завоювання Дашт-і Кипчак залишили по собі укладачі "Юань-ші", Рашид ад-Дін, Джувейні, Ібн-ал-Асір, галицько-волинський літописець, Нікіфор Григора, Альберик де Труа Фонтене, Ц. де Брідія, Генріх Латвійський та Рогерій. Слід зауважити, що провідними групами джерел для висвітлення етнополітичної історії кипчаків є арабські, перські, китайські та слов'янські хроніки.

ГЛАВА 2 ІСТОРІОГРАФІЯ

Історія кипчаків, як великого кочового народу та важливого чинника світової політики IX–XIII ст., цікавила дослідників з багатьох країн. Першою фундаментальною працею, присвяченою кипчакам, була монографія П. Голубовського [Голубовский 1884]. Досі актуальною залишається праця німецького дослідника Й. Маркварта, яка започаткувала дослідження етнополітичної історії Дашт-і Кипчак [Маркварт]. Серед сучасних дослідників в першу чергу необхідно відзначити студії П. Голдена [Golden 1984; Golden 1986; Golden 1990; Golden 1992; Golden 2000; Golden 2001; Golden 2002; Голден 2003; Голден 2004], який присвятив кипчакам цілу серію студій. Найбільшого розвитку куманологія як наука дістала в країнах Центральної та Східної Європи. Проте історія кипчаків, як правило, розглядалася у контексті історії окремих регіонів. Угорські вчені (І. Вашарі [Vasary 2005] та А. Палочі-Хорват [Paloczi-Horvath 1989]) досліджували історію куманів в Угорщині та на Балканському півострові. Загальне бачення проблеми характерне для румунського тюрколога В. Спінея [Spinei 1986; Spinei 2003; Spinei 2009] та його українського колеги О. Прицака [Прицак 2008]. Що стосується дослідників з тюркських країн, то їхні роботи також обмежені певними регіональними межами. У студіях казахського дослідника С. Ахінжанова [Ахинжанов 1989] у фокусі дослідження перебували терени східної частини Дашт-і Кипчак тобто території сучасного Казахстану. Турецький історик Ф. Кірзіоглу зосередив свою увагу на аспектах історії кипчаків, що були пов'язані з історією Південного Кавказу [Kirzioglu 1992].

Дослідження істориків Заходу та Центральної Європи.

Для американської історіографії є характерним прагнення розглядати історію кипчаків у контексті монгольських завоювань і глобальне, а не регіональне бачення проблеми. Відомий американський дослідник Т. Оллсен присвятив студію “Підготовка до західних кампаній: монгольські воєнні операції у Волзько-Уральському регіоні” історії монгольського завоювання східної частини Дашт-і Кипчак [Оллсен 2008]. Він вважає, що напередодні монгольського завоювання цей регіон був поділений між кількома племінними конфедераціями. Головні кочів'я ільбарі вчений локалізує між Волгою та Уралом. Похід монголів до Східної Європи в середині 30-х рр. XIII ст. був завершенням тривалої війни з кипчаками.

Провідним науковцем у галузі куманології на сьогоднішній момент є американський вчений П. Голден. Йому належить значна кількість статей зазначеної проблематики, у яких знайшли відображення різні аспекти іс-

торії кипчаків. Найбільший інтерес для нас становлять студії, присвячені племенам Дашт-і Кипчак, зокрема племені льбарі [Golden 1986]. Дослідник також присвятив свої студії “диким половцям”, Урусобичам, релігійним віруванням кипчаків, історії кипчаків у Грузії, кімакам і йсмекам, ранній етнічній історії кипчаків, історії державності західноєвразійських кочівників [Golden 1979/1980; Golden 1990; Golden 1992; Golden 2001; Golden 2002; Голден 2003; Golden 1984; Golden 2002; Голден 2004].

Д. Сінор розглядав війни монголів із кипчаками в контексті монгольських завоювань у Європі. У його студії дістали відображення основні віхи монголо-кипчацького протистояння, які хоча й висвітлені схематично, але дозволяють ознайомитись із поглядом західних вчених на такі моменти, як переселення куманів до Угорщини і похід Субедея та Джебе до Східної Європи [Синор 2008; Sinor 1999]. Ч. Гальперін відзначив роль кипчацького фактора в євразійській історії, розглянув роль кипчаків у протистоянні між ільханами та мамлюками. Висвітлення дістав ідеологічний вимір цього протистояння. Дослідник акцентував увагу на історії кипчаків за межами Великого степу [Гальперін 2008].

У розвитку куманології значний внесок зробили німецькомовні науковці. Необхідно зазначити, що однією з найгрунтовніших праць з історії монгольських завоювань і держав Джучидів у Східній Європі є монографія австрійського дослідника Й. Гаммер-Пургшталя “Історія Золотої Орди у Кипчаку, тобто Монголи в Росії” [Hammer-Purgstall 1840]. Дослідник фрагментарно висвітлив історію монгольського завоювання Дашт-і Кипчак. У студії знайшли відображення такі питання, як “Туркестанська кампанія”, вторгнення корпусу Субедея та Джебе у східноєвропейські степи та Калкська битва. О. Вольф повторив більшість тез свого австрійського попередника, однак до сюжетів, відомих з європейських хронік був доданий епізод із Бачманом [Wolff 1872].

Й. Маркварт присвятив куманам цілу монографію під назвою “Про походження народу куманів”, висвітливши окремі аспекти монголо-кипчацьких воєн (монгольське завоювання східної частини Дашт-і Кипчак та вторгнення туменів Субедея та Джебе у східноєвропейські степи). Дослідник порушив багато проблемних питань, що не вирішені й до цього часу. Хоча В. Бартольд піддав його доробок жорсткій критиці, значення цієї студії не можна недооцінювати. Й. Маркварт опрацював величезний матеріал наративних джерел, значно детальніше, ніж це робили попередні дослідники, провів аналіз перебігу війн кипчаків із монголами. Джерельною базою його студії були дані як арабських та слов’янських, так і перських та латиномовних європейських хронік. Більш детально висвітлено вторгнення монголів у східноєвропейські степи. Учений від-

значив опір, який чинили монголам Інаси та Бачман. Зважаючи на те, що європейські дослідники майже не звертали уваги на такі аспекти, це було значним кроком уперед у дослідженні проблеми [Маркварт].

У французькій історіографії історія кипчаків висвітлена не так докладно. Загалом історія кочівників досліджується у контексті інших цивілізацій. Здебільшого дослідники вивчали історію кипчаків у зв'язку з війнами монголів у Східній Європі та Центральній Азії. Вперше про кипчаків як супротивників монголів, писав К. Д'Оссон [д'Оссон 1937; D'Ohsson 1852, Vol. 1–2]. Дослідник довіряв свідченням Рашид ад-Діна, Джувейні та Ібн ал-Асіра стосовно подій Туркестанської кампанії та подій на Кавказі. Події Великого Західного походу висвітлено на базі свідчень перських та латиномовних хроністів. Використано й дані “Юань-ші”, але вони виконували у праці функцію доповнення до перських даних. П. Пелььо та Л. Амбі лише стисло описали історію кипчаків у роботі, присвяченій аналізу китайських джерел. У ній дістала висвітлення проблема походження правлячої династії східних кипчаків [Pelliot, Hambis 1951]. Р. Груссе стисло виклав історію кипчаків домонгольського періоду, але лише висвітлив походи Субедея та утворення Улусу Джучі. Навіть порівняно з доробком К. Д'Оссона кипчацька проблематика майже не висвітлена [Гроссез; Гроссез 2003].

Кипчацька проблематика знайшла відображення також в історіографії Центрально-Східної Європи. Студії номадологів Угорщини, Румунії та Болгарії характеризуються регіональним баченням історії кипчаків. Провідне місце серед куманологів Центрально-Східної Європи займають угорські вчені. Проблемаам відносин аланів-асів та кипчаків із угорцями присвячено досить багато досліджень, тому ми не будемо робити огляд всієї угорської історіографії історії кипчаків, а лише згадаємо про основні тюркологічні публікації. Необхідно відзначити студії І. Мандоки-Конгура. В одній зі своїх статей дослідник висвітлив історію кипчаків та їхнє переселення до Угорщини [Mandoky-Kongur 1972]. В іншій студії дослідив історію кипчацького племені улаш, яке він зіставив з улашевицями слов'янських літописців [Mandoky-Kongur 1976].

Доробок угорського дослідника А. Палочі-Хорвата “Печеніги, кумани, яси. Степові народи у середньовічній Угорщині” присвячений проблемі історії племен, які мігрували до Угорщини зі Східної Європи [Paloczi-Horvath 1989]. У монографії висвітлені взаємовідносини між аланами, печенігами, кипчаками з одного боку та угорцями – з другого; відображено також переселення та перебування в Угорщині куманів у XIII ст. за даними наративних джерел. Схожій проблематиці присвячена книга Е. Банкіне-Мольнар. Проте вона була видана лише угорською

мовою і була присвячена лише кипчакам [Bankine-Molnar 2008]. Студії Н. Беренд присвячені інтеграції нехристиянських народів до угорського суспільства. В одній з публікацій проаналізовано процеси асиміляції та інтеграції у кипчаків Угорщини [Berend 2001a; Berend 2001b].

Доробок І. Вашарі “Кумани і татари. Східні військові на передоманських Балканах, 1185–1365” присвячений історії відносин тюркського населення Північно-Західного Надчорномор’я з народами Балканського півострова. Розглядається період з 1185-го до 1340 р. [Vasary 2005]. Дослідник припускав тюркське походження династій Тертеридів та Шишманідів. Асенідів він вважав влахо-кипчаками. У монографії та статтях І. Вашарі висвітлено історію участі куманів у війнах Асенідів проти Латинської, Нікейської, Візантійської імперій та Епірського деспотату [Vasary 1994; Vasary 2004]. Окрема стаття присвячена кипчакам–християнам у Криму за монгольської доби [Vasary 1988].

Оскільки влахи були сусідами Дашт-і Кипчак і значна частина території Румунії входила до цього макрорегіону, проблеми куманології дістали широке висвітлення у працях румунських дослідників. Одним із найвизначніших дослідників історії куманів та кипчаків був П. Діакону. У 1978 р. він видав монографію “Кумани на Нижньому Дунаї”, де опублікував матеріали своїх багаторічних досліджень. П. Діакону першим із дослідників розглянув напад кипчаків на Візантію у 1148 р. Ним були досліджені такі “білі плями” історії, як кипчацькі набіги на Парістріон у 1114 та 1122–1123 рр. [Diaconu 1978]. Необхідно відзначити також студію М. Лазареску–Зобіан, у якій автор проаналізувала свідчення угорських та німецьких історичних хронік і довела, що у монгольську добу Куманією називали не тільки простори Дашт-і Кипчак, а й Молдову та Влахію [Lăzărescu-Zobian 1984]. Велике значення для нас мають праці В. Спінея. Він почав дослідження цієї незручної для румунського історика теми. Перша ж його робота “Молдавія у XI–XIV сторіччях” була присвячена міжетнічним відносинам на території Молдови у X–XIII ст. [Spinei 1986]. Головним чином, розглянуті відносини між романським та тюркським населенням. Досліджена історія Куманської єпископії [Spinei 2008]. Однак найбільш цікавим для нас є студія “Великі міграції до Східної та Південно-Східної Європи в IX–XIII століттях” [Spinei 2003].

Деякі досягнення у куманології має болгарська історична наука. Вперше питання про участь куманів у війнах болгарських царів порушив ще В. Златарські [Златарски 1994]. П. Павлов обрав предметом своїх досліджень безпосередньо проблеми болгарської історії, пов’язані з історією тюрків Північного Надчорномор’я. У них знайшли відображення як спільні походи болгар та кипчаків проти ромеїв (тобто греків) та латинян,

так і події монгольської доби. П. Павлов вважає Георгія Тертера родичем Котяна [Павлов 2000]. В. Стоянов дослідив куманську антропонімію на Балканах [Stoianow 2001]. Його дослідження дозволяють нам простежити поширення впливу кипчаків на території Балкан. В. Стоянов досліджував і політичну історію куманів. У 2006 р. була видана студія “Куманологія. Спроба реконструкції”, до якої увійшли його куманологічні дослідження. У монографії вчений розглянув проблеми походження та ранньої етнічної історії кипчаків [Stoianow 2002; Стоянов 2006].

Внесок дослідників Російської імперії та Радянського Союзу в розвиток світової куманології.

Відносини Русі з тюрками є однією з традиційних тем російської історіографії. Першою спеціальною студією, присвяченою Калкській битві, стала стаття “Калкське побоїще (Калкська битва)” Д. Іловайського [Иловайский 1879]. Її джерельною базою були здебільшого слов “яські літописи, і це обумовило реконструкцію подій дослідником. Винуватцями поразки він вважав кипчаків.

І. Березін був одним із перших дослідників середини ХІХ ст., хто при висвітленні цієї проблеми не тільки використав дані мусульманських та китайських хронік, а й намагався їх узгодити між собою [Березин 1853; Березин 1855]. Перевагу він віддавав даним Рашид ад-Діна і ставився до них некритично. Для нас його студії цікаві тим, що в них вперше було перекладено фрагменти “Збірника літописів” Рашид ад-Діна російською мовою. Також завдяки його студіям маємо змогу ознайомитися з даними хроніки Вассафа та “Юань-ші” щодо кипчаків. Опис “Великого Західного походу” був здійснений ним за даними Рашид ад-Діна [Березин 1855]. Було б помилкою не згадати серед провідних російських науковців того часу А. Куника [Христианским мир 2002, 374–375]. Перу цього дослідника належали переклади фрагментів хронік Генріха Латвійського, австрійської хроніки та доробку Ібн ал-Асіра.

Першою роботою українських дослідників із куманології була монографія “Печеніги, торки та половці до татарської навали” П. Голубовського [Голубовский 1884]. Хоча він висвітлював історію взаємовідносин між Руссю та “Половецьким степом”, але торкнувся також окремих аспектів монголо-кипчацьких війн, і не тільки за слов’янськими, а й за європейськими латиномовними джерелами. При дослідженні подій у Дашт-і Кипчак вчений використав дані хроніки Юліана. П. Голубовський зробив стислий нарис історії куманів-кипчаків в Угорщині. У фокусі його уваги перебували події доби правління Бели ІV та Ласло ІV “Куна” [Голубовский 1889]. Російський дослідник німецького походження

Е. Бретшнейдер був автором розлогої праці, присвяченої аналізу свідчень китайських джерел стосовно країн Центральної Азії [Bretschneider 1910]. Монголо-кипчацькі війни висвітлені крізь призму китайських джерел, здебільшого свідчень “Юань-ші”. У студії, присвяченій історії Центральної Азії, В. Бартольд вказав на характер відносин між хорезмійцями та кипчаками, а також стисло описав події, що мали місце на степових просторах під час монгольського завоювання [Бартольд 1963].

На жаль, події першої чверті ХХ ст. призвели до тривалої паузи у розвитку російського сходознавства. Протягом довгого часу історична наука обмежувалась вивченням тільки тих цивілізацій та суспільств, які вкладалися у марксистську формаційну схему. Нестандартні моделі суспільного устрою та політична історія тюрків і монголів залишалися без уваги. В історичній науці Радянського Союзу запанували історичний матеріалізм і теорія класової боротьби.

Історії війни кипчаків та русів проти турків у Криму спеціальну студію присвятив О. Якубовський. Його дані дозволяють детальніше простежити історію кримських кипчаків у першій чверті ХІІІ ст. Основним джерелом, використаним у його студії, було “Сельджук-наме” Ібн Бібі [Якубовский 1927]. Найбільш значним є внесок російського медієвіста К. Кудряшова, який за даними нарративних джерел зробив спробу локалізувати кілька кипчацьких конфедерацій та ставки кочових володарів. Ним же було порушено питання про ставки кипчацьких вождів. Монографію “Половецький степ” можна вважати одним із найважливіших досліджень радянських науковців з історії кипчаків, оскільки у ній також було розвинуто ідеї попередників про маршрути походів військ Ольговичів, Романовичів, Ростиславичів та володимиро-суздальських Юрійовичів у степ [Кудряшов 1948].

В. Каргалов у монографії “Зовнішньополітичні фактори розвитку Феодальної Русі. Феодальна Русь та кочівники” також висвітлював відносини Русі та кипчаків. Останніх, як і загалом усіх кочівників, він вважав негативним фактором в історії Східної Європи. Монгольське завоювання Дашт-і Кипчак висвітлено поверхово, в основному у зв’язку з історією Волзької Булгарії та Калкською битвою [Каргалов 1967].

Залучення матеріалів археології до вивчення історії кочівників Східної Європи було здійснено Г. Федоровим-Давидовим. Він виокремив локальні варіанти культури кипчаків. Свідчення писемних джерел залучались здебільшого як допоміжний матеріал при спробі локалізувати якесь кипчацьке об’єднання. Г. Федоров-Давидов присвятив монгольському завоюванню окремий розділ у монографії “Кочівники Східної Європи під владою золотоординських ханів” [Фе-

доров-Давыдов 1966]. Він відносив регіон Саксін до Дашт-і Кипчак [Федоров–Давыдов 1969].

Кочівницькі пам'ятки Північного Кавказу досліджувала Т. Мінаєва. Вона прийняла гіпотезу А. Іссена про кордон Дашт-і Кипчак по Кумі та Кубані, проте зауважила, що кордон не був сталим і кипчаки інфільтрувались у середовище місцевого населення. Знищення поселень хозар дослідниця припусувала кипчакам. Вона першою з усіх дослідників історії кипчаків на Північному Кавказі висловила припущення про локалізацію кипчацького міста Севінч [Минаєва 1964].

Низку куманологічних публікацій було видано російським істориком–емігрантом Д. Расовським [Расовский 1929; Расовский 1935; Расовский 1936; Расовский 1937; Расовский 1938; Расовский 1940; Расовский 2002а; Расовский 2002б; Расовский 2002в]. У фокусі його уваги перебували такі питання: Кодекс Куманікус, історична географія Дашт-і Кипчак, походження та військова історія кипчаків, історія чорних клубуків та берендеїв. У багатьох випадках ці публікації є унікальними у світовій історіографії. На жаль, дослідницька діяльність Д. Расовського була перервана смертю автора під час Другої світової війни.

Чи не найвидатнішим російським сходознавцем в екзилі був В. Мінорський. Завдяки його праці нам стали доступні відомості доробку Таміма б. Бахра, перський географічний трактат “Кордони світу”, “Природа тварин” Тахіра ал-Марвазі. При аналізі цих джерел він склав достатньо повний коментар до текстів. Найбільш інформативними для нас є його коментарі до “Кордонів світу” та “Природи тварин”. Дослідник спробував локалізувати країни кипчаків та кімаків. Битва монголів з кипчаками, на його думку, відбулася у 1216 р. поблизу річок Іргиз та Тургай [Hudud al-Alam 1937; Minorsky 1942].

У світлі повідомлень руських літописів М. Котляр дослідив переселення кипчаків до Грузії [Котляр 1968]. Серед праць, об'єктом дослідження яких є етнополітична історія Надчорномор'я, необхідно виокремити монографію А. Добролюбського “Кочівники Північно-Західного Надчорномор'я за доби Середньовіччя” [Добролюбский 1986]. Спираючись на дані археологічних досліджень, дослідник стверджує, що хоча у регіоні й існував політичний вплив кипчаків, але його основним населенням були торки (огузи) та печеніги. Велике значення мають студії Я. Дашкевича. У спільній з Е.Триярські студії “Кам'яні баби Надчорноморських степів. Колекція з Асканії-Нової” дістали висвітлення такі проблеми, як: ареал, етнічна приналежність, типологія і хронологія кипчацьких статуй [Дашкевич, Триярски 1982].

Ще у 1960 р. грузинський медієвіст З. Анчабадзе підготував студію “Кипчаки Північного Кавказу за даними грузинських літописів XI–XIV століть”, у якій було відображено основні етапи взаємовідносин між кипчаками та Грузинським царством. Дослідник виокремив у регіоні два політичних об’єднання кочівників – північнокавказьке та дербентське. Автором відзначено, що вони конфліктували між собою. Простежено динаміку відносин кипчаків з Багратидами. З. Анчабадзе відзначає, що переселення людей Отрока мало масовий характер, а подальші взаємини обумовлювались наймом кипчаків на військову службу [Анчабадзе 1960]. Більш стисло, однак з деякими нюансами цю проблему досліджує Г. Анчабадзе [Анчабадзе 1980]. Грузинський медієвіст М. Мургулія також розглядає кипчаків у контексті історії Грузії. Нею було з’ясовано низку важливих деталей історії кипчаків. Відзначено, що кипчаки встановили контакт із Грузією через надчорноморські міста, а переселенню передувала дипломатична підготовка [Мургулія 1971].

Дисертаційне дослідження З. Папаскірі було присвячене зовнішній політиці Грузинського царства в XI–XII ст. Поряд з аланським важливим напрямом діяльності був кипчацький. Дослідник висловив припущення, що дипломатичні відносини між Грузією та кипчаками були встановлені наприкінці XI ст. чи на початку XII ст. Після смерті Шарукана влада перейшла до Отрока. Відзначено, що внаслідок поразок, завданих Володимиром Мономахом, кипчаки відступили далі від кордонів Русі. З. Папаскірі, зокрема, вважає, що Гуарандухт була другою дружиною Давида Будівника, а одруження з нею мало відбутися між 1107 та 1109 рр. Переселення кипчаків до Грузії вчений датує 1118 р. [Папаскири 1978]. У монографії дослідник більш розлого дослідив історію кипчаків. Окрім тез, висвітлених у авторефераті дисертації, дослідник висловив припущення, що шлюб Гуарандухт з Давидом був продиктований політичними інтересами. Крім того, він також припустив, що з 1123 р. між грузинами та кипчаками почалось політичне похолодання, що, однак, не заважало кипчакам брати активну участь у подіях політичного життя Грузії, зокрема й війні між Юрієм Андрійовичем та царицею Тамар [Папаскири 1982].

Необхідно відзначити джерелознавчу студію Г. Цулая “Джелал ад-Дін в оцінці грузинської літописної традиції”. Цей дослідник опублікував дані грузинського джерела XIV ст., чим вніс новизну в дослідження історії кипчаків, оскільки дав змогу ознайомитись із раніше малознайомими для читачів аспектами міжетнічних відносин на Кавказі. Завдяки свідченням грузинського хронографа ми маємо змогу

стверджувати, що цариця Русудан та цар Гіоргі IV Лаша не залучали кипчаків до війни проти Джелал ад-Діна [Цулая 1981].

Наприкінці існування Радянського Союзу для робіт російських науковців стали характерні нові підходи. Базуючись на археологічних дослідженнях, С. Плетньова висловила гіпотезу про седентеризацію (осідання) кочівників. В одній з пізніх праць було проведено типологічний аналіз кочових суспільств. Одна з куманологічних праць дослідниці була присвячена “половецьким бабам”. За допомогою даних археологічних досліджень вона зробила спробу локалізувати племінні союзи кипчаків у Східній Європі. Локальні варіанти культури Половецького степу дали змогу стверджувати про різницю між куманами, кипчаками та східними кипчаками [Плетнева 1974].

Однією з найбільш відомих куманологічних студій дослідниці стала книга “Половці”. Один із розділів цієї роботи був присвячений монголокипчацьким війнам [Плетнева 1990]. Детальніше описані події, які призвели до Калкської битви, та експедиція Чингізидів проти Бачмана. Про міграцію куманів до Угорщини та Болгарії автор повідомила дуже стисло. Щодо війни між токсоба та дурутами дослідниця приймала версію та хронологію подій, які були запропоновані ще Г. Федоровим-Давидовим. Цінність доробку С. Плетньової у тому, що в ньому було зроблено спробу об’єднати в єдине ціле весь наявний матеріал археологічних та нарративних джерел, які містять відомості про кипчаків зокрема, а не про східноєвропейських кочівників IX–XIII ст. загалом. Остання куманологічна праця С. Плетньової присвячена кипчацькому могильнику у Наддністрянщині. Дослідниця припустила, що кипчаки цього регіону подібно “чорним клобукам” у Поросії були степовими федератами Галицько-Волинської Русі [Плетнева 2003б].

Сучасні наукові розробки на теренах СНД та Туреччини.

У післярадянський період спадок радянської історіографії прагнуть переглянути сучасні російські історики. Зокрема, необхідно відзначити студії І. Князького. Він досліджував історію кипчаків у Карпато-Дунайському регіоні. Головним об’єктом його дослідження були відношення кипчаків із Візантією та Угорщиною. Розглянуто політичну історію регіону Північно-Західного Надчорномор’я. Дістали висвітлення питання локалізації Куманської єпископії, кумано-кипчацьких міграцій та кипчацької топонімії в Румунії. Зміну зовнішньої політики куманів з антиугорської на проугорську автор пояснює впливом першого походу Субедея-багатура у західну частину Дашт-і Кипчак [Князький 1988; Князький 1996; Князький 2003; Князький 1997].

С. Кляшторний досліджує кілька важливих аспектів історії кипчаків. Для з'ясування ранньої етнічної історії кипчаків важливо ознайомитись із його студією, що присвячена доведенню тотожності сірів із сеяньто. У ній дослідник, зокрема, стверджує, що уйгурським еквівалентом назви “сіри” був “кипчак”. В іншій студії, присвяченій міграціям кочових племен західноєвразійських степів в XI ст., вчений дійшов висновку про тотожність куманів з кунями та ябаку мусульманських джерел, каспичів із кай, половців із шари та басмилами. Ці дослідження є доказом того, наскільки складним був процес етногенезу середньовічних кипчаків [Klyashtornyi 1996; Кляшторный, Савинов 2005; Кляшторный, Султанов 2004].

Джерелознавчу критику свідчень францисканців стосовно війн між монголами та народами Східної Європи і Центральної Азії здійснив О. Юрченко. Джерельною базою дослідника були свідчення францисканських ченців про Східну Європу та Центральну Азію. Саме навколо пояснення етнонімів, згаданих у хроніках Плано Карпіні та Ц. де Брідія, і побудовано студії автора [Юрченко 2003; Христианский мир 2002]. Свідчення слов'янських, арабських та перських хроністів використані як доповнення до латиномовних творів францисканських ченців.

Багато для дослідження монгольського завоювання Дашт-і Кипчак зробив Є. Кичанов. Ще 1965 р. він опублікував дані біографії Тутуха в “Юань-ші” російською мовою і зробив спробу критично їх осмислити [Кычанов 1965]. На початку XXI ст. Є. Кичанов вказав на присутність загонів канглів та кипчаків у військах Субедея та Чингізидів [Кычанов 2002].

М. Бібіков досліджує висвітлення історії кочівників та народів Кавказу у візантійських грекомовних джерелах. В одній із його студій розглядаються такі цікаві аспекти проблеми, як кипчацьке найманство і відносини кипчаків з Візантійською імперією. М. Бібіков стверджує, що кипчаки могли бути як ворогами, так і союзниками та воїнами імперії. Дослідник вказує також, що активізації кипчаків у Подунав'ї завжди передували зіткнення кочівників з русами [Бибиков 1981].

Чимало для з'ясування ролі кипчаків на Північному Кавказі зробив російський кавказолог О. Гадло. Ним було розглянуто кипчацько-грузинські та кипчацько-аланські відносини. Посилаючись на дані попередніх дослідників, він зробив спробу простежити південний кордон кипчацьких кочів'їв. З позицій писемної історії та археології було розглянуто відносини кипчаків із предками адиге та кабардинців. Також було зосереджено увагу на відносинах кипчаків із народами Дагестану. Дослідження О. Гадла важливі тим, що вони не тільки розглядають гру-

зинсько-кипчацькі відносини, а й схематично реконструюють відносини кипчаків із народами Північного Кавказу [Гадло 1994].

Р. Храпачевський описав війни монголів у Дашт-і Кипчак. Підкорення східної частини Дашт-і Кипчак розглядається ним у розділі про Західний похід. Дії Субедея-багатура та Джебе-нойона в Ірані, на Південному Кавказі та в Східній Європі характеризуються як “Далекий похід” і дістали повніше відображення. Особливістю оповіді цього дослідника було широке використання даних “Юань-ші”. Похід 1229 р. стисло охарактеризований як розвідувальний. Подібно до інших дослідників, він приділяє увагу війні Бачмана з Чингізидами. Р. Храпачевський наводить як фрагменти життєпису Мунке, так і опис подій у біографії Субедея [Храпачевський 2004].

Дослідження історії кипчаків цікавить не тільки істориків з Москви та Санкт-Петербурга, а й істориків та археологів з інших регіонів Росії. Археолог з Ростова-на-Дону Ю. Гугуєв дослідив свідчення Жана де Жуанвіля, що стосувалися кипчаків [Гугуєв 2007; Гугуєв 2009]. Ним був зроблений короткий огляд кипчацьких міграцій. У своїх роботах Ю. Гугуєв стисло відобразив події 1239–1241 рр. У фокусі уваги дослідника перебувала поховальна обрядовість кипчаків. Значний внесок у дослідження історії кипчаків вніс ростовський археолог С. Гуркін. Його студії присвячені передісторії кипчаків та кімаків [Гуркін 1997; Гуркін 2000б], питанням історичної географії Дашт-і Кипчак [Гуркін 1990; Гуркін 2004а; Гуркін 2000а], а також переселенню кипчаків на захід [Гуркін 2004б]. Дисертаційне дослідження цього науковця присвячене етнічній та політичній історії кімаків та кипчаків у VII–XII ст. [Гуркін 2000 в]. Армавірський дослідник Є. Нарожний переглянув низку постулатів, характерних для радянської історіографії. Він стверджує, що кипчацькі кам’яні статуї продовжували споруджуватись і після монгольського завоювання [Нарожный 2003].

Поряд з північнокавказьким регіоном дослідження історії кипчаків продовжуються у Надураллі. Ролі кипчаків в історії Подунав’я присвятила свою статтю Т. Єпімахова [Єпімахова 1995]. Серед провідних дослідників кипчацької археології слід назвати російського номадолога В. Іванова. Одним з основних напрямків його студій є кочівницькі старожитності Надуралля [Іванов 1984]. Цим автором досліджено кипчацькі кургани на території Башкортостану та суміжних з цією республікою областей Росії, пам’ятки Надуралля. Вчений дослідив також пам’ятки “царьовського” та “біховського” типів і пояснює їхні відмінності етнічними відмінностями. В. Іванов розглянув комплекс озброєння кипчаків Надуралля і відзначив його локальні особливості. У нещодавніх студіях

дослідник дійшов висновку, що власне кипчацького населення у Надураллі було небагато, а цей регіон був розташований на периферії кипчацького світу. Кипчаки-єльтукове були неможливими внаслідок торговельної блокади з боку Волзької Болгарії. В. Иванов простежив також північний кордон їхніх володінь [Иванов, Кригер 1988; Иванов 1984; Иванов 2006]. Челябинський археолог В. Костюков піддав ревізії усталений погляд на Улус Джучі як державу кипчаків. Підставою для цього були дані як мусульманських, так і латиномовних джерел з цієї проблеми. Для автора є характерним скептичне ставлення до даних китайських джерел. Дослідник стверджує про масове знищення монголами кипчацького населення і вважає причиною цього близькі стосунки кочівників із хорезмійцями [Костюков 2006]. Впливу кочових елементів на генезис російської державності присвячено дисертаційне дослідження Т. Любчанської [Любчанская 2004].

Кипчацька історія цікавить дослідників із Воронежа. Низка статей М. Цибіна присвячена відносинам Рязанського князівства та населення сходу Південно-Східної Русі з кипчаками. У 2000 р. у Воронежі О. Кудрявцева захистила кандидатську дисертацію, присвячену археологічному дослідженню кипчацько-руського прикордоння у районі лісостепового Подоння. Дослідниця вказує на те, що в'ятицьке та сіверське населення колонізувало лісостепові території регіону. У регіоні по берегах річок створювалися слов'янські поселення. Під час конфліктів ці поселення перетворювались на опорні пункти руських князів для походів у степ або використовувалися для оборони. У період миру з кочівниками через поселення велась торгівля з кипчаками. Загалом лісостепову Донщину можна розглядати як контактну зону, у якій відбувалась взаємодія слов'янського осілого та тюркського кочового населення [Цыбин 1999; Цыбин 2000; Цыбин 2002; Цыбин 2004].

Науковець із Саранська О. Інков у 2001 р. захистив кандидатську дисертацію присвячену відносинам Русі та Дашт-і Кипчак у XI–XIII ст. Він дійшов висновку про необхідність перегляду існуючої хронології відносин між кипчаками та Руссю. Початком відносин із кипчаками дослідник вважає не 1055 р., а 1068. Кипчацькі набіги до битви на Альті, на його думку, були такими, що не мали особливого значення. Критерієм періодизації О. Інков вважає не розвиток кипчацького суспільства, а кипчацько-руські відносини. Він виокремлює чотири головних етапи: 1) 1068–1130-ті рр., 2) 30-ті роки XII ст. – 60-ті рр. XII ст., 3) 70–90-ті рр. XII ст., 4) перша половина XIII ст. Більш руйнівною дослідник вважає участь кипчаків у руських усобицях. Вона завдала куди значно більшої шкоди, ніж самі набіги [Инков 2001].

Відзначимо також студії сибірських археологів з етнічної історії та археології західноєвразійських степів, Приуралля і лісостепів Західного Сибіру. Новосибірський археолог Ю. Худяков досліджує озброєння та археологічні пам'ятки кипчаків. Проаналізувавши комплекс озброєння східних кипчаків, він дійшов висновку, що східні кипчаки були озброєні легше ніж західні, оскільки їм не доводилось модифікувати свою зброю для зіткнення з важкоозброєним супротивником. Комплекс озброєння східних кипчаків мав багато спільного з комплексом озброєння кочівників монгольських степів. Дослідником був розглянутий етногенез кипчаків, внаслідок чого зроблено висновок, що кипчаки були тюрками за походженням, а сам етнонім кипчак це соціонім, котрий позначав кочівників. Відзначено своєрідність “сибірського” варіанта кипчацької археологічної культури. Для кипчаків казахстанських степів було характерне поширення ісламу, що відобразилось у поховальному обряді. Ю. Худяков припустив, що у сибірських степах та лісостепах було кілька племен. До кипчацьких культур він відносив венгерівську та басандайську культури. Дослідник дійшов висновку про інфільтрацію тюркських елементів у самодійське середовище [Худяков 1997; Худяков 2004; Худяков 2006; Худяков 2011].

Необхідно згадати про дослідження Д. Савінова, присвячені етногенезу народів цих регіонів. Його увагу привернула сроткинська археологічна культура, котру дослідник зіставляє з кипчаками та кімаками. Ним було виокремлено локальні варіанти цієї культури та висловлено припущення щодо етнічної належності окремих регіонів. Археолог дійшов висновку про те, що культура склалася на місцевій основі, звичайно, за участю тюркських мігрантів із сходу. Окрему статтю присвячено дослідженню появи кипчаків та кімаків на Іртиші. Розглянуто питання падіння каганату йемеків та переселення кипчаків і кімаків на Іртиш. Дослідник дотримується версії про їхнє тюркське походження. Особливо цікавим є питання про басандайську культуру. Д. Савінов вказав на існування у її складі трьох етнічних компонентів серед яких панівне становище займали носії осінкинського компонента. Вони були мігрантами зі степів Монголії та входили до складу кипчаків [Савінов, Новиков, Елагін 2008; Кляшторный, Савінов 2005; Савінов 1984].

В Україні за часів незалежності зростає інтерес до кипчацької проблематики. Перш за все необхідно відзначити роль досліджень О. Прицака у розвитку світової куманології [Прицак 2008]. Більшість його статей були написані в еміграції і здебільшого іноземними мовами. Кипчацька проблематика знайшла відображення в його англійських публікаціях. Предметом дослідження були відносини кипчаків із Руссю, Угорщиною,

Візантійською імперією та Болгарією [Прицак 2008, 28–49]. Ним вперше було запропоновано використання деяких термінів. “Не-дикими” він називав чотири кипчацьких племені (іт-огли, улаш-огли, урус-оба, бурдж-огли), котрі кочували на Наддніпрянщині [Прицак 2008, 178–186]. О. Прицак розробив питання щодо локалізації резиденцій степових володарів [Прицак 2008, 216–226]. Дослідник дотримувався гіпотези про кипчацькі корені болгарської династії Асенідів. Він намагався простежити її походження і дійшов висновку, що династія Асеня мала резиденцію на Дону, а її представниками були Гиргень, Шарукань, Отрок, Сирчан, Ельтут, Кончак, Юрій Кончакович [Прицак 2008, 239–246].

У контексті історії Русі розглядає історію кипчаків П. Толочко. Кочівники розкриваються ним як негативний фактор в історії Східної Європи. Однак, він відзначав числені шлюби між представниками руської та кипчацької аристократії. Протиріччя між русами та кипчаками були врегульовані у XIII ст. Кінцем історії кипчаків він вважає час монгольських походів до Східної Європи [Толочко 1998; Толочко 1996; Толочко 1999]. Українські археологи дослідили Чингульську могилу [Отрощенко, Рассмакин 1986]. Вчені зробили припущення про належність зброї та поховального інвентарю кипчацькому аристократу, який переселився до східноєвропейських степів з Угорщини.

Л. Гераськова присвятила монографію “Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи” так званим “половецьким бабам” і дійшла висновку, що спорудження статуй було не тільки кипчацькою, а й загальноторкською культурною традицією [Гераськова 1991]. За її висновками, низку статуй, що раніше класифікувалися як кипчацькі, слід віднести до печенігів та торків. Серед власне кипчацьких статуй можна виділити дві великі групи: донецько-північнокавказьку та наддніпрянсько-кримську.

Інформація ал-Ідрісі про куманів була предметом дослідження В. Бейліса. Український сходознавець навів переклад уривка, що стосувався Куманії. Дані, отриманні з арабського джерела, він зіставив зі свідченнями галицько-волинського літописця. В. Бейліс навів власні міркування щодо локалізації окремих кипчацьких міст [Бейліс 1996]. У контексті історії кочових народів південного заходу Надчорномор’я дослідив історію кипчаків І. Смирнов [Смирнов 1999]. А. Светлов зосередив свою увагу на військовій історії кипчаків [Светлов 2004]. Т. Міненкова захистила кандидатську дисертацію, присвячену дослідженню історії кочівників у російській та українській історіографії [Міненкова 2005].

Історію Криму доби панування Джучидів за даними нарративних та археологічних джерел висвітлив О. Айбабін. У цій студії знайшло від-

ображення монгольське завоювання Криму. Дослідником були використані здебільшого археологічні матеріали [Айбабин 2003]. Необхідно відзначити студію відомого українського лінгвіста В. Бушакова. У дисертації, присвяченій етноонімії Криму, він виокремив групу назв кипчацького походження і порівняв їх з аналогічними топонімами та етноонімами в інших регіонах [Бушаков 1991]. С. Вегерчук дослідив етнополітичну історію кочівників та осілого населення Карпато-Дунайського регіону в XI–XIII ст. [Вегерчук 2006]. Кипчацький фактор у міжкнязівській дипломатії Русі вивчала Н. Кальницька [Кальницька 2009]. О. Клеймьонова в окремих статтях розглянула висвітлення історії кипчаків у вітчизняній історіографії та кипчацький фактор у відносинах Русі й монголів [Клеймьонова 2009; Клеймьонова 2010; Клеймьонова 2011].

Окремі аспекти історії монгольського завоювання західної частини Дашт-і Кипчак досліджені Р. Бабенком. Одна з його студій – “Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками-сельджуками за контроль над Судаком (1221–1222 рр.)” – стосується війни між русами, кипчаками і турками за Судак [Бабенко 2002]. Основна увага, звичайно, прикута до русів, але також дістали висвітлення матримоніальні та економічні зв’язки кочівників з Руссю. Тим князем, хто надав допомогу кримським кипчакам проти турків, дослідник вважає чернігівського князя. Він заперечує можливість рязанського походження руського князя, а також вказує на те, що Ингвар Ігорович був затятим ворогом кипчаків у ході подій 1210–1218 рр.

Інша студія дослідника – “Західний напрямок монгольських завоювань у першій третині XIII століття” присвячена проблемі монгольських завоювань. Дослідник дійшов висновку, що операції Субедея, Джебе та Джучі здійснені з метою оточення та підкорення земель східних кипчаків. Причиною війни між монголами та хорезмійцями він вважає “Отрарський інцидент”. Вчений зазначає, що монголам довелось долати запеклий опір канглів, які спочатку підкорились, а потім повстали [Бабенко 2003].

Поширення християнства серед кипчаків в XI–XIV ст. дослідив О. Осіпян [Осіпян 2005]. Він вказував, що християнство не витіснило традиційних вірувань, а лише доповнило їх. Відзначено також, що християнство мало довгу історію серед кочівників Східної Європи. О. Осіпян зробив спробу здійснити стислий огляд поширення католицизму серед куманів та кипчаків. В іншій студії автор доводить степове походження інформаторів Гетума з Корікоса [Осіпян 2004]. Він вперше ввів у вітчизняну історіографію свідчення цього вірменського хроніста. Необхідно відзначити, що до цього у світовій історіографії не було спеціальної студії, при-

свяченої аналізу свідчень хроніки Гетума про “Великий Західний похід”.

Окремі аспекти куманології, висвітлені у зв’язку з історією середньовічних аланів та бродників, досліджує О. Бубенок. Вчений провів аналіз свідчень Рашид ад-Діна щодо кампанії в Дашт-і Кипчак і дійшов висновку, що Бачман діяв у Середньому Поволжі. На його думку, вторгнення монголів у Крим відбувалися взимку 1222 та 1238 рр. через Керченську протоку [Бубенок 2004].

Кипчацька проблематика цікавить також і О. Головка. Дослідник розглядав історію кипчаків у контексті історії Галицько-Волинського князівства. Спеціальна стаття присвячена ролі хана Котяна в історії Східної Європи. О. Головка використовує переважно дані слов’янських джерел. При висвітленні історії кипчаків вчений використав свідчення латиномовних хронік. Не оминув увагою О. Головка й активність Романа у надчорноморських степах. Ним же було досліджено вплив кипчацького фактору на історію Русі наприкінці XII – у першій половині XIII ст. [Головка 2004; Головка 2006].

Особливе значення для дослідження історії кипчаків мають доробки підготовані вченими, котрі є тюрками за походженням. Для їхніх робіт характерна ідеалізація та романтизація минулого кочівників Дашт-і Кипчак. У татарській історіографії пріоритет віддається дослідженню минулого Волзької Болгарії та Улусу Джучі. Зокрема, І. Измайлов дослідив кипчацьку топонімію Поволжя, а також простежив напрямки кипчацьких міграцій [Исхаков, Измайлов 2000; Измайлов 2006]. На висвітленні Калкської битви в німецькій історіографії зосередив свою увагу М. Гатін [Гатин]. Провівши аналіз різних перекладів хронік Рашид ад-Діна та Джувеїні, Татарська іраністка А. Арсланова дійшла до нового розуміння перекладів текстів перських хронік стосовно монгольського завоювання Дашт-і Кипчак [Арсланова 2002].

Особливо активно історія кипчаків досліджується в Казахстані. Так, С. Ахінжанов найбільш повно дослідив історію східних кипчаків, а також відносини між ними та хорезмійським султанатом. Вчений розвинув ідею Й. Маркварта про значний відсоток протомонгольських елементів в етногенезі кипчаків. С. Ахінжанов дійшов висновку, що сигнацьким володінням керували йебеки, просторами степів Центрального Казахстану – ільбарі, а Надараллям – кангли. Бачмана він ототожнював із Баньдучаром, про якого згадано у “Юань-ші”, і династією, засновником якої був Кунун. Вчений дослідив також генеалогію Теркен-хатун та Алп-Дерека. Стосовно питання етногенезу кипчаків. С. Ахінжанов висловив припущення про протомонгольське походження кімаків та значний вплив огузького чинника на формування кипчаків [Ахінжанов 1989]. Не залишив він поза увагою і монголо-кипчацькі війни.

Провідний казахський тюрколог Б. Кумеков торкався проблеми висвітлення в арабських та перських хроніках історії кипчаків, також розглядає питання етності Дашт-і Кипчак [Кумеков 1990; Кумеков 2006а; Кумеков 2006б]. Казахський синолог та медієвіст О. Кадирбаєв дослідив історію окремих племен, які входили до східної частини Дашт-і Кипчак. По-новому поглянути на їхню історію дозволяють свідчення китайських джерел, опублікованих автором, де висвітлюється участь полководців із кангли та кипчаків у політичному та культурному житті Китаю, також відзначається роль кипчацьких емірів та султанів у Єгипті та Індії. Особливе місце у дослідженнях відведене діяльності Бейбарса. Не оминув автор своєю увагою і кипчаків у Болгарії та Грузії. Необхідно зазначити, що О. Кадирбаєв вказував на контакти між кипчаками, найманами та меркітами [Кадырбаєв 1997; Кадырбаєв 1990]. Висвітленню історії кипчаків у радянській та російській історіографії присвячене кандидатське дослідження Н. Кузембаєва [Кузембаєв 2008].

При аналізі історіографії історії тюркських народів неможливо не згадати про турецьких дослідників. А.Н. Курат зробив загальний огляд історії тюрків у надчорноморських степах. Стисло висвітлена рання етнічна історія кипчаків, виклад якої починається з міграції кунів під тиском киданів. Дослідник назвав практично усі конфлікти кипчаків із Руссю в XI–XII ст. за слов'янськими джерелами. Він одним з перших відзначив роль кипчаків у мамлюцькому султанаті та участь кипчаків у кампаніях імператорів Священної Римської імперії. Серед фактів турецької історії була висвітлена війна сельджуків за Судак з русами та кипчаками. Також дослідник стисло описав перебування кипчаків на Кавказі. В іншій студії, присвяченій історії печенігів, виводив історію кипчацько-печенізьких альянсів наприкінці XI ст., а також розкрив передумови та наслідки битви під Левуніоном [Kurat 1972; Kurat 1937].

М. Озьєтгін фокусує свою увагу на свідченнях Абу Хайана про кипчаків. У його статті наявний перелік кипчацьких племен відтворений за даними нарративних джерел. Значну увагу приділено тюркській лексиці словника цього арабського філолога [Özyetgin]. На увагу також заслуговують студії А. Гьокбеля [Gökbel 2000; Gökbel 2004]. Дослідник висвітлив походження етнізмів “кипчак” та “куман”. Міграція кунів, на думку вченого, була зумовлена тиском киданів. Міграція кипчаків висвітлена у зв'язку з переселеннями інших тюркських народів, зокрема огузів. Помітне місце у студії займає дослідження відносин Русі з вождівствами Дашт-і Кипчак. Також приділена увага маловідомим сторінкам історії кипчацької діаспори на Близькому Сході. Так, вказано на участь кипчаків та кангли в історії Хорезмійського султанату, держав Сельджукидів Іраку, Руму та Сирії. А. Гьокбель дотримується думки про те, що усі три династії Другого Болгарського царства та династія Басарабів були кипча-

цькими за походженням. Перелік кипчацьких племен наведений за даними ад-Дімашкі [Gökbel 2002]. М. Ф. Кірзіюглу здійснив огляд матеріалів джерел до історії тюрків на Кавказі до переселення кипчаків. У дослідженні подано перелік кипчацьких племен [Kirzioglu 1992].

Слід також відзначити студію М. Уйду Юсель, що присвячена Калкській битві. У публікації висвітлені основні етапи першого монгольського вторгнення у Східну Європу. Вихід на кордони Угорщини та завоювання територій Молдови та Влахії датовані 1068 р. Датою Калкської битви визнано 1223 р. Поряд з Калкською битвою висвітлена історія кипчаків на Балканському півострові [Uydu Yücel]. У Бішкеці у 2007 р. М. Килдироглу захистив дисертацію присвячену дослідженню відносин між киргизами та кипчаками [Кылдыроглу 2007].

У сучасній історіографії досі не було узагальнюючої студії, присвяченої етнополітичній історії Дашт-і Кипчак. Проте є величезна кількість робіт, у яких висвітлюються проблеми історії кипчаків, зокрема й монгольське завоювання кипчацьких територій та Калкська битва. Простеживши розвиток куманології в окремих країнах, можна зробити висновок, що у Грузії історія кипчаків вивчається тільки у зв'язку з історією грузинської нації. Якщо ж взяти до розгляду роботи російських дослідників, то ми можемо простежити іншу тенденцію. Для них більш характерним є прагнення не зосереджуватись на локальних аспектах, а подавати загальну картину подій.

Українські науковці не мають загальної та детальної картини монгольського завоювання Дашт-і Кипчак. Проте у них є цікаві напрацювання стосовно окремих проблем. Так, важливі джерелознавчі аспекти “Великого Західного походу” досліджені О. Бубенком [Бубенок 2004] та О. Осіпяном [Осіпян 2004]. Окремо потрібно відзначити студії казахських колег. Вони зосередилися переважно на дослідженні монгольського завоювання східної частини Дашт-і Кипчак, історії кімаків і східних кипчаків. Американські дослідники присвятили свої студії, головним чином, окремим питанням етнічної та військової історії кипчаків. Найбільш детально кипчацька проблематика досліджувалась у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Таким чином, ми прийшли до висновку, що найбільш детально історія кипчаків розглядалася в Угорщині, Румунії, Україні, Росії та Казахстані, тобто у країнах чия історична доля була міцно пов'язана з Дашт-і Кипчак. Значний внесок у дослідження етнополітичної історії кипчаків IX–XIII ст. зробив О. Пріцак [Пріцак 2008]. На цей момент провідними світовими куманологами є П. Голден [Golden 1979/1980; Golden 1984; Golden 1986; Golden 1990; Golden 1992; Golden 2002; Голден 2003; Голден 2004], І. Вашарі [Vasary 1988; Vasary 1994; Vasary 2004; Vasary 2005] та В. Стоянов [Стоянов 2006].

ГЛАВА 3

КИПЧАКИ, ІСЛАМСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА КОЧІВНИКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Досліджуючи історію кипчаків, необхідно приділити увагу їхній батьківщині – степам Центральної Азії. На цих землях арабські та перські хроністи вперше зафіксували етнікон “кипчак”. Гардізі згадував кипчаків як одне з племен кімаків. Ким були за походженням кімаки? Тюрками чи монгололомним народом? Кого слід називати кипчаками і як можна відмежувати кипчаків від кімаків? Ким були племена кай, кун та шари? Щодо відповідей на ці питання серед науковців досі нема одностайності. Також інтерес становить дослідження відносин кипчацьких конфедерацій Центральної Азії з сусідами – ісламською цивілізацією в Туркестані та монгололомними кочівниками Внутрішньої Азії.

Кімаки та йємеки. Укладач Лаврентіївського літопису знав кімаків або йємеків як “Половцы Емякове” [Лаврентьевская 1962, 389]. Ад-Дімашкі та Абу Хайан згадували це плем’я тільки під назвою *yemek/ıymak* [Golden 1997, 121]. *Yämäk, Yemäk/Yemek*, швидше за все, було тюркською формою назви цього племені [Golden 2002, 661–664; Golden 1997, 121].

Щодо етнічної належності кімаків досі тривають дискусії. В. Григор’єв ототожнив кімаків перських хронік з кумо сі китайських історіографів [Кумеків 1972, 32; Ахинжанов 1989, 109–110]. Й. Маркварт виводив етніонім “йємек” від “ікі імак” [Маркварт]. Б. Кумеків, Д. Савінов, Л. Амбі та Ю. Худяков пов’язують кімаків з тюркським племенем яньмо, яке до переселення кочувало у Надбалхашші [Кумеків 1972, 40; Худяков 2004]. На думку С. Ахінжанова, гори Яньмо можна ототожнити з Алтаєм. Інші науковці ототожнюють їх з Тянь-Шанем [Ахинжанов 1989, 46–47]. С. Кляшторний батьківщиною кімаків визначає Надіртишша [Кляшторний, Султанов 2004, 131]. Б. Кумеків вважає кімаків тюркським племенем, що виникло в Казахстані [Кумеків 1972, 32–48, 113–129].

С. Ахінжанов ототожнював кімаків з племенем кай. Найменування “урані” він вважає тюркським, а монгольським його відповідником – “кай” [Ахинжанов 1989, 124–136]. Ю. Зуєв припускав, що етніонім кумак не тюркського походження [Кумеків 1972, 32–34]. На думку П. Голдена, правлячими племенами в Кімацькому каганаті були *Tataran* [Гардизи 1973; Голден 2004, 121]. У легенді про походження кімаків, зафіксованій у праці Гардізі, є вказівка на сім чоловік “татар”, тобто про правителів сіми племен. Також цей автор повідомляв про смерть

правителя татар і усобицю між його синами. Засновником держави був Шад [Гардизи 1973; Кумеків 1972, 35–36].

Можна припустити наявність певного протомонгольського компонента серед кипчаків та кімаків, оскільки у каганатах тюркютів, кок-тюрків та токуз-огузів окрім тюрк кочували монголомовні племена. Підданими цих держав були й татаби (кумо сі) [Кляшторний, Султанов 2004, 130–131]. На думку П. Голдена йсемики були вихідцями з Південно-Західної Маньчжурії, тобто району походження ольберліків та байаутів [Golden 2002, 665–667]. Е. Бретшнейдер розміщував територію Камланджа поблизу Толи, в ущелинах Хінгану [Ахинжанов 1989, 108].

Кидані та кумо сі входили до складу однієї конфедерації монголо-мовних племен дунху [Elian-Qian 2005, 223]. Кумо сі відзначалися більшою завзятістю ніж кидані, внаслідок цього їм часто доводилося зазнавати поразок, оскільки вони воювали з переважаючими силами супротивника [Elian-Qian 2005, 268–271]. Мігрувати на захід кумо сі могли під час утворення імперії Ляо у X ст. За свідченнями легенди про походження кімаків, записаної у Гардізі, кімаки були родичами татар [Гардизи 1973; Кумеків 1972, 35–36]. Символізував кімаків дракон, який був характерний і для племені кумо сі китайських хронік (татабів рунічних надписів) [Гардизи 1973; Кумеків 1972, 35–36; Ахинжанов 1989, 105, 111].

Свідчення наративних джерел про країну кімаків суперечливі. Тамім б. Бахр згадував, що плем “я кімаків кочувало ліворуч (на схід та північний схід) від токуз-огузів. Володіння кімаків знаходились у 80 фарсах від Таразу [Ахинжанов 1989, 100–101]. Ці свідчення повторив Ібн Хурдадбег. Проте він вказував, що країна токуз-огузів знаходиться у 81 дні шляху від Таразу. Ібн ал-Факіг локалізував володіння кімаків у 80 фарсах від Таразу. [Ахинжанов 1989, 99; Ахинжанов 1995, 172–173; Ібн Хордадбег 1986, Глава 16]. Свідчення про 80 днів шляху пізніше запозичив анонімний перський географ. Тільки він повідомляв, що між Намакією та Таразом 80 днів шляху для вершника. При цьому невідомо чи мав на увазі перський географ Тараз чи Фараб, оскільки у тексті указано місто T.gar, яке можна ототожнити з Отраром (Фарабом). У тексті поєднуються архаїчні свідчення Таміма б. Бахра та Ібн Хурдадбега з більш новою інформацією. Так, перський географ повідомляв, що у країні кімаків знаходяться річки Атіль та Іртиш. На захід від неї були локалізовані володіння кипчаків та північні незаселені землі. На схід від землі кімаків розташовані володіння киргизів. Сказано про спільні кочів'я огузів та кімаків. Зафіксований поділ Кімацького каганата на одинадцять провінцій. Таким чином, анонімний

перський географ знав реалії західноєвразійських степів X ст. Проте у його тексті достовірні сучасні дані поєднувались зі свідченнями більш ранніх географів, які локалізували кімаків у більш далеких землях Внутрішньої Азії [Hudud al-Alam 1937, *Глава 18*].

Кімаків на Іртиші зафіксували перські хроністи та географи – Гардізі, ал-Біруні та анонімний перський географ [Ахинжанов 1989, *109, 112*; Кумеков 1972, *35–36*; Hudud al-Alam 1937, *Глава 18*]. Про ставку Гуюка в місцевості Кумак згадував Рашид ад-Дін, і ця місцевість була розташована у верхній частині Іртиша поблизу від річки Еміль [Пріцак 2008, *221*]. Окрім того, перський хроніст згадував про плем'я кумаут [Ахинжанов 1989, *108–109*]. Також є дані, що поблизу колишніх володінь токуз-огузів протікала дев'ята річка Утікан, на якій жив народ лун (змії), відомий ще як народ кумук-атикуз [Ахинжанов 1989, *107*; Golden 2002, *663*].

Китайський посол Ван Яньде згадував про народ дачун тайцзи (“великої змії”) поблизу володінь уйгурів. При цьому необхідно мати на увазі, що Ван Яньде описував сучасні йому події X ст., тобто уйгури вже осіли в Східному Туркестані, а кидані під час своїх походів доходили до Саянів. За таких умов володіння “племені змії” мали розташовуватися на Верхньому Іртиші [Ахинжанов 1989, *118–119*].

Зважаючи на те, що кай не були згадані Махмудом ал-Кашгарі як синонім йємеків-кімаків, логічно припустити, що кай були лише племенем, яке увійшло на територію Кімацького каганату, проте аж ніяк не його засновником. Плем'я кай під час “Великого переселення” мігрувало на захід, потіснивши кунів, але йємеки залишились у Надіртишші [Minorsky 1942, *29–30*; Тизенгаузен 1941, *14*]. Прийнятими до складу конфедерації могли бути куни. Проте караханідський вчений не знав про існування цього племені. На думку С. Кляшторного, кунам відповідає етнонім ябаку [Кляшторный, Султанов 2004, *136–138*].

Логічно припустити, що на територію майбутнього Кімацького Каганату першими мігрували власне кімаки, які й заснували державу. На думку Д. Расовського, вони були частиною західних тюрків [Расовский 1935, *250–254*]. П. Голден вважає, що кімаки – це монголономний народ [Golden 1992, *202*]. О. Пріцак припустив, що етнонім Ікі імі похідний від Yeke Qaumi тобто “Великі Кай”. На думку дослідника, кімакам відповідає етнонім Імак, а територію розселення цього племені він розміщував між Іртишем та Уралом [Пріцак 2008, *32*].

У своєму творі Гардізі згадував про сім племен. Серед них були названі імі, імак, татар, байандур, хіфджак, ланіказ, аджлад. У складі сеньто було шість тюркських племен [Golden 2002, *661*; Zuev 2004]. Б.

Кумеків пов'язує етнічний імі з племенем імур у Махмуда ал-Кашгарі, імір у Абу-л-Газі та еймур у Рашид ад-Діна [Кумеків 1972, 37–39]. Ю. Зуєв ототожнював імі з імур, а Б. Кумеків припускає наявність помилки інтепретатора і зіставляє їх з еймурами та туркменським племенем емрелі [Кумеків 1972, 37–39; Zuev 2004]. Дослідники зараховують імі до огузьких племен [Golden 2002, 661]. Байандур також належало до огузьких племен, але Гардізі їх згадував як одне з племен кімаків. У хроніках вони згадувалися ще у формах bland, byand, bayandur [Golden 2002, 661; Гардизи 1973]. Ланіказ П. Голден зіставляв із племенем nilkan у складі джалаїрів [Golden 2002, 661]. Аджлад американський дослідник згадував у формі ijlad [Golden 2002, 661].

Свідчення Гардізі цікаві ще й тим, що серед племен кімаків згадані кипчаки. Про кипчаків як васалів кімаків згадував анонімний перський географ. Сам етнічний “кипчак” у різних формах часто згадувався арабськими, перськими та турецькими середньовічними вченими [Golden 1992, 229; Гардизи 1973; Hudud al-Alam 1937, *Глава 18, коментарій*; Голден 2003, 459; Кумеків 2004, 70–71]. Щодо місця кочування кипчаків, то тут логічно навести дані Махмуда ал-Кашгарі при “близьких” та “далеких” кипчаків [Насилов 2009, 290–292]. У “Кордонах світу” згадано про провінцію “внутрішніх” кипчаків [Hudud al-Alam 1937, *Глава 18*].

Ці свідчення потім були використані ал-Ідрісі. Проте свідчення суттєво відрізняються від свідчень перського анонімного географа і є комбінацією даних про різні країни. У “Внутрішній Куманії” згадані міста Салав (Переяслав), Акліба (Кілія або Воїнь) та Таруїа (Турів чи Чернігів). Також згадані річка Шаруїа та озеро Ганун. У тому ж кліматі, що й “Внутрішня Куманія”, локалізована країна Булгар [Коновалова 2006, 127–128, 270–273].

Якщо були “внутрішні”, то мали бути й “зовнішні”. Останні згадані просто як кипчаки [Hudud al-Alam 1937, *Глава 18*]. Бейхакі вказував на хефчатів на кордонах Хорезму [Голден 2004, 123]. Логічно припустити, що “внутрішні кипчаки” в XI ст. зайняли землі огузів поблизу Сирдар'ї. Тоді “зовнішні кипчаки” мали кочувати поблизу “Землі Мороку”, тобто поблизу Західного Сибіру [Гардизи 1973; Hudud al-Alam 1937, *глава 18*]. Кипчак є тюркським екзоетнімом. Так токуз-огузи називали своїх сусідів – сірів [Кляшторный 2003, 312; Рашид ад-Дин 1952, Т.1, Кн. 1, 84; Кононов 1958, 43]. Етнічний “кипчак” був свого роду соціальним маркером для тюрків-немусульман, які дотримувалися стилю життя тюрків-язичників і не переходили до осілості [Худяков 2004].

Коли утворився Кімацький каганат, до Надіртишся мігрували кипчацькі та кімацькі племена. Після поразки, якої їм завдали єні-

сейські киргизи, у західноєвразійські степи прийшли токуз-огузи [Агаджанов 1969, 125–127; Худяков 2004]. Зоною розселення кипчаків Д. Савінов вважає південь Західного Сибіру та Обсько-Іртиське межиріччя [Кляшторный, Савинов 2007, 44–46; Hudud al-Alam 1937, глава 18, *комментарий*]. Щодо інтерпретації етнічної приналежності сроткинської культури зустрічаються різні гіпотези. Д. Савінов вважає сроткинців тюрками (кімаками та кипчаками). С. Неверов стверджував про її самодійське або угро-самодійське походження. В. Могильников дотримувався точки зору про етнічно змішаний склад населення сроткинської культури. А. Адамов вважає, що новосибірський варіант сроткинської культури належав кипчакам [Адамов 2000, 83–84].

С. Ахінжанов припускав, що до складу провінції Йагсун-йасу входили землі вододолу Іртиша та Верхньої Обі, степи Західного Сибіру. Анонімний перський географ, згадуючи про Атіль як про західний кордон провінції, насправді мав на увазі Асус (Ішим) [Ахінжанов 1989, 163; Hudud al-Alam 1937, Глава 18, *комментарий*]. Провінція “Киркирхан” розташовувалась на кордоні з киргизами. В. Мінорський асоціював її з місцевістю Каркарали [Hudud al-Alam 1937, Глава 18, *комментарий*]. Б. Кумеков ототожнив місцевість Киркирхан з горами Гіргір у Ал-Ідрісі. Гіргір можна зіставити не тільки з одним Тарбагатайським хребтом, а й із Чингіз-тау та Колбінським хребтом [Ахінжанов 1989, 163; Кумеков 2006а, 468].

Щодо провінції Андар аз-Хіфчак (“внутрішні кипчаки”), то її землі можна ототожнити з територіями Центрального Казахстану. Мешканці цієї провінції були схожі на огузів, і навіть мова була схожою. Мешканці Мавераннахру проти кочівників збудували мури міста Саурана. На думку С. Ахінжанова, до Андар аз-Хіфчак входили басейни Сари-су, Кара-Кенгіра та Сари-Кенгіра. Пасовиська кипчаків сягали Чу та Таласу. Населення провінції було частково огузьким, частково кипчацьким. Разом з огузами кипчаки воювали проти печенігів та Саманідів. Можливо саме у Андар аз-Хіфчак знаходились спільні кочів'я огузів та кімаків. Мова населення Андар аз-Хіфчак характеризувалась “джеканням” [Hudud al-Alam 1937, глава 18, *комментарий*; Ахінжанов 1989, 160–161; Ахінжанов 1995, 167].

Про кипчаків у 721–722 рр. згадував Ібн ал-Асір. Він вказував, що кипчаки прийшли на допомогу хозарам. Проте ця думка не знайшла підтвердження в жодному незалежному від свідчень Ібн ал-Асіра джерелі. Ал-Куфі, ал-Йакубі та ал-Баламі згадували серед супротивників арабів тільки хозар, без кипчаків [Кумеков 2004, 72].

На думку Д. Савінова, рання етнічна історія кипчаків та кімаків мала три етапи. Перший був зумовлений падінням каганату сірив-сеян'я то та переселенням частини з них у західноєвразійські степи. З цією міграцією дослідник пов'язує появу на Іртиші статуй з посудиною в обох руках, а також появу поховань з конем. Другий етап розпочинається падінням каганату токуз-огузів. Ал-Масуді згадував етнонім “кімак-югур”, який позначав кімаків, котрі походили з території каганату токуз-огузів. Третій етап характеризується розселенням кімаків та кипчаків по горах. Вони утворили ряд самостійних володінь (Киркирхан, Йагсун-Йасу, Андар аз-Хіфчак), які характеризувалися змішаним етнічним складом населення. Третій етап датований IX–X ст. [Савинов 1992].

Міграції кипчаків. “Половці” слов'янських джерел та кипчаки арабських і перських хроністів були складним конгломератом племен різного походження. Кай, куни та шари виявилися просто найактивнішими із союзів кочових племен Центральної Азії у другій чверті XI ст. Переселення племен було підготовано внутрішньополітичними процесами у державах кімаків та огузів. Міграції торків до Східної Європи, а сельджуків на Близький Схід полегшили просування на захід для племен, що входили до складу Кімацького каганату. Археологічні дослідження засвідчують значний відтік “кімацького” (точніше, племен Кімацького каганату) населення внаслідок міграцій на захід [Могильников 1981, 43–52].

Переселення відкрило для “кипчацьких” племен величезні перспективи. До того ж основні сили огузів вирушили або на південь, або на захід. Оволодіння огузькими землями відбувалось через включення огузьких племен до складу кипчацьких конфедерацій. Не дивно, що “степи огузів” невдовзі перетворилась на “Дашт-і Кипчак”. Основні сили огузів були зосереджені на інших напрямках, у той час як найбільша загроза для них була в степах. Цікавим є той факт, що кипчацький володар у 40-х рр. XI ст. зміг одружитися на огузькій (тобто сельджуцькій) хатун і став еміром її батька [Голден 2008, 328].

На думку Б. Кумекова, у другій половині XI ст. кипчаки закріпились на Мангизтау та Устюрті і запанували над місцевими огузькими племенами кечатів та чаграків. На мапі ал-Ідрісі простір між Каспійським та Аральським морями був названий “степом кипчаків” [Кумеков 2006б, 472]. Ал-Мустауфі локалізував кипчаків між черкесами та Булгаром. Закарійа ал-Казвіні розміщував їхні володіння східніше русів [Кумеков 2006б, 473].

Території кочування окремих племен можна реконструювати лише схематично. Кангли кочували від Аральського моря до Уралу та Емби,

де їх і зафіксував Вільгельм Рубрук [Рубрук 1957, 118–122]. Вони також кочували між середньою течією Іртиша та озером Іссик-Куль, у районі Жетису [Расовский 1937, 74]. За інформацією ал-Бакрі та ал-Істахрі, кипчаки кочували північніше за печенігів [Расовский 1936, 164–167]. Кипчаки-ймеки кочували у східнокипчацьких степах [Ахинжанов 1995, 192]. Кочів'я цих тюрків також розташовувались у долинах Таласу та річки Чу, доходячи до Кашгару [Ахинжанов 1995, 183]. Кордони володінь ймеків Д. Расовський визначав так: на сході це річка Іртиш, далі на схід від якої вже починалися володіння найманів. На півдні природними кордонами були гори Тянь-Шань та озеро Балхаш. Землі на річці Талас перебували під контролем ймеків, так само як і місто Сигнак. Кордоном з володіннями хорезміїців правила річка Сирдар'я [Расовский 1937, 73–74]. На території Центрального Казахстану влітку кипчаки кочували по Ішиму, Тоболу, Нурі, Ілеку, Сари-Су. Із зимівель на Мангізтау та Устюрті вони мігрували на Ембу, Сагиз, Уїл, Хобду, Урал. З надкаспійських степів відкочували до долини Волги в районі сучасної Саратовської області, Великого та Малого Узенів, передгір'я Уралу [Кумеків 2006б, 474].

Д. Расовський вважав, що на Уралі були розташовані літні кочів'я племені Бачмана. На його думку, простори їхніх володінь доходили до Спільного Сирту [Расовский 1938, 167]. Вільгельм Рубрук локалізував поблизу Уралу канглив. Бачман же опинився поблизу Каспійського моря внаслідок тиску монголів. Локалізація Йен Фу володінь ільбарі у районі між Волгою та Уралом є актуальною для другої чверті XIII ст. та часу експансії ймеків наприкінці XII ст., коли вони загрожували саксінам та волзьким булгарам. Перші групи кипчаків з'явилися на Мангішлаці ще в XI ст. [Агаджанов 1969, 162; Кадырбаєв 2004, 24; Лаврентьевская 1962, 389–390; Олсен 2008, 352, 358]. Північний кордон Дашт-і Кипчак проходив лісостепами по 56–57 паралелях [Расовский 1937, 74–75]. Влітку кипчаки-ймеки досягали Ками, де їх і зафіксував володимиро-суздальський літописець [Расовский 1937, 76]. О. Кадырбаєв припускає, що деяка частина ймеків потрапила до Надуралля та Поволжя разом із кипчаками [Кадырбаєв 2004, 25].

Бейхакі вказував, що у 30-х рр. XI ст. у Надаралля почали активно просуватись кипчаки зі своїми сусідами – кучетами та чуграками [Голден 2004, 123]. У цей час кучети та чуграки вже були присутні у війську хорезмшаха Алтунташа [Голден 2003, 473; Golden 1984, 54]. Можливо, плем'я чуграків залишило пам'ять про себе в етнімії народів Євразії у формі чункара роду кара-сакал племені алімули Молодшого Жузу казахів, роду чонгору маньчжурів, роду джунгуїркін халхамонголів [Бушаков 1991, 140]. П. Голден вказує, що етнімім *Сағрақ*

(Їағрақ, Їағрат, Їоғрақ, Їоғрат, Їоқрат) згадується тільки у Бейхакі, а його іншими формами можуть бути jgrat, jgraq. Назва племені могла бути похідною від тюркського Їoғрат [Golden 1997, 111]. Поряд з ними традиційно згадуються кучети [Golden 1997, 114]. Цей етнонім згаданий у різних формах. Махмуд ал-Кашгарі згадував їх як küçet (kjt). У Бейхакі вони згадані як küçät (kjât). Фахр ад-Дін Мубаракшах називав це плем'я alti küçät ('lty kjât). П. Голден вважає, що кучети увійшли до складу конфедерації канглів [Golden 1997, 114–115].

Д. Расовський вказував, що кипчаки заволоділи степами огузів у Центральній Азії в 1030 р. [Расовский 1936, 178]. С. Агаджанов стверджує, що переселення було започатковане киданською експансією, що змусила мігрувати кунів та кай [Агаджанов 1969, 154–158]. Переселення кунів та кай спричинило хвилю міграцій, що тривали усю другу чверть XI ст. і призвели до появи кипчаків на східних кордонах Русі у 1055 – 1061 рр. Кучетів та чуграків завоювали племена шари, яких, своєю чергою, змусили мігрувати куні [Голден 2003, 473; Minorsky 1942, 29–30].

При висвітленні кипчацької експансії необхідно визначити вихідне місце розташування кай. Ал-Біруні локалізував кунів та кай як народи шостого клімату, проте на момент міграції вони мали бути значно ближчими до Мавераннахру [Кумеків 1972, 124]. За даними ал-Ідрісі, найпівнічніше місто кімаків називалося Кані. Воно мало бути центром провінції, що межувала з енісейськими киргизами [Кумеків 1972, 127–128]. По сусідству з киргизами Ауфі локалізував кімаків та кай [Маркварт; Голден 2003, 461]. Й. Маркварт та Б. Кумеків припускали, що топонімом Кані могли називати кай [Маркварт; Кумеків 1972, 127–128]. Махмуд ал-Кашгарі локалізував плем'я кай на річці Ямар [Кумеків 1972, 125]. У такому разі саме кай мало належати місто Кані на кордоні з енісейськими киргизами [Кумеків 1972, 127–128].

З кипчаками можна пов'язати басандайську культуру. У ній дослідники виокремлювали кілька компонентів. Умовно їх називали “верхньообський”, “сросткинський” та “осінкинський” [Савинов, Новиков, Росляков 2008, 36]. “Сросткинці” презентували другий етнічний компонент – кімацькі племена. Він дістав поширення по всій смузі західносибірських лісостепів від Південного Уралу до Алтаю [Кляшторный, Савинов 2005, 276–302]. З кімаками пов'язані мавзолеї з каменю-сирцю та дерну [Худяков 2004]. Наступним етнічним компонентом у складі населення басандайської культури були “осінкинці” [Худяков 2006, 489]. Під їхнім контролем перебувала важлива водна артерія – Об [Худяков 2006, 488–490; Minorsky 1942, 96–97]. Саме осінкинці посіли панівну позицію серед носіїв басандайської культури.

ри. На жаль, дані наративних джерел не дають змоги ототожнити осінкинців з якимось із племен. Проте картографічний матеріал ал-Біруні, Махмуда ал-Кашгарі та Йакута дає підстави стверджувати, що поблизу Обі поряд з киргизами деякий час перебувало плем'я кай [Кумеков 1972, 125; Худяков 2006, 488–490; Minorsky 1942, 96–97].

Кай були войовничими людьми [Golden 1986, 21]. Вони вимусили мігрувати на захід кунів-ябаку. Після цього куні вторгнулись у землі своїх сусідів – племені шари [Minorsky 1942, 29–30]. Кай мав очолювати харизматичний лідер, який завдяки кращій організації перемагав своїх супротивників. На території Новосибірського Надоб'я знаходять кургани із земляними насипами, що мають прямокутні рівчаки, подібні до виявлених у Кузнецькій котловині. На пам'ятці Березовий острів знайдено поховання, де поряд з людиною захоронено тулуб коня. Подібні риси характерні і для інших пам'яток басандайської культури, зокрема могильників Седова Заїмка та Осінкинський. Орієнтація похованих північна, північно-східна та східна. Для усіх могильників характерне поховання у вигляді інгумації [Худяков 2006, 488–490].

За спостереженнями російських дослідників, на початку II тис. від Р. Х. відбулось переселення племен зі степів Казахстану до Середнього Надоб'я, що призвело до зміни сросткинської культури басандайською [Худяков 2006, 490; Савинов, Новиков, Росляков 2008, 4–6, 354]. Пам'ятки кипчаків у Кузнецькій котловині знайдені у могильниках Бекові та Шандра в долині річки Бачат та в могильнику Торопово у долині річки Касьма. Це – від 10 до 20 курганів, що являють собою земляні насипи з рівчаками прямокутного планування. Орієнтація похованих – на північний схід, а могили були одинарними, з дерев'яним перекриттям та з конем [Худяков 2006, 488]. За припущенням Ю. Худякова, у XI–XIII ст. внаслідок послаблення киргизької держави у Кузнецьку котловину зі Степового Алтаю переселялося тюркське та кипчацьке населення. Автохтонне самодійське населення краю вже було тюркизованим [Худяков 2006, 486–488].

Питання етнічної приналежності кунів вкрай заплутане [Голден 2003, 460–462, прим. 25, 463, прим. 35, 37, 465]. Ал-Марвазі, описуючи їхнє переселення на захід, вказував, що куні прийшли із земель киданів і побоювались китайського хана [Голден 2003, 461, прим. 21, 25; Minorsky 1942, 29–30]. Серед дослідників немає однастайності щодо походження кунів. Й. Маркварт вважав їх монголономним племенем, О. Прицак – кімаками [Прицак 2008, 29; Маркварт].

Ал-Марвазі вказував на те, що шари очолював басмил [Голден 2003, 461]. С. Кляшторний припускає тотожність етнонімів “шари” та “бас-

мил” [Кляшторный, Султанов 2004, 138]. Переслідувані племенами кай та кун, шари атакували печенігів та узів і завоювали їхні володіння [Голден 2003, 460–462]. За свідченнями Маттеоса Урхаєці, переслідувані “племенем змій” “світлі” (хартеш) атакували пацінаків (печенігів) та узів (огузів) [Голден 2003, 462; Matthieu d “Edesse 1848, 89].

Щодо співвідношення понять “половці” та “кумани” у фаховій літературі є кілька гіпотез. Більшість науковців використовують етнікони “половці” та “кумани” як синоніми. Але чи є всі наведені етнікони – “кумани”, “половці”, “кипчаки” синонімами і як їх можна ідентифікувати? О. Прицак стверджував, що кумани – це етніонім, характерний для позначення кипчаків у латиномовних та грецьких джерелах, а “половці” – у слов’янських літописах [Прицак 2008, 214–215]. С. Кляшторний ототожнює кунів ал-Марвазі з ябаку Махмуда ал-Кашгарі, племенем хунь китайських джерел та “племенем змій” Маттеоса Урхаєці. “Половці” слов’янських літописців – це відповідно шари ал-Марвазі, басмили Махмуда ал-Кашгарі, басімі або туцзює-шелі китайських хронік [Кляшторный, Султанов 2004, 138]. С. Кляшторний також дійшов висновку про етнічну близькість між куманами та половцями, проте вважав їх різними народами. Етнос йємеків, на нашу думку, став частиною Дашт-і Кипчак. У більш широкому значенні етніонім йємек мав поширюватися на племена східних кипчаків. Принаймні так можна зрозуміти свідчення Ан-Насаві про походження Теркен-хатун та ал-Джуджані про етнічну приналежність Кадр-хана [Golden 1986, 23; Тизенгаузен 1941, 14; Насави 1996, глава 19].

Ольберліки та кангли. У XII ст. до складу східних кипчаків увійшло протомонгольське плем’я ольберлік, що, на думку П. Голдена, мігрувало до Дашт-і Кипчак з Південно-Східної Маньчжурії [Маркварт; Golden 1986, 23]. Як вважає Ю. Зуєв, вихідним пунктом міграції була Джейранська долина (Чжелянь-чуань). Горами Аньдогань китайського джерела були гори Алтахан, котрі у китайців ще називалися горами Цзіньвей (“Золотими горами”). За ними простягалась область Урпен. У казахському епосі “Кобланди-батир” кипчаки локалізувались поблизу гір Алтинди-тау. Гори Алтахан – це гори Хінган, а Чжелянь-чуань – це долина річки Дзерен [Зуєв 2002, 63–65; Кадырбаєв 2004, 21–22].

Б. Кумеків вважає, що у східній частині Дашт-і Кипчак домінували ельборі [Кумеків 1990, 119, 127]. Улуг-хан Аджам також походив із кипчацького племені конфедерації, де домінували ольберліки [Tabakat-i Nasiri 1881, Vol. 2, 800, 961, 1294]. Останній незалежний кипчацький володар згаданий під іменем Інаси (Inasu) у китайській хроніці “Юань-ші”. Можливо, це ім’я походить від тюркського Inalçik. Титулом

“Інал” у тюркському середовищі називали представників правлячого роду [Pelliot 1951, 102–103]. Гардізі називав правителя кімаків Шад-Тутуком [Кумеків 1972, 35–36]. У “Кордонах світу” правителя кімаків називали каганом [Hudud al-Alam 1937, *глава 18*]. У “Тасмній історії монголів” правитель кангів названий Хан-меліком [Сокровенное сказание 2002, 138–139]. Джувейні та Рашид ад-Дін називали Бачмана одним з емірів кипчаків [Тизенгаузен 1941, 24, 35–36].

З огляду на те що багато східних кипчаків приєдналося до війська Чингізидів, можна стверджувати про певну спорідненість йемеків із правлячою династією монголів через байаутів. Зважаючи на полігамність кочових правителів, як монголи, так і байаути, могли бути своїми ольберліків [Golden 1986, 23]. В ієрархії племен байаути були нижчі за ольберліків, але як хатунське плем’я були привілейованими. В “Юань-ші” згадано про кількох представників цього клану. Це були Qasi-Bayaut (Ha-shih Pai-yao) та Ay Bayaut (Ai Po-Yao) [Golden 2000, 30; Golden 1997, 110].

Клан ільбарі згадувався як підкорене монголами плем’я [Тизенгаузен 1941, 15, 35; Golden 1997, 117]. Тільки у Джужджанні можна дістати інформацію про ханів ільбарі. Улуг-Хана Аджам походив із цього племені і був делійським султаном. Його називали ханом ільбарі та шахом йемеків [Tabakat-i Nasiri 1881, *Vol. 2, 791–796, 961, 1294*]. Але як тоді сприймати свідчення слов’янських літописців про отперлюєве та “половцев емякове” у Східній Європі [Ипатьевская 1962, 455; Лаврентьевская 1962, 389; Golden 1979/1980, 300]? Не могли ж вони з Внутрішньої Азії найматися на службу до Юрія “Довгорукого”! Рашид ад-Дін та Джувейні вказували, що Бачман із племені ольберлік кочував степами вздовж Волги [Тизенгаузен 1941, 24, 36–37; Golden 1997, 117]. У 1152 р. Юрій Долгорукий скористався допомогою отперлюєве та токсобичів у протистоянні з великим князем Ізяславом [Ипатьевская 1962, 455; Golden 1979/1980, 300]. Можна припустити, що йемики та ільбарі також кочували у степах Поволжя та Надуралля і звідти нападали на володіння волзьких булгар.

Відсутність згадок про протомонгольські племена у Дашт-і Кипчак можна пояснити тим, що монгольських літописців XIII–XIX ст. цей факт цікавив мало. Правителі Улусу Джучі хоча й були монголами за походженням, але їхні володіння називались Тогмоком і вважались чужою землею [Белая история 2001, 123]. Навіть в “Алтан Тобчі” Лубсан Данзана нащадкам Джучі було присвячено тільки два маленьких повідомлення. Для ойратів Джучиди були лише правителями країни кипчаків та Тогмоку [Храпачевский 2009, 321].

Кидані активно адаптовувались у тюркському світі. Угусунь Чжундуань зазначав, що більшість західних киданів перейняли звичаї та одяг мусульман, до яких належали караханідські тюрки [Пиков 1989, III]. Навіть до переселення на захід частина лексики киданів була зрозумілою тюркам. Проте Махмуд ал-Кашгарі відзначав, що кидані тюркською мовою володіють недосконало і мають окрему мову та писемність [Пиков 1989, III]. Якщо тюркизувалися західні кидані, то чому це не могли зробити інші монголономовні народи! Етнічна номенклатура Дашт-і Кипчак за часів правління Джучидів мала яскраво виражений монгольський характер, але мова представників цих племен була тюркською [Кляшторный, Султанов 2004, 223].

Як свідчить ан-Насаві, кипчацька знать помітно впливала на політику хорезмшахів [Насаві 1973, 80]. За даними Джувейні, Теркен-хатун мала навіть свій двір та столицю [Насаві 1973, 326, прим.3]. Ймовірно, найбільш активно з хорезмійцями співпрацювали саме ймеки. Ан-Насаві вказував, що кипчаки були опорою сили хорезмшахів, коренем їхньої слави та основою численності їхніх військ [Насаві 1973, 220; Насаві 1996, глава 77]. Представники різних племен східної частини Дашт-і Кипчак могли найматися до війська Ануштегинідів. Кінець XII – початок XIII ст. був часом хорезмійської експансії. Успіхи Текеша та Ала ад-Діна Мухаммеда у війнах проти Гуридів та Каракитаїв були зумовлені участю кипчаків.

За даними ад-Дімашкі, у східній частині Дашт-і Кипчак кочували так звані “хорезмійські кипчаки”: бергу (баргу), токсапа (токсоба), ітапа (іт-оба), іль-арс (ал-арс), бурдж-оглу, мінчур-оглу (манкур-оглу), йімак, барат. Щодо йімак, то Ад-Дімашкі вказував, що вони вже стали хорезмійцями [Маркварт]. Про племена таг, манкуроглу, барат, іль-арс, баргу, бузанку майже не згадують інші арабські хроністи. Б. Кумеков висловив припущення, що бергу (баргу) – це плем’я ельборілу [Маркварт; Кумеков 1990, 120].

П. Голден припускає, що ольберліки були одним із найбільш впливових кланів у Дашт-і Кипчак [Golden 1986, 5–29; Голден 2003, 477]. Він зіставляє з племенем ольберліків (ольберлю) арабських хроністів отперлюєєв руського літописця [Golden 1979/1980, 300, п. 27]. Фахр ад-Дін Мубаракшах та Рашид ад-Дін називали це плем’я ольберліками (ölberlig, ölberlik, al-barlyk) [Тизенгаузен 1941, 35; Кляшторный, Творогов; Golden 1986, 13]. Ал-Джужджані вживав форму ölberī. Абу Хайан згадував цей етнонім у формі ölberli. Така ж форма в Ібн Халдуна та Ан-Нувайрі. У ад-Дімашкі згадана форма ölberlü [Golden 1986, 13–14]. Нізам ад-Дін Шамі згадував про племя ііл-борі (ель-борі) [Кумеков

1993]. У латинському тексті листа Хулагу згадано “*regi uilperitorum*”, яке похідне від *ölperit/ülperit* [Golden 1986, 13]. О. Прицак стверджував, що воно було домінуючим у донецькому об’єднанні [Прицак 2008, 43]. На думку Р. Абдумананова, це тюркське плем’я ель-борі (“народ вовків”), яке перебувало на чолі сирдар’їнських кипчаків у XII ст. [Абдумананов]. Форми елберлі, ілбарі, ільборі використовували К. д “Оссон, Й. Маркварт та С. Ахінжанов відповідно. Б. Кумеков вважає правильною форму ель-борілу [Кумеков 1993].

Стосовно походження ільбарі тривають дискусії. Р. Абдумананов приписує їм походження з правлячої еліти тюркютів і припускає належність їх до клану Ашідє [Абдумананов]. Б. Кумеков стверджує, що це власне кипчацьке плем’я [Кумеков 1990]. На думку П. Голдена, це плем’я мігрувало у Дашт-і Кипчак із місцевості “Жехе” (Джехол) у Маньчжурії в першій чверті XII ст. [Голден 2003, 477]. О. Прицак стверджував про походження ільбарі з монгололомовних племен [Прицак 2008, 39].

Зазвичай етнонім ільбарі згадується у зв’язку з якимось Бачманом. Щодо походження Бачмана тривають дискусії. С. Ахінжанов пов’язавши свідчення китайських та мусульманських джерел, стверджував, що Бачман належав до племені ільбарі [Ахінжанов 1989, 231–232]. Т. Султанов обстоює думку, що він походив із західнокипчацького племені ельборілі та був ханом передкавказьких кипчаків, кочів’я яких простягались від Азовського до Каспійського моря [Кляшторный, Султанов 2004, 206]. Ю. Ідрісов та І. Ханмурзаєв вважають племенем Бачмана ельборілі [Идрисов, Ханмурзаев 2008]. Б. Кумеков плем’я Бачмана ототожнював із племенем борілі [Кумеков 1990, 119, 127]. На думку Р. Абдумананова, Бачман походив із ель-борі, котре мало західнотюркське або тюркешське походження [Абдумананов 2002]. С. Плетньова [Плетнева 1990, 178] та Р. Кузєєв [Кузеев 1974, 179] припускають, що ольберлік – це плем’я бурджогли [Тизенгаузен 1884, 541]. За цією гіпотезою, Бачман перекочував з берегів Дніпра до Волги. Р. Храпачевський [Храпачевский 2004, 353–354] та Дж. Феннел [Феннел 1989, 116–117, 125] схильні до думки, що Бачман походив із західнокипчацьких степів, щоправда, вони не вказують, ханом якого з державних об’єднань кочівників він міг бути. П. Голден вважає, що ольберлік – це плем’я *Ölberli* [Golden 1986; Golden 2000, 31].

На користь надчорноморського походження Бачмана мала б свідчити башкирська легенда, котра була повідомлена башкирським родовим старійшиною П. Ричкову у XVIII ст. Її головний герой – ногайський хан Басман, рятуючись від пошесті, відкочував із “Малої Татарії” до Яїка і до гирла Сакмари. У цій же легенді Крим виступає як батьківщина но-

гайців [Трепавлов 2002, 59]. У шеджере Кара-бія вказано, що його рід веде своє походження від Пачман-султана [Ахметзянов 1991, 43; Іванич 2001, 317; Ісхаков 2001, 334]. Від Бачмана ведуть свій родовід башкири роду бушман-кипчак [Кузев 1974, 53–59, 114, 179]. Можливо, у башкирській легенді про переселення кипчаків у Приуралля було модернізовано етнічну номенклатуру й кипчаків замінено на ногайців.

Щодо степових генеалогій необхідно бути критичним. Для середньовічних ногайців, наприклад, було характерно вести родовід Едіге від легендарного пророка Баба-Туклеса [Трепавлов 2002, 24]. Розбудовуючи власну державу, вони не могли посилалися на чингізидську легітимність і тому знаходили собі легендарного предка, хоча походження їх від монгольського племені мангутів доведено. Те ж саме могло стосуватись і роду Кара-бія [Ахметзянов 1991, 43]. Зокрема, герой татарсько-башкирського дастану “Туляк та Сисулу” Туляк (Заятуляк) називав своїм батьком Бачман-хана [Ісхаков 2011, 119]. Він перекочував до Казанського ханства з надазовських просторів і не входив до жодного впливового роду. Необхідно звернути увагу на те, що для населення Дашт-і Кипчак у XIV ст. вже була притаманна подвійна самоідентифікація – як монгольська, так і кипчацька. Справочинство велося як монгольською, так і тюркською (кипчацькою). Ал-Умарі записав зі слів булгарських купців легенду про асимляцію монголів кипчаками (тобто тюрками) [Тизенгаузен 1884, 235]. За таких обставин можливо було знайти своїх предків серед кипчацьких володарів.

Загадковим залишається походження племені манкуроглу. В арабських джерелах згадується гора Манкур [Маркварт]. П. Голден пропонує читати етнонім манкур-огли як *Mingüz-oglu* [Golden 1997, 116]. Б. Кумеків вважає, що це кипчацьке плем'я, що кочувало поблизу гори Манкур [Кумеків 1990, 123]. Серед кипчацьких племен, які були названі ал-Дімашкі, Б. Кумеків називає уз та таг [Кумеків 2006б, 479]. В. Спіней припускає, що таг називались “тог” [Spinei 2003, 235]. Існує також імовірність того, що тог це – *Tag Yşqut*, *Tag Başqurt*, *Tug Başqurt*. Серед башкирів є клан *tawli*. У будь-якому разі цей етнонім позначав горян [Golden 1997, 120].

Щодо бузанку, то необхідно зауважити, що подібний етнонім не використовувався більш ранніми хроністами [Маркварт]. Плем'я бузанку в ад-Дімашкі згадане як *B.zanki* або *B.zangi* [Golden 1997, 110]. Одним з найбільш цікавих питань є ідентифікація племені барат [Маркварт]. Ад-Дімашкі згадував його як *brt*. В Ахсікенді це плем'я згадане як “*bwrt*” (*borat*, *böret*). Цей етнонім можна ще читати як *barat*, *beret*, *burat*, *böret*, *bürüt*. П. Голден вважав можливим читання етноніма як

baraq, buraq, boraq. Американський дослідник вважає це плем'я одним із підрозділів канглів [Golden 1997, 109]. За гіпотезою Б. Кумекова brt це dört або drt, тобто дурут [Кумеков 1993].

Основні кочів'я кангли розташовувались у Надураллі [Рубрук 1957, 118–122]. Джіованні де Плано Карпіні та Ц. де Брідія знали їх як кангітів [Карпіні 1957, 72; Христианский мир 2002, 111]. Махмуд ал-Кашгарі згадував, що один шляхетний чоловік з кипчаків мав ім'я Кангли [Абдуманатов 2006, 13; Кадырбаев 2004, 25]. Сайф ад-Дін Кангар згаданий серед серед єгипетських мамлюків [Кумеков 1993]. Автор “Таємної історії монголів” повідомляв, що монголам протистояли канліни [Сокровенное сказание 2002, 94, 141, 146]. Посилаючись на Рукн ад-Діна Бейбарса, Ан-Нувайрі називав канглів “кангуогли” (кангарогли) [Тизенгаузен 1884, 541]. Ібн Халдун застосовував форму “каннарали” [Тизенгаузен 1884, 541].

Один з вождів кангли був правителем Маййафарікіна [Gökbel 2002, 651]. Під найменуванням “хангакіші” вони були відомі ал-Ідрісі [Абдуманатов 2006, 11]. Рашид ад-Дін називав канглів “канли” [Рашид ад-Дин. 1952, Т. 1. Кн. 1, 84]. В “Цзю Тан шу” кангари згадані як канхе-лі [Абдуманатов 2006, 10]. Етнонім “кангли” згадувався тюрками у різних формах [Бушаков 1991, 135–136; Кузеев 1974, 357]. Кангли були присутні у військах Тимура, кочових узбеків та Могулістану. Аталиком онука Тамерлана був кангли Байан-Тимур [Абдуманатов 2006, 16–17]. В Угорщині зафіксовано Kongrlu rétje (луг Конгрлу) поблизу Карцага. За припущенням І. Баскі, Kongrlu є похідним від кипчакського Qongur-ulu та його можливо зіставити Qangur-oglu або Qangar-ogli. Це плем'я можна ототожнити з канглами східних джерел [Baski 2006, 53]. П. Голден вважає Qongur-ogli племенем окремим від канглів, назва котрого походить від тюркського qongur [Golden 1997, 115–116]. З канглами він пов'язує інший етнонім – qmngu. Цей етнонім був згаданий в ад-Дімашкі. Американський дослідник вважає, що етнонім має або форму Qumanlu (Quman) або Qanqlu [Golden 1997, 115]. Багато дослідників пов'язують кангу-огли з канли, тобто канглами. К. д'Оссон пропонував й інші варіанти прочитання цього етноніма. Форму “канаарали” пропонували В. Тизенгаузен, С. Аманжолов, С. Ахінжанов [Кумеков 1993].

Кангли обіймали високі посади в хорезмійському султанаті. Йамін (Амін) ал-Мульк (Хан-мелік) був намісником Хорасану [Рашид ад-Дин, Т.1. Кн.2, 220–221; Tabakat-i Nasiri 1881, 287; Насави 1973, 334]. Кутгуз володів землями на північ від Аральського моря [Березин 1855, 111; Храпачевский 2004, 522]. Він був родичем Джелал ад-Діна Манкбурні та був

пов'язаний з Ай-Чічек з племені кангли, котра була однією з головних хатун у хорезмійському султанаті, а її син Джелал ад-Дін претендував на престол [Буніятов 1986, 195]. Кангли конкурували за вплив із йсемеками Теркен-хатун. Ан-Насаві, як секретар Джелал ад-Діна, не міг не знати етнічної номенклатури хорезмійського султанату, і тому його версія про походження Теркен-хатун з йсемаків нам видається такою, що заслуговує на довіру [Насаві 1996, глави 11, 14, 19].

Окремо треба повідомити про східнотуркестанських канглів. Вони, як і карлуки, були підданими Караханідів і у XII ст. прагнули незалежності від останніх [Ахинжанов 1989, 234]. Кангли підтримали Єлюя Даші, коли той атакував Східний Туркестан та Жетису [Ахинжанов 1989, 234]. Слід зазначити, що кангли активно взаємодіяли з сусідніми монгололомовними племенами. У 1205 р. східнотуркестанські кангли надали притулок меркітам [Сокровенное Сказание 2002, 94–97]. Рашид ад-Дін згадував про канглів як про сусідів найманів [Рашид ад-Дин 1952, Т.1. Кн.1, 136–137]. Китайський хроніст вказував, що у війську керейтського Он-хана (Тооріла) воював Хайланьбо (Кайранбай) [Кадырбаев 2004, 23; Кадырбаев 2003, 99–100; Кадырбаев 1990, 35–36; Golden 2000, 28–29]. Кайран-бай був дідом кангла Бухуму (Puhitu), який перебував на службі у династії Юань [Golden 2000, 29; Кадырбаев 2004, 23]. Окрім того, джерелами засвідчено їхній зв'язок із тюрками-карлуками. Разом вони вчинили заколот проти Караханідів [Ахинжанов 1989, 233–234]. Можна припустити, що кангли Жетису залежали від карлуцьких правителів Алмалика та Кайалика.

У Західному Казахстані було знайдено 103 кипчацьких поховання. Для 63, 4 % з них були характерні прості земляні насипи. Також було знайдено кілька статуй: перша з них – у пісках Баркин Уільського району Актюбінської області, друга – у місцевості Ульке Хромтауського району Актюбінської області, третя – на березі річки Талдик у Айтекебійському районі Актюбінської області, четверта – в районі Мугоджар, біля витоків річки Ули-Талдик. Іконографічні особливості, стилістика та сюжет статуй мають паралелі в статуях Жетису, Алтаю, Південного Уралу, Східної Європи [Бисембаев 2003, 122, 138, 139, 140, 142.]. Для регіону Нижнього Поволжя характерні земляні кургани, а для приуральських земель кургани з каменями. В. Гарустович, А. Ракушин та А. Ямінов вважають, що відмінності між Царьовською (Волгоградська та Саратовська області) та Биковською (Приуралля) групами поховань обумовлені соціальними відмінностями [Гарустович, Ракушин, Ямінов 2003, 272]. В. Іванов та В. Крігер стверджують, що ці відмінності обумовлені етнічними відмінностями [Іванов, Крігер 1998].

П. Голден вважає, що Mektüti – це кипчацьке плем'я bkwrty. Цікаво, що Bekürti/Bekürte звали одного з кипчацьких вождів, котрий протистояв Берке. Його володіння вчений локалізував між Чорним морем та Північним Кавказом [Golden 1997, 116]. Серед східних кипчаків було присутнє плем'я урані, про яке згадували Фахр ад-Дін Мубаракшах та Рашид ад-Дін. П. Голден наводить такі варіанти назви цього племені, як Uraп та Ören. Американський дослідник вважає їх частиною конфедерації, до якої входили байаути, йебеки та ольберліки [Golden 1997, 117–118]. Серед східних кипчаків також було плем'я йугур (Yuğur, Uyğur). Про нього згадували Баха ад-Дін ал-Багдаді та Ахсікенді [Golden 1997, 121].

Кара-борклю чи караборіклі можна ототожнити з “чорними клубуками”. Формою назви цього племені в Ад-Дімашкі було Qara Börklü. Ібн Халдун знав це плем'я як Qara-börklü. Плем'я бечана (bjnh) було віднесено ад-Дімашкі до кипчаків, хоча самі печеніги, як і “чорні клубуки”, кипчаками не були [Маркварт; Golden 1997, 115, 118].

Майже не відображені у писемних джерелах відносини між кипчаками та волзькими булгарами. Перше свідчення писемних джерел про кипчаків у Поволжі стосується не східних, а східноєвропейських кипчаків. Відомо, що у 1117 р. Аєпа підійшов до кордонів Булгарії. Булгари отруїли Аєпу, внаслідок чого мала початися війна [Ипатьевская 1962, 285; Расовский 1940, 101], деталі якої нам не відомі. Можна лише припустити, що кипчаки діяли в союзі з русами. Зять Аєпи Юрій “Довгорукий” у 1120 р. у відповідь на отруєння Аєпи атакував булгар [Казаков]. Таким чином, уже в першій половині XII ст. склався альянс кипчаків та русів проти булгар. У 1184 р. кипчаки-йебеки взяли участь у поході на Булгар як союзники Андрія Боголюбського [Лаврентьевская 1962, 389–390; Ипатьевская 1962, 625–626; Марджани 2005, 98]. Згідно з датуванням галицько-волинського літописця ці події відбулись у 1182 р. [Ипатьевская 1962, 625–626].

Похід 1184 р. на Булгар був наймасштабнішою акцією кочівників [Лаврентьевская 1962, 389–390; Ипатьевская 1962, 625–626]. Наджиб Хамаданні ж зафіксував конфлікт між саксінами та кипчаками-йебеками [Агаджанов 1969, 162]. Саксін був важливим центром міжнародної торгівлі, і спробу заволодіти ним зробив хорезмшах Атсиз [Агаджанов 1969, 162]. Періоди миру змінювались періодами конфліктів. Схема взаємодії кипчаків із народами Східної Європи вписується у загальну систему відносин між кочівниками та осілим населенням.

Зважаючи на те, що мобілізаційний потенціал Саксіна був незначним, а Волзька Булгарія була занадто далеко, природним видається звертання за допомогою до кочівників, які були поруч. Найвпливовішим

вождівством Східної Європи була конфедерація донецьких кипчаків, очолена племенем токсоба та кланом Шаруканідів. Саме в союзі з останніми саксини мали воювати проти монголів у 1229 р [Лаврентьевская 1962, 453]. Кипчаки, які проживали на території Волгоградської та Астраханської областей, мали бути федератами або найманцями на службі у правителів Саксину подібно огузам Надкаспію на службі у хозарських каганів та беків. Населення, яке залишило по собі “Царьовські кургани” на території Саратовської області, мало належати до ельтукове – клану племені токсоба, що контролював басейн Хопра, Бітюга та верхню течію Дону [Іванов 2006, 495]. Саксін, таким чином, був протекторатом конфедерації донецьких кипчаків. Його роль можна порівняти з тою, яку відіграло місто Судак для торгівлі “лукоморських” (надчорноморсько-кримських) кипчаків. Міста Саксину правили їм великим ринком збуту продуктів скотарства та рабів. Кургани кипчаків Поволжя та Приуралля з “явилися поблизу Булгарії в XII ст. [Іванов 1988, 173].

У Волзькій Булгарії було також зафіксовано поселення торків, яке літописці називали Торцьк [Лаврентьевская 1962, 390]. Огузи-торки у Поволжі мали виконувати схожі з “чорними клобуками” функції, тобто охороняти кордони. За домонгольської доби природними супротивниками волзьких булгар мали бути кипчаки. Фактором, який міг обумовити війну, могла бути торгівля по Волзі, з якої кочівники бажали мати свою частку прибутків. Підтримка саксинів з боку емірів булгар не узгоджувалась з інтересами кипчацьких ханів. До того ж певну роль відіграла ідеологія. Для волзьких булгар був характерний мусульманський месіанізм [Ісхаков, Измайлов 2000, 37–42]. Як неопіти ісламу, вони вели запеклі війни з русами та волзькими фінами. Такою ж була їхня лінія поведінки щодо кочівників. Волзькі булгари вели джихад проти усіх своїх сусідів, намагаючись насадити серед них іслам [Ісхаков, Измайлов 2000, 42].

Союз емірів Волзької Булгарії з кипчаками міг бути продиктований змінами геополітичної обстановки в регіоні. Разом із саксинами кипчаки у 1229 р. протистояли монголам [Лаврентьевская 1962, 453]. Перед загрозою вторгнення зі сходу колишні вороги об’єдналися. Не виключено, що під час вторгнення Субедея та Джебе булгари надали кипчакам придулок, що могло зумовити протистояння з монголами.

Окрім Волзької Булгарії та Саксину, сусідами кипчаків були туркмени-язири. Вони кочували поблизу Балханських гір та на території Хорасану. Також була помітна їхня присутність на Мангишляці. Язири, як і частина надаральських кипчаків, залежали від сельджуцького султтанату, а після його розпаду здійснювали походи на Хорезм (Гургандж)

[Агаджанов 1969, 245–247]. “Огузька смута”, що призвела до загибелі султана Санджара, була розпочата язирами. Спроби Ануштегінідів підкорити це волелюбне плем’я також були невдалими. Іль-Арслан та Іхтіяр ад-Дін Айтас досягли лише локальних успіхів. Така непереможність язирів була зумовлена підтримкою огузів Хорасану. Можна висловити припущення, що для боротьби проти Сельджукідів, а пізніше Ануштегінідів, вони наймали кипчаків та канглів. Таким чином, їм надавали допомогу усі сусідні кочові племена [Агаджанов 1969, 249–251]. Після того як кипчацька знать була інтегрована в хорезмійське суспільство, а опозиція Ануштегінідам у степах була майже знищена, хорезмійці змогли підкорити язирів. Відбулось це за правління Теркенхатун та Ала ад-Діна Мухаммада б. Текеша. Хорезмійці захопили землі язирів, скориставшись усобицями між Хінду-ханом і Умар-ханом. Останній з правителів язирів, Умар-хан, фактично був в’язнем при дворі Теркенхатун [Агаджанов 1969, 251–252].

Відносини між Хорезмом та кочівниками були складними і неоднозначними. Ця проблема дістала широке висвітлення у студіях С. Ахінжанова, тому варто лише вказати факти, які мали місце наприкінці XII – на початку XIII ст. У 1195 р. син Текеша Кутб ад-Дін Мухаммед здійснив експедицію у степи [Ахінжанов 1989, 210–212; Рашид ад-Дин 1952, Т.1. Кн. 2, 137; МИТТ 1939, 448]. Він же здійснив похід у 1198 р. [Ахінжанов 1989, 212–213; Рашид ад-Дин 1952, Т.1. Кн. 2, 137; МИТТ 1939, 448]. Останній спалах активності кипчаків у Туркестані відбувся у 1210 р., коли вони вчинили напад на Дженд [Ахінжанов 1989, 218]. Знаючи, що у східній частині Дашт-і Кипчак існувало кілька племінних об’єднань, можна припустити, що хорезмійці воювали на боці одних проти інших. Частина кипчаків наприкінці XII – на початку XIII ст. мала прийняти іслам. Це мали бути східні кипчаки. Найактивніше приймали нову віру кангли та ймеки, які були безпосередніми сусідами мусульманського світу. Кипчаки були інтегровані до хорезмійського суспільства. Деякий час (кінець 90-х рр. XI ст.) кипчацький гулям Акінчі б. Кочкар був шахом Хорезму [Minorsky 1942, 98–101]. Абул-Газі повідомляв, що за правління Ала ад-Діна Мухаммеда б. Текеша кангли дістали можливість займати посади в державі й ставали мусульманами. Ще у середині XI ст. плем’я, що кочувало у східнокипчацьких степах, було повернуто до ісламу. Очевидно, це одне з племен ймеків, котрі кочували від Іртиша до Ками [Костюков 2006, 445–446].

У Великоказакбаєвському могильнику № 2 (Кунашацький район Челябінської області) виявлено поховання кочівника за мусульманським обрядом. В. Костюков вбачає причину нечисленності кипчацьких поховань

за традиційним поховальним обрядом у комплексі ранньомусульманських кочівницьких поховань, що фіксуються у Волзько-Уральському регіоні. Поховання датовані кипчацько-кімацьким часом зустрічались на північній периферії степів (могильники Такталукчук, Покровський IV, Лебедевка VIII, Мамбетали-1) [Костюков 2006б, 446].

Історія взаємовідносин кипчаків із сельджуками та хорезмійцями мала довгу передісторію і була типологічно схожою на історію попередніх кочових держав. Дрібні набіги й участь простих кипчаків у походах сучасниками не фіксувалися. Це були повсякденні справи, і вони не здавалися чимось надзвичайним. Тільки у середині XIII ст., після великих міграцій кипчаків та унаслідок монгольських завоювань, араби почали виявляти незадоволення присутністю кипчаків. Якщо Сельджукіди були мусульманами, то кипчаки, які втікали на захід, були або мусульманськими неофітами, або язичниками.

Міждержавні відносини також мали свою динаміку. Більша частина XI ст. та перша чверть XII ст. минули у взаємних дрібних набігах [Буниятов 1986, 9]. Часом великих походів була друга та третя чверть XII ст. У 1132–1133 рр. Атсиз здійснив похід на Мангишлак та Дженд і завдав поразки канглам і кипчакам [Буниятов 1986, 9]. Особливо вразливими до нападів хорезмійців були зони кипчацької осілості. У 1145 р. було знову здійснено похід на територію басейну Сирдар'ї і здобуто Дженд [Буниятов 1986, 18–19]. Активність Атсиза проти кипчаків була б ще більшою, якби не війни з Сельджукідами [Буниятов 1986, 20–31].

Хорезмшахи з династії Ануштегінідів активно співпрацювали з кипчаками. Іль-Арслан був союзником кипчацького хана, а внаслідок союзу, укладеного між Текешем та Кираном (Ікраном), відбувся їхній спільний похід проти киданів [Ахинжанов 1989, 209]. Хорезмшах одружився з Теркен-хатун, донькою Ікрана (Кирана) [Ахинжанов 1989, 208–210]. Природно, що Текеш звернувся до супротивників киданів. Отже, кипчаки стали стратегічними союзниками Хорезму проти Західного Ляо. Малік міста Сигнака брав участь у поході проти киданів у 1180 р. [Буниятов 1986, 40]. Разом із кипчаками хорезмійці атакували Баласагун і землі в глибині володінь Західного Ляо [Буниятов 1986, 46]. Проте не завжди походи Ануштегінідів були вдалимими. Так, кипчаки та хорезмійці були переможені під час походу в Мавераннахр у 1207 р. [Буниятов 1986, 40]. У 1208–1209 рр. кидані отримували з Хорезму данину, а їхній посол Туші навіть наважився принизити хорезмшаха, що стало приводом до нової війни. За допомогою Караханіда Усмана хорезмійці вигнали киданів із Мавераннахру, а в 1210 р. Ала ад-Дін Мухаммед б. Текеш завдав поразки Тайангу [Буниятов 1986, 75–76].

Політичні союзи зміцнювались династійними шлюбами. Внаслідок одного з них до влади в хорезмійському султанаті прийшла Теркен-хатун. Походження цієї персони є одним із складних питань історії Центральної Азії. За даними Джувейні, вона належала до племені кангли [Насави 1973, 326]. Абу-л-Газі також дотримувався цієї думки [Кадырбаев 2004, 26]. Ан-Насаві вказував, що вона належала до роду байаут племені йсмеків [Насави 1973, 70, 326, прим. 1; Насави 1996, глава 19]. На думку О. Кадырбаєва, Теркен-хатун – це не ім'я, а титул. До того ж він був відомий киданям як Теліцянь [Кадырбаев 2003, 103; Кадырбаев 2004, 26]. За свідченнями Ан-Насаві, кипчацька знать помітно впливала на політику хорезмшахів [Насави 1973, 80].

Міста та торговельні шляхи. Кипчаки та кімаки, опанувавши степи Центральної Азії, майже відразу увійшли в контакт з осілим населенням регіону. Кочівники Дашт-і Кипчак активно торгували з населенням Мавераннахру. Перший опис торгових шляхів до кімаків та кипчаків зафіксований вже у Таміма б. Бахра. Інформатор арабського мандрівника вказував, що від Тараза сім фарсахів до двох поселень під назвою Кавакіб, а загальна відстань від місцевості Кавакіб до володінь царя кімаків 80 днів. Ібн ал-Факіг запозичив у Таміма б. Бахра ці свідчення, проте від себе додав, що шлях від Таразу до кімаків прямує наліво, тобто на північ. Кудаму б. Джафар підтверджував свідчення Ібн ал-Факіга, повідомляючи опис шляху від Шаша до кімаків. Він вказував, що пісок знаходиться між Таразом та Куланом, а за піском лежить пустеля, яка лежить до самих володінь кімаків [Ахинжанов 1995, 172–173; Ахинжанов 1989, 166; Hudud al-Alam 1937, Глава 18, Коментарий]. С. Ахинжанов ототожнював цей пісок з Мойинкумами, а Бетпак-Далу з пустелею Цей шлях співпадає з більш пізнім Ханжолом (“Ханським шляхом”). Від Тараза до кімаків йшов “Ханський шлях”. Шлях перетинав Коктерек і через верхів'я Сари-Су проходив повз гори Джамбул, Кзилжартаси, Боллатау. Від Сари-Су долиною р. Нури та надішимськими степами шлях пролягав до пониззя Тоболу, Ішиму та Іртишу [Кумеків 1972, 48–50; Ахинжанов 1995, 172–174; Ахинжанов 1989, 166–167].

Цікаві дані повідомляв Ібн Хурдадбег. За його інформацією при описі шляху з Заміна до Фергани, вказано на шлях до країни кімаків. Країна кімаків локалізована арабським географом у володіннях тогузгузів (токуз-огузів). Він вказував, що від Верхнього Нушаджана до столиці токуз-огузів три місяці шляху через родючі землі. Лівіше тобто на схід та північний схід від токуз-огузів мешкали кімаки. За інформацією Ібн Хурдадбега володар кімаків у своїх шатрах наглядав за пасовиськами, а правитель токуз-огузів мешкав у великому місті та мав золоте шатро.

Також арабський географ повідомляв, що між Таразом та володіннями токуз-огузів 81 день шляху. У цих свідченнях знайшли відображення дані про країну кімаків далеко на сході. Країна токуз-огузів була охарактеризована як найбільша з тюркських країн. Вони межувала з ас-Сіном, ат-Туббатом та карлуками. Потім йшли володіння кімаків, гузів, чигилів, тюргешів, азкішів, кипчаків (хіфшах) та киргизів. Населення Фараба охарактеризоване як мусульманське та карлуцьке. Свідчення про токуз-огузів, які наводив Ібн Хурдадбег, можуть бути датовані часом, ранішим за 840 р., тобто епохою коли токуз-огузи ще не були переможені енісейськими киргизами [Ібн Хурдадбег 1986, *Глава 16*].

Гардізі вказував, що шлях до володінь кімаків починався з Фараба (Отрара) і продовжувався у новому поселенні тобто Янгикенті. Цей варіант запропонував В. Бартольд. Проте С. Ахінжанов вважав такий окольний шлях дивним. Дослідник припускав, що новим містом був не Янгикент, а Кедер. Він розташувався у окрузі Фараб [Ахінжанов 1989, *168–169*; Кумеків 1972, *50–53*; Ахінжанов 1995, *174–176*; Гардизи 1973].

Гардізі повідомляв, що від нового поселення шлях йшов через річку. Переправившись через неї можна було дістатися пісків Уюкман, а звідти до річки Сокук (S. quq, Saviq). Після переправи через неї починалися солончаки, перейшовши через них можна було дістатися гір Кендир-Таги. Від цих гір мандрівники діставалися річки Асус. А від Асусу шлях йшов до Іртиша, де починалась країна кімаків. Шлях до кімаків за гіпотезою С. Ахінжанова співпадає з Сари-суйським шляхом, від Кедера шлях купців йшов до Саурана. Шлях брав свій початок у Отрарі. Далі він проходить через Сауран та Сигнак. Від Сигнака шлях йшов до перевалу Ак-Сумбе, звідти до нижньої течії Сари-Су. Піднімаючись вгору за течією Сари-Су можна було дістатись до Каражала. Від Каражала по течії Кара-Кенгіра мандрівники потрапляли до гір Улутау. Шлях від Улутау підходив до Ішиму коло Жар-Кайнага, і далі можна було вийти до Іртиша. Щодо локалізації місцевостей, згаданих у Гардізі, то піски Уюкман С. Ахінжанов ототожнював з Мойинкумами. Річку Сокук казахський дослідник та Й. Маркварт ідентифікували з Сари-Су. Солончаками було пересохше русло річки Кара-Кенгір. Горами Кендир-Таги С. Ахінжанов вважав Улутау. Відповідно Асус – це Ішим. Ця річка протікала на відстані 200 км. на північ від Улутау. Цей шлях можна було подолати за п'ять днів шляху. По свідченням Гардізі Асус впадав у Каспійське море, що не є правдою. В уявленні арабо-перських географів Урал та Ішим були однією річкою. Поряд з Сари-суйським шляхом існували й інші караванні шляхи, але свідчення про них до нас не дійшли. За припущенням С. Ахінжанова шляхів через Бетпак-Далу було шість [Ахінжанов 1995, *174–179*; Ахін-

жанов 1989, 168–174; Кумеков 1972, 50–53; Гардизи 1973].

В. Мінорський запропонував інший варіант шляху до кімаків. Він починався у Фарабі (Отрарі) і продовжувався до Янгикента. Від Янгикента, за припущенням дослідника, він йшов місцевостями на північ від Аральського моря. Першу річку, котру перетинали мандрівника, дослідник ототожнював з Іргизом, а Савук (Сокук) із Тургаєм. Вододол Іргизу та Тургаю був прийнятий ним за Кендир-Таги. Звідти до Ішима було два дні подорожі [Ахинжанов 1995, 174–180; Ахинжанов 1989, 168–174; Hudud al-Alam 1937, глава 18, коментарий]. Підійшовши до Ішима, далі купці прямували у напрямку Іртиша [Hudud al-Alam 1937, Глава 18, коментарий].

Б. Кумеков та С. Ахинжанов реконструювали ще три шляхи до кімаків. За припущенням Б. Кумекова, один зі шляхів йшов від Тараза через землі карлуків до хребта Тарбагатай. Перейшовши Тарбагатай можна була потрапити до Іртиша. За свідченнями ал-Ідрісі шлях до кімаків йшов від ферганського Ахсікета через країну карлуків. Від прикордонного міста карлуків Атракана до озера Гаган. На озері Гаган у 10 днях переходу від Атракана розташувались кімацькі міста. Б. Кумеков ототожнював озеро Гаган з Алакольською озерною котловиною. Поблизу Алакольської озерної котловини за даними ал-Ідрісі знаходилось п'ять кімацьких міст. За третім маршрутом шлях починався з Турфанської оазису і через землі токуз-огузів можна було потрапити на північ і вийти до системи Алакольської озерної котловини. На шляху з країни токуз-огузів до кімаків були гори Дардан. Ці гори можливо Б. Кумеков ототожнював з Джунгарським Алатау. На північ від гір Дардан знаходилось озеро Гаган (Алакольська озерна котловина). На північ та схід від озера Гаган розташувались гори Гіргір. Це були Тарбагатайські гори. Також горами Гіргіру, окрім Тарбагатаю, могли бути названі Чингіз-тау та Колбінський хребет. На північний схід від гір Гіргір протікала річка Гамаш. Б. Кумеков вважає можливим ототожнити цю річку з Іртишем. У долині цієї річки розташувались одинадцять міст кімаків. У цій місцевості й розташувались дві столиці Кімацького каганата [Ахинжанов 1995, 180; Кумеков 1971; Ахинжанов 1989, 163; Кумеков 2006а, 468; Кумеков 1972, 98–108].

За часів існування Кімацького каганату активно функціонував Іртиський меридіональний шлях. Напередодні цієї доби, за давньотюркських часів, населення потчеваської культури розселилося далеко на південь, до кордонів Омської області та Казахстану. Воно почало активно торгувати з тюрками. Одним з таких пунктів обміну було поселення Чермак I. Сибірське населення було включене у міжконтинент-

тальну торгівлю через північне відгалуження Ханського шляху. Тюрки оселялися у лісостепах та степах Середнього Надіртишша. З кімаками ототожнюють могильники Алексєєвка I, Ірча I, Романтєєво, Соляне та на території Омська [Матвєєв 2007, 97]. Маршрут Іртиського меридіонального шляху з півночі на південь по території Росії: Кіпи III – Новоягодное – Мурлінські кургани – Алексєєвка I – Ірча – Омськ – Романтєєвка – Соляное – Чермак I. Далі шлях проходив уздовж Іртиша. Такий маршрут існував за давньотюркської та кімацької доби [Матвєєв 2007, 101–102]. За пізньої кімацької та кипчацької доби шлях мав наступний вигляд: Мала Біча – Новонікольське – Усть-Ішим – Кіп-Кіпо-Кулари III – Новоягодне – Аргаїз – Єкатеріненське III – Окунево V – Батаково 18 – Строкарасук 22 – Батакові 20 – Омськ – Іртиш [Матвєєв 2007, 102]. Активно Іртиський меридіональний шлях діяв за кімацької доби. Це було зумовлено тим, що імперська конфедерація кімаків могла забезпечити безпеку торгівлі та більший обсяг обміну товарів. На його периферії існувала потчеваська археологічна культура. На переферії володінь кипчаків – усть-ішимська археологічна культура. Традиції кімаків і кипчаків пізніше продовжили Шибаніди. За часів Улусу Джучі “Іртиський меридіональний шлях”, став більш жвавим ніж за кипчацької доби [Матвєєв 2007, 96–98]. Угорські та самодійські народи взаємодіяли з тюрками, починаючи від Першого Тюркського каганату та закінчуючи Сибірським ханством.

Про наявність міст у кімаків згадував ал-Ідрісі [Кумєков 1971; Кумєков 1972, 98–108]. Проте Гардізі та анонімний перський географ згадували про кімаків як про народ, який кочує і не має міст [Гардізи 1973; Hudud al-Alam 1937, *глава 18*]. На противагу їм Махмуд ал-Кашгарі вказував на існування міста Кенджак Сангір [Ахинжанов 1989, 175]. До того ж є питання в тому, що слід вважати містом. У традиційному європейському або арабському розумінні це поселення, що складається з стаціонарних будинків та оточене мурами. Ал-Гарнаті під час своєї подорожі до Східної Європи повідомляв, що населення Саксіну мешкає у повстяних юртах [Гарнаті 1971].

Що стосується кімацьких міст, то їх складно ідентифікувати. Нам відомо тільки, що столицею їхньої держави було місто Намакія. В. Мінорський вважав більш доцільним використовувати форму Йімакія. У той же час, анонімний перський географ вказував, що у країні кімаків було тільки одне місто. Діх-і Чуб назване поселенням, у якому люди збираються світку. Причиною неможливості локалізації міста Намакія є плутані свідчення анонімого перського географа. Він локалізував це місто далеко на сході, на відстані 80 днів шляху від Тараза. Ібн Хурдадбег локалізував володіння токуз-огузів на відстані 81 дня шляху від Таразу безводними пустелями. Анонімний перський хроніст вказував, що у

Намакійі (Йімакійі) каган перебуває лише влітку. Фактично у свідченнях “Худуд ал-Алам” поєднані свідчення різних джерел. О. Пріцак зробив спробу локалізувати ставку кімаків у районі озера Алакуль та ототожнив її з Amil Qujin. Назва міста, за версією О. Пріцака, була Kumakiya. Не наважився локалізувати Йімакію (Намакію) П. Голден. На даний момент питання локалізації міста Намакійя залишається дискусійним [Hudud al-Alam 1937, *Глава 18, Коментарий*; Пріцак 2008, 221; Golden 1972, 71].

Ісхак б. ал-Хусайні згадував про землянки у яких жили кімаки. Тамім б. Бахр згадував про ставку кімаків, але вказував, що навколо неї є поселення та оброблювані землі [Кумеков 1972, 98]. Ібн Ійас, Ібн Сайід та Ібн ал-Варді згадували про наявність міст у кімаків. Свідчення про міста у кімаків зустрічаються у досить пізніх джерелах. Сучасники ж характеризували кімаків як кочівників. Анонімний перський географ вказував, що хакан перебуває в Намакійі (Йімакійя) тільки влітку [Гардизи 1973; Hudud al-Alam 1937, *Глава 18*; Кумеков 1972, 104–105]. Тахір ал-Марвазі вказував, що кімаки це народ який не має ні поселень, ні будинків, а тільки кочує та має землянки [Кумеков 1972, 104].

Щоб дійти якихось висновків, необхідно залучити дані археології. У Центральному Казахстані були знайдені мури з цегли-сирцю, тростини та дерну. Багато осілих поселень було відкрито у Жетису, між озерами Балхаш та Алаколь і горами Алтаю. Поселення цього регіону були різних форм: міста, поселення, ставки та караван-сараї. Більша частина міст була локалізована у верхніх течіях річок Каратал, Аксу, Лепси. У Алакольській котловині також знайдені осілі поселення. Вони локалізовані по річці Тентек та його притоках [Кумеков 1972, 99–101].

Найбільш детальну інформацію про кімацькі міста можна було отримати зі свідчень ал-Ідрісі. Цей арабський вчений згадував про шістнадцять міст кімаків і назвав дванадцять з них: Карантія, місто царя кімаків, Гаган, Дамурія, Сараус, Банджар, Дахлан, Ханауш, Астур, Сісан, Маншанах, Фаварег. Свідчення про міста кімаків ал-Ідрісі міг отримати від Джанаха б. Хакана ал-Кімакі. Викликає сумнів сама кількість міст. Ібн ал-Факіг згадував про шістнадцять міст тюрків. Подібні дані містилися і в Ібн Худадбега. Проте міста тюрків розташовувались на території Ташкентської області Узбекистану, Чимкентської та Джамбульської областей Казахстану. Б. Кумеков локалізує міста кімаків у басейні Иртіша та у Жетису. Опис кімацьких міст у ал-Ідрісі має багато неймовірних деталей. У його оповіді згадано про великі лани та про великий розмір кімацьких міст. Багато з них описані за шаблоном. З другого боку опис кімаків тільки як кочівників також був шаблонним. Приблизники поширення осілості у кочівників мають критично ставитись до свідчень ал-Ідрісі, а противники цього підходу мають перевіряти дані Гардізі, Тахіра ал-Марвазі та анонімного перського географа [Кумеков 1972, 101–103].

Що стосується локалізації кімацьких міст, то Карантію В. Григор'єв ототожнював з Карашаром, а К. Міллер – з Кучею. Б. Кумеків локалізував місто на південно-східному березі Алаколя. К. Міллер ототожнював Дамурію з Токмаком, а Сараус з Пшпеком. Б. Кумеків локалізував Дамурію у басейні річки Тентек поблизу с. Уч-Арал. К. Міллер співвідносив Ханауш з Турфаном, а Дахлан з Торгутеном. Б. Кумеків локалізував ці міста на північ від Тарбагатаю, десь на заході Карагандинської області. К. Міллер ототожнював Банджар з Урумчі. Б. Кумеків вважав, що це місто логічно локалізувати на річці Базар, яка мала витоки з хребта Тарбагатай. Для К. Міллера характерна локалізація кімацьких міст у Східному Туркестані. Б. Кумеків же відносить їх до території сучасного Казахстану [Кумеків 1972, 106–107].

Багато кімацьких міст знаходилося у долині річки Гамаш. Ібн Йяс згадував, що поблизу місто Гаган є село К.н.джа [Кумеків 1972, 107–108]. Для кімацьких міст було характерне розташування поблизу гір та водних артерій. Постачання та спорудження міст потребувало ресурсів, які неможливо було знайти тільки у степу.

Що стосується шляхів у самій країні кімаків, то ал-Ідрісі повідомляв деяку інформацію. Карантія, яка розташовувалась на березі озера Гаган, розташовувалась на відстані 24 переходів від міста кагана кімаків. Гаган розташований на західному березі озера Гаган. Від Гагана до Дамурії було чотири дні шляху на захід. Місто Сараус розташовувалось на північний-схід від Дамурії на відстані двох переходів. Ці землі не були пустельні, а оброблялися тобто на них займалися землеробством. Від Сарауса до Гагана було три дні шляху на південь. Дамурія та Сараус розташовувалися на річці Шаріа. Від Сарауса до Банджара було 75 фарсахів на схід. Банджар розташовувався поблизу гір Гіргір. Шлях поблизу цих був тривалістю у десять днів шляху. Дахлан розташовувався поблизу кордонів кімаків. Він був названий фортецею і від неї було чотири переходи оброблюваною землею до Банджара. Від Дахлана до Ханауша було шість днів шляху на північ. От Банджара до Астура шість переходів через пустелі. Поблизу Астура розташовувалися землі, які обробляли землероби, а також родовища заліза. Астур розташовувався на річці Гамаш (Іртиш). Від Астура до Сісана було дванадцять днів подорожі суходолом. Якщо ж мандрівник прямував до Сісана судном, то тривалість його подорожі була меншою. Столиця кагана кімаків описана як велике місто з фортифікаціями. Від столиці до міста Маншанах було чотири дні шляху на північ. Від столиці до міста Фаварег було чотири переходи у південно-західному напрямку [Кумеків 1972, 102–103].

Тяжіння до Сирдар'ї та Каратау було характерне і для наступників кімаків-кипчаків. Кипчацькими поселеннями були міста на північ від Каратау, які зафіксував Гетум. З Каратау посольство Гетума потрапило

до Сигнака. Потім на шляху посольства лежало місто Сауран, а звідти можна було потрапити до Яси (Туркестану) та Отрару [Байпаков, Ерзакович 1971, 113–135; Байпаков 1986, 28]. Місцями зосередження осілих поселень були долини Сари-Су, Джебди, Тургаю, Коктасу та Тури, а також верхні течії Чу і Таласу. Вони розташовувалися на відстані не більше 15 км від води. За часів домінування кипчаків центр осілих поселень розташовувався в горах Каратау та у пониззі Сирдар’ї [Байпаков, Ерзакович 1971, 193–199].

У землях канглів існувало місто Каракорум. Джувейні ще називав це місто Кара-Кум. На жаль, нам невідома його розміщення, оскільки воно, напевно, розташовувався поблизу від кордону з Хорезмом [Пріцак 2008, 221–222; Оллсен 2008, 354]. С. Агаджанов припускає, що ця ставка канглів знаходилась поблизу від Дженда [Агаджанов 1969, 253, прим. 2]. Абу-л-Газі, оповідаючи про часи Огуз-хана, вказував, що південний кордон огузів проходив по гирлу Сирдар’ї. Поблизу цього регіону знаходились міста Янгикент та Каракум. Рашид ад-Дін пов’язував заснування Янгикента з міфічним Кун-ханом [Golden 1972, 56]. Проте, нам відомо більше про землі, котрі входили до володінь Хорезму, але мали правителів з кипчаків. Це були міста Сигнак, Дженд, Барчилагкент, Отрар. В Отрарі мав свою резиденцію Інал-хан [Рашид ад-Дін 1952, 198–203; Насави 1973, 324].

Поблизу Таразу розташовувалися городища. Мури цих городищ були споруджені з цегли-сирцю, дерна та тростини. Саме городище було оточене ровом, а в середині поселення відкритий майданчик з юртами та шатрами. На лівому березі річки Талас розташовувалось поселення Тюймакент, яке мало глинобитні мури. У городищі були огорожі з тростини та будівлі (юрти), які розбиралися. Цей тип поселень називався “курі” та являв собою поселення-ставки [Агаджанов 1969, 73].

Кипчаки під час своєї експансії захопили ряд міст огузів серед яких були Сигнак, Дженд, Янгикент. Загалом під їхній контроль перейшли поселення в районі середньої та нижньої течії Сирдар’ї, а також в районі Каратау. До кипчацької експансії це був район, де розташовувалися міста огузів. Вони тяжіли до Мавераннахру, проте входили у склад держав кочівників. Ал-Масуді згадував про те, що огузи поділяються на “осілих” та “кочових”. При цьому серед огузів жили мусульманські колоністи з Мавераннахру та іраномовне немусульманське населення. Серед огузів також жили групи аланського та печенізького походження. Так само огузи та асимільовані ними групи населення жили у містах Надаралія за кипчацької доби. Кипчаки жили поряд з огузами в околицях Янгікенту, надаральських Каракумах, на лівому березі Сирдар’ї у районі Зернука та Дженда [Агаджанов 1969, 74–77, 126–127, 134, 137, 143, 146–147, 161, 252–253].

Таким чином, можна констатувати, що кімаки були швидше політонімом ніж етніонімом. Це були племена різноманітного етнічного походження. Етнічну основу Кімацького каганату становили підкорені кангаро-печенізькі племена, а також племена секіз-огузів (сірів, сеяньто) і токуз-огузів (уйгурів). Кипчаки – це не етніонім, а соціонім, що позначав тюркські племена телеського походження, котрі продовжували дотримуватися традиційних тюркських вірувань та кочового способу виробництва. Кипчаками в XI ст. називали племенні союзи кунів, шари та кай. Кай – це плем'я кумо сі (татаби), шари – басмили, куни – хунь (кун). Під час кипчацької експансії середини XI ст. кай домінували у центральноміазійських степах, аж доки у першій чверті XII ст. їх не перемогли ольберліки. У XII ст. на цих територіях існувало дві великих конфедерації кочівників – ймеки та кангли. Кангли мали володіння у колишніх володіннях держави янгикентських ябгу і кочували між Сирдар'єю, Джембою (Ембою) та Уралом. Іншою великою конфедерацією племен були ймеки, яких у XII–XIII ст. очолював клан ольберліків. Під час апогею їхньої могутності володіння ймеків на заході сягали Ками та Волги, а на сході – Іртишу. Експансію ймеків на заході зуміли зупинити волзькі булгари. Природним кордоном на півночі була природна межа між степом та лісостепом, а на півдні кордон був нестійким внаслідок постійних конфліктів з Ануштегінідами та Караханідами. Хорезміїці змогли взяти під контроль кілька кипчацьких міст, проте потім передали їх кипчацьким володарям як лени. Включення канглів та кипчаків до складу хорезміського війська й інтеграція кипчаків у хорезміський соціум зумовили початок ісламізації східних кипчаків.

Зоною осілости кипчаків були землі поблизу Сирдар'ї та гір Каратау. Міста у кипчаків існували, щоправда в нетиповій для осілих мешканців формі. Торгові шляхи, що контролювалися східними кипчаками, були успадковані ними від огузів та печенігів і не становили єдиної системи. Столицею канглів був Каракорум, ймеки ж мали кілька столиць – Йімакію (Кангу Тарбан, Фараб, Отрар), Еміль (втрачений у 1133 р.) та Сигнак (завойований хорезмшахом Атсизом).

Отже, ми прийшли до таких висновків: 1) кипчак – це соціонім, який позначав кочове населення Кімацького каганату, а потім трансформувався в етніонім, що позначав язичників-тюрків у західноєвразійських степах; 2) кімак – це політонім, що позначав належність до Кімацького каганату, провідним племенем кімаків було плем'я ймек; 3) після падіння Кімацького каганату у східній частині Дашт-і Кипчак існувало дві великі конфедерації племен – ймеки та кангли. В XI ст. на чолі ймеків перебувало плем'я кай. З кай можна зіставити осінкинський компонент Басандайської археологічної культури. З другої чверті XII ст. і до самого монгольського завоювання над ймеками домінувало інше протомонгольське плем'я – ольберлік.

ГЛАВА 4

ПОЛОВЕЦЬКИЙ СТЕП, РУСЬ ТА КАВКАЗ

Кипчаки вийшли на кордони Русі у середині XI ст. Русам вони стали відомі як “половці”. Кипчацькі вождівства відігравали помітну роль у політичному житті Русі. Донецькі, лукоморські та наддніпрянські кипчаки були постійно діючим фактором в історії Східної Європи. Кипчаків та русів пов’язували династійні зв’язки та політичні інтереси. Важливу роль у політичному житті кочівників відігравали відносини кипчаків із народами Кавказу. Одним із найвідоміших аспектів цієї проблеми є історія відносин із Грузією. Навіть галицько-волинський літописець та Маттеос Урахаєці (Матвій Еддеський) знали про звитяги кипчацького вождя Отрока на Південному Кавказі.

Переселення кипчаків до Східної Європи та на Північний Кавказ. В. Спіней вважає 1055 рік часом, коли кипчаки вийшли на кордони Русі, а 1061 рік – часом першої битви з русами [Spinei 2009, 116]. Д. Крістіан, своєю чергою, визначає хронологічні межі цих подій – середина 50-х та початок 60-х рр. XI ст. [Christian 1998, 356]. Що ж до свідчень слов’янських літописів, то тільки у Лаврентіївському літописі поява кипчаків датувалась 1054 р. [Лаврентьевская 1962, 163]. За даними інших літописців вони вийшли на кордони Русі у 1055 р. [НПЛ 1950, 182; Ипатьевская 1962, 151]. Перший напад кипчаків на Русь датований 1061 р. Вождь, який перемиг Всеволода Ярославича, мав ім’я Іскал (Сокол) [Лаврентьевская 1962, 163; НПЛ 1950, 17; Ипатьевская 1962, 152; Расовский 1940, 102]. Найімовірніше, його ім’я було Сукал [Lăzărescu-Zobian 1984, 270–271].

На нашу думку, кипчаки на початку 50-х рр. XI ст. мали опанувати степи Дніпровського Лівобережжя. На Правобережжі вони мали з’явитися дещо пізніше. Похід кипчаків проти торків, які жили поблизу Ростовця та Неятина, датований 1071 р. [Kurat 1972, 78; Расовский 1940, 103; Лаврентьевская 1962, 174; НПЛ 1950, 191; Ипатьевская 1962, 164]. У такому разі, межиріччя Дніпра та Дністра було опановано кипчаками у 60-ті рр. XI ст. У 80-х рр. XI ст. кипчаки вже міцно утвердились на Правобережжі. З дністровсько-дніпровського межиріччя кипчаки здійснювали набіги на Поросся. У 1085 р. вони атакували Юріїв, Святославль, Красно [Расовский 1940, 103].

Лукоморські половці. Що стосується племені іт-оба (іт-огли) то маємо інформацію про те, що їхні вожді Асадук та Саук допомогли Олегу Святославичу повернути свою вотчину [Пріцак 2008, 33]. Він привів із собою війська Белкетегіна (Більге-тегіна) [Пріцак 2008, 33]. У

“Повчанні Володимира Мономаха згадано про “Ітлареву чадь”, тобто плем’я “іт-оба” (іт-огли) за Голтавом [Пріцак 2008, 34]. У такому разі в XI ст. це плем’я кочувало на Дніпровському Лівобережжі. О. Пріцак вважає, що саме стебичі (іт-огли) взяли участь у походах проти полоцької династії у 1077 та 1083 рр. [Пріцак 2008, 33]. Вони воювали проти Бориса В’ячеславича у 1078 та 1095 або 1096 рр. [Пріцак 2008, 33]. У битві на річці Десні Володимир Мономах взяв у полон Асадука та Саука, а під Новгородом-Сіверським переміг Більге-тегіна [Пріцак 2008, 33]. Д. Расовський вказує, що на посульське місто Горошин у 1083 р. напали кипчаки. Ймовірно, це були іт-огли [Расовский 1940, 103].

Іт-огли могли згадуватись у літописах як лукоморські половці. Ставка останніх розташовувалась на річці Молочна у Західному Надазов’ї. Окрім того, маємо зазначити, що археологічні дослідження вказують на те, що кипчацькі кам’яні скульптури Криму дуже схожі на ті, що існували на Нижній Наддніпрянщині [Гераськова 1991, 99–100]. Не виключено, що кипчаки півострова були частиною більшого етнічного та політичного утворення. Окрім того часті походи нижньонаддніпрянських кипчаків на Русь були б позбавлені сенсу, якби вони не мали можливості обмінювати полонених на ромейські товари. Це було можливе тільки за умови сусідства з володіннями Візантії. Слушним є припущення про те, що кримські степи перебували саме під їхнім протекторатом.

Стебичі слов’янських літописів відповідають племені “іт-оба” чи “ytbâ” в ад-Дімашкі, “йста” чи “ytâ” – в Ан-Нувайрі, “йстоба” – в Ібн Дукмака, “сета” чи “stâ” – в Ібн Халдуна, “йїтоба” чи “йєтіоба” – в Абу Хайана [Тизенгаузен 1884, 541; Кумеков 1990, 118; Маркварт; Golden 1997, 113]. Б. Кумеков запропонував кілька інших форм назви етноніма: для Ан-Нувайрі – “іті”, для Ібн Дукмака – “іта”, Абу-Хайана – “атба”, Ахмеда ат-Тіні – “іітаба”, Ад-Дімашкі – “ісба” [Кумеков 1993]. О. Пріцак вважає, що плем’я мало назву іт-огли [Пріцак 2008, 179–181]. А. Зайончковські та Л. Рашоні обстоювали думку, що назва племені походить від “йєті-оба”, що означає “сім родів”. За іншою версією назва племені походить від собаки. Б. Кумеков вважає більш обґрунтованою точку зору про “сім родів”. Серед дослідників також є різні думки про те, як звучав етнонім стебичі тюркською мовою. Зустрічаються варіанти “йєтіп”, “ієта”, “ієтья”, “йєт” [Кумеков 1993]. О. Пріцак іт-огли, поряд з урусоба, улаш-огли та бурдж-огли зараховував до “не-диких половців” [Пріцак 2008, 183–184]. Р. Абдуманатов відносив “йєта” до кипчаків та нащадків сірів-сейяньто [Абдуманатов, Экспансия кипчакских племен]. Між Дніпром та Південним Бугом у більш пізній час кочували іт-огли [Пріцак 2008, 183–184]. Серед вождів іт-огли літописці згадували Ітла-

ря, Ак-Куша та Тоглия [Прицак 2008, 180–181]. У слов'янських джерелах під кількома назвами згадано племінний союз стебичів (іт-огли, іт-оба, ітлар) [Прицак 2008, 33, 35].

У 1093 р. Тугоркан здобув перемогу над Святополком на річці Стугні. Великий князь з-під Торчеська був вимушений тікати до Трипілля. Кипчаки обложили Торчеськ і тримали місто в облозі протягом чотирьох тижнів. Частина військ Тугоркана підійшла до Києва і зупинилися між Києвом та Вишгородом на річці Жиліяні. Після здобуття Торчеська кипчаки повернули з полоном до степів [Прицак 2008, 36; Ипатьевская 1962, 209–215; Лаврентьевская 1962, 218–225; НПЛ 1950, 18–19]. Великий князь київський був змушений у 1094 р. укласти мир та одружитися на доньці Тугоркана [Ипатьевская 1962, 216; Лаврентьевская 1962, 226]. У 1091 р. Тугоркан разом із Боняком взяв участь у битві з печенігами під Левуніоном [Прицак 2008, 35–36, 244; Kurgat 1972, 79–80; Расовский 1940, 106; Ипатьевская 1962, 217]. Остання згадка про Тугоркана датується 1096 р., коли під час облоги Переяслава контрудар Володимира “Мономаха” призвів до загибелі Тугоркана [Прицак 2008, 37; Ипатьевская 1962, 220–229]. Джерела не вказують на племінну належність Тугоркана-Тогортака, але його діяльність поширювалась на території кочів'їв племені стебичів, тобто іт-оба (іт-огли). Представники цього племені прийняли активну участь в усобицях на Русі на боці чернігівських князів. Логічно припустити, що Тугоркан був одним із вождів цього племені.

Можна припустити, що іт-огли й надалі турбували прикордоння Русі. Тільки це вже не були самостійні акції, а дії в союзі з Ольговичами. У 1127 р. Камоса та Тюпрак Осолуковичи прийшли на Русь як союзники Ольговичів. За кілька десятиліть після смерті Тугоркана батько Кобяка Карили мирно кочував у надазовських степах і міг лише найматися на службу до русів та ромеїв. Однак вже його син – Кобяк у 1174 та 1180 рр. здійснив походи на Русь [Плетнева 1990, 158; Ипатьевская 1962, 568, 618–623; Расовский 1940, 114]. На думку Д. Расовського у 1166 р. Олег (син Святослава Ольговича) завдав поразки саме Кобяку [Расовский 1940, 125]. Під час походу 1180 р. загинули Козл Сотанович та Ельтут. У полон потрапили Бякоба, Кунячок, Чюгай [Ипатьевская 1962, 623]. Після цього вождівство “лукоморців” очолювалося Колдечі та Кобаном із клану “урус-оба”. Разом з тим необхідно відзначити події 1172 р., коли кипчаки здійснили напад на Київське князівство. Вони здобули Полоний та Семоць, але на зворотному шляху були переможені “берендеями” [Ипатьевская 1962, 555–557].

Вождь Тогли напав на Русь взимку 1190 р. разом із Акушем та Кундивди [Прицак 2008, 180–181; Ипатьевская 1962, 671–673]. У 1192 р. руси

готувались до походу проти них, але не здійснили його, оскільки Рюрик просто підкупив кипчаків і вони видали бунтівного Кундудвдя [Ипатьевская 1962, 673–675]. У 1193 р. вожді “лукоморців” атакували Русь у районі Поросся [Пріцак 2008, 180–181; Ипатьевская 1962, 675–677].

За припущенням О. Пріцака, іт-огли у XII ст. кочували на території сучасної Вінницької області у басейні річок Південний Буг та Кодима та поблизу Чорного моря [Пріцак 2008, 181]. Приблизно у тому ж регіоні знаходились кочів'я племені дурут (тертробичів). До кінця XII ст. це плем'я не мало помітного впливу на історію кипчацьких степів, оскільки вперше було згадане тільки в оповіді про похід Ігоря Святославича у слов'янських літописах. Тертробичі згадані як союзники Кончака Отроковича у битві на Каялі [Плетнева 1990, 163; Ипатьевская 1962, 641]. Зі свідчень слов'янських літописців нам відомо, що найбільш відомим вождем цього племені був Котян [Плетнева 1990, 169]. Котян у 1202 р. брав участь в усобиці на боці Ростиславичів [Плетнева 1990, 168].

Можна припустити, що на території Дніпровського Правобережжя тертробичі з'явилися пізніше, ніж іт-огли. Саме відкочівка могла бути причиною давньої ворожнечі між племенами, про яку писали ан-Нувайрі та Ібн-Халдун [Тизенгаузен 1884, 540–541]. Окрім того, ворогами дурутів мали стати іт-огли. Вождь клану урус-оба Бегбарс Акочайович був союзником угорського принца Коломана, який, відповідно, був ворогом Котяна та Романовичів [Ипатьевская 1962, 761]. Міграція племен мала зрушити з місця племена ханів Бортца, Шир Янні та Йони. Вплив дурутів настільки зріс, що їхнього хана Котяна у хроніці Альберика де Труа Фонтене були названо не *dominus*, а *rex* [Albrici 1874, 946]. Дурути мали заволодіти частиною володінь іт-огли, і саме цим пояснюється той тиск, який іт-огли чинили на Русь у 90–х рр. XII ст. [Пріцак 2008, 180–181]. Район між річками Буг, Дністер та Інгулець мав бути зайнятий дурутами.

У вождівстві “лукоморців” існувало кілька родів, котрі претендували на домінування. Навіть під час опису подій 1103 р. ми зустрічаємо вказівку на те, що “лукоморці” були далеко не монолітним формуванням. Одні вожді цього об'єднання були налаштовані війовниче, а Урусоба виступав за примирення з русами. Урус-оба були тільки одним із кланів “лукоморців” [Пріцак 2008, 40; Плетнева 1990, 56; Лаврентьевская 1962, 277–279; Расовский 1940, 109–110; НПЛ 1950, 19, 203; Ипатьевская 1962, 252–256; Golden 1990, 33–34]. Русами були вбиті Бельдуз, Кічіг, Кітаноп, Асуп, Куртка, Ченегрепа, Сурьбарь, Урусоба. Серед кипчацьких вождів також згадувався Арслан-опа. На думку

П. Голдена, таке ім'я мав вождь “клану лева”. О. Прицак вважав Ченегрепу вождем племені Jenger. П. Голден стверджує, що Ченегрепа – це окремий кипчацький клан. Назва племені походить від тюркських Çenegir-ara, Şengir-ara, Şengir-ra. Кітан-опа – це швидше антропонім, а не позначення племені киданів [Кумеков 1993; Прицак 2008, 40; Golden 1997, 108, 111, 113]. Читеєвичів згаданих у “Повчанні Володимира Мономаха” неможливо однозначно ідентифікувати з кипчаками чи огузами [Golden 1997, 111]. Через декілька десятків років внаслідок поразки Кобяка від русів у 80-х рр. XII ст. на перший план вийшов хан Кобан Урусобич. У 1202 р. Guban (Кобан) брав участь у війні болгар з угорцями на боці Асенідів [Zimonуї 2007; Павлов 2000, *Глава Военачальниці и съюзниці кумани, татари и алани във Второто българско царство*]. Після поразки 1193 р. “лукоморці” вже самостійно не воювали проти Русі [Плетнева 1990, 150–151; Ипатьевская 1962, 673–677].

Кочів'я урусобичів можна ототожнити з об'єднанням “лукоморських половців” всередині конфедерації “не-диких половців”. Фахр ад-Дін Мубаракшах згадував про урус-оба як про плем'я Urus (wtws) [Golden, 1992, 230, 279; Golden 1997, 120]. Ад-Дімашкі згадував про кипчаків “ал-арс” (є ще форма “al-Urus”) [Маркварт]. Походження цього етноніму пов'язано з “ал-арсія” [Golden 1990, 40–46; Golden 1997, 120–121]. Б. Кумеков вважає, що ал-арс це тюркизовані алани, котрі пов'язані з регіоном Надаралля та нижньої течії Амудар'ї [Кумеков, 1990, 122]. Ми вважаємо, що Урусобичі, згадані у слов'янських джерелах, дістали назву свого клану від імені вождя Урусоби. Воно ж могло походити від “al-Urus”, “Urus” та “ал-арс”. Урусобичі це не плем'я, а клан у складі племені [Лаврентьевская 1962, 277–279; НПЛ, 1950, 19, 203; Ипатьевская 1962, 252–256; Golden, 1990, 40–46; Golden, 1997, 108, 120–121].

У той же час свідчення слов'янських літописців вказують на те, що існувало й інше, більш агресивно налаштоване угруповання “лукоморців”. Його очолював такий собі Алтунопа [Лаврентьевская 1962, 277–279; НПЛ 1950, 19, 203; Ипатьевская 1962, 252–256]. За припущенням П. Голдена, Алтун-опа – це титул голови клану Алтин та власне ім'я [Golden 1997, 108].

Нам відомо, що псевдо-Роман Діоген, перед тим як зробити спробу захопити владу, перебував у Криму поблизу Херсонеса [Комнина 1965, *книга 10, параграф 2*]. Щоб сподіватися узурпувати владу самозванець мав домовитися з кипчацькими вождями [Комнина 1965, *книга 10, параграфи 2–4*; Расовский 1940, 107]. У Східному Криму кипчаки з'явилися пізніше, ніж в інших регіонах, – у XII ст. [Макарова 2003, 70].

Поразка 1103 р. на ріці Сутінь могла зумовити масовий відтік кочового населення з “Дніпровської Луки” до Криму [Пріцак 2008, 40; Плетнева 1990, 56; Ипатьевская 1962, 252–256; Kurat 1972, 82; Лаврентьевская 1962, 277–279; НПЛ 1950, 19, 203; Расовский 1940, 109–110].

Дослідники приписують кипчакам зруйнування Мангупа та спустошення околиць Херсонеса в XI ст. [Айбабин 2003, 80]. Оскільки шлях через надчорноморські землі був закритий печенігами, ромеї могли найняти Маніака та Тогортака (Боняка та Тугоркана) саме в Криму [Анна Комнина 1965, *книга 10, параграфи 2–4*]. Для кипчаків була характерна активна взаємодія з правителями кримських міст. Згідно зі свідченнями Ібн Бібі, можна стверджувати про наявність союзу між правителями Судака та кипчацькими ватажками. Ібн ал-Асір навіть називав Судак “кипчацьким містом” [Тизенгаузен 1884, 26]. Однак Судак був кипчацьким тільки у значенні головного порту, через який надходили товари до Дашт-і Кипчак. Таткара у “Збірнику літописів” Рашида ад-діна може відповідати ставці якогось кипчацького вождя [Тизенгаузен 1941, 37; Арсланова 2002, 175]. Цікаво, що одним із кліриків Судака був Іоанн Таткара [Байер 2001, 170]. Ібн Бібі вказував, що разом із русами та кипчаками у війні проти турків-сельджуків на допомогу Судаку прийшли саксіни [Якубовский 1927]. Проте слід критично ставитись до даних турецького джерела.

Події, що стосувалися Судака, мали відбутися ще до так званої “татарської смуги”, тобто ще до 1222–1223 рр. Ймовірно, конфлікт поблизу Судака відбувався у 1220 або 1221 р., коли монголи були ще далеко від Криму [Якубовский 1927]. В. Смірнов припускав, що вторгнення мало місце у 1223 р. [Смирнов 2005, 447]. На думку А. Якобсона та В. Гордлевського, сельджуки взяли Судак в облогу у 1217 р. [Мавріна 2008, 99; Гордлевский 1941, 57]. Н. Богданова, К. Жуков, В. Ченцова стверджували, що сельджуки здійснили похід на Судак та Херсон у 1221–1222 рр. [Мавріна 2008, 99]. В. Василевський обстоював думку, що ці події трапились у 1227 р. [Мавріна 2008, 99]. А. Гьокбель датує події 1221 р. [Gökbel 2002, 649]. О. Туран вважав, що вони мали місце вже після січня 1223 р. [Мавріна 2008, 99]. О. Мавріна зробила висновок, що похід Чупана не міг відбутися раніше 1219 р. і пізніше 1223 р. [Мавріна 2008, 99].

Відсутність у Галицько-Волинському літописі будь-яких згадок про події в Криму дозволяє стверджувати, що у боротьбі за Судак не брали участі Романовичі чи Мстислав Удатний. Логічніше виглядає припущення, що це міг бути якийсь із князів Чернігівщини [Бабенко 2002, 57–61]. Спільний виступ союзників був невдалим. Однак навряд чи

перемога сельджуків була такою переконливою, як це описував Ібн Бібі. Швидше за все, Хусам ад-Дін Чупан переміг русів та кипчаків і після цього змусив мешканців Судака капітулювати [Якубовский 1927; Kurat 1972, 89–90].

Надніпрянські кипчаки. Одним із найбільш відомих кипчацьких племен у надчорноморських степах було плем'я “бурдж-огли” (ан-Нувайрі, Ібн Дукмак та ад-Дімашкі) [Тизенгаузен 1884, 541; Маркварт; Кумеків 1990, 119; Golden 1997, 110]. Ібн Халдун знав його під назвою “бурдж-огла” [Тизенгаузен 1884, 541]. Плем'я “Borcsol” було відоме в угорських джерелах [Mandoky-Kongur, 1972]. Етнонім бурдж-огли згадується як рід “берш” (“берч”) у племені Алчін Молодшого Жузу та рід борчі (борши) племені Аргин Середнього Жузу казахів. У Грузії існувало місто Борчало (Марнеулі). В Ірані згадуються Бурчалу та Борджлу [Бушаков 1991, 133–134].

Перша згадка про бурдж-огли датується 1111 р. [Пріцак 2008, 182]. Наступного разу вони згадувалися лише у 1162 р. Їхнім вождем у той час був Беглюк [Пріцак 2008, 182; Ипатьевская 1962, 521–522]. У 1165 р. на Росі Василько Ярополчич переміг кипчаків, які належали не до лівобережних, а до правобережних кипчаків [Ипатьевская 1962, 525]. Вони ж мали здійснити похід на Рось у 1154 р. та Юр'їв у 1159 р. Це були не бурдж-огли. У битві з кипчаками загинув воєвода Вібор, проте “чорні клобуки” перемогли кипчаків та взяли у полон двох синів Сатмаза. Того року бурдж-огли були зайняті кампанією на лівому березі і здійснили набіг 23 липня 1159 р. [Лаврентьевская 1962, 345; Ипатьевская 1962, 479, 504–509, 517–521]. Організувавши похід у відповідь, Олег Святославич переміг їх і вбив вождя Сандуза [Ипатьевская 1962, 505].

У 1167 або 1168 р. Ярослав Всеволодович напав на кочів'я Беглюка і з того часу почалися активні походи бурдж-огли на Русь. У цьому поході князь Ярослав взяв у полон дружину та дітей Беглюка, а інший князь – Ольгович Олег зробив те саме з родичами Гзи [Ипатьевская 1962, 532; Пріцак 2008, 182; Расовский 1940, 125]. Формальною причиною цього походу було те, що кипчаки почали заважати торгівлі Русі з Візантією [Ипатьевская 1962, 526–527]. Початок конфлікту за панування над торговим шляхом датований 1166 р. або 1167 р. Олег Святославич переміг якогось Боняка, а Шварно був оточений біля Переяслава та потрапив у полон [Ипатьевская 1962, 526–527]. В 1169 чи 1172 р. кипчаки організували похід і рушили на Русь двома групами. Перша зупинилась у міста Пісочна, а друга – поблизу Корсуня. Руські воєводи перемогли кипчаків у двох битвах. Під час цієї кампанії кип-

чаки зіткнулися з торками та берендеями. Кипчаків, які поверталися з полоном, атакували “чорні клобуки” воєводи Владислава поблизу річки Південний Буг, завдавши їм відчутної поразки [Kurat 1972, 85; Gökbel 2002, 649; Ипатьевская 1962, 562–564; Лаврентьевская 1962, 362–363]. На іншому театрі бойових дій кипчаки забрали у полон багатьох людей, проте на зворотньому шляху їх атакували Гліб та Михалко Юрійович. Спочатку була знищена сторожа кипчаків, а їхні основні сили нездатні були швидко відреагувати на раптовий набіг і після нетривалого опору кинулися втікати [Лаврентьевская 1962, 358–361; Ипатьевская 1962, 556–559]

В 1170 р. руси здійснили похід проти бурдж-огли, і вийшовши на береги річки Самари і дійшовши до ставки кипчаків у “Чорному Лісі”. Частина кипчаків вирвалася з оточення і втекла до річки Оскола [Плетнева 1990, 154; Kurat 1972, 85; Ипатьевская 1962, 538–541]. У 1177 р. кипчаки в союзі з князем Юрієм здійснили похід на Київ і здобули “шість міст берендеїв” [Ипатьевская 1962, 603–605]. Наступний похід русів відбувся в 1183 р., коли руси атакували “лукоморців”. Кипчаки у той час створили коаліційне військо, до якого, окрім самих іт-огли, входили й бурдж-огли та колобичі. До них ще мали приєднатися улашевичі (улаш-огли) [Ипатьевская 1962, 632; Плетнева 1990, 147].

В 1185 р. бурдж-огли разом із Кончаком та іншими кипчацькими племенами перемогли військо Ігоря Святославича. Після цього війська Гзи пограбували поселення на Сеймі, що розташовувались поблизу Путивля [Ипатьевская 1962, 646; Плетнева 1990, 165]. За припущенням С. Плетнєвої, Ігор Святославич помстився Гзі, здійснивши проти нього два походи. Проте це не припинило набіги кипчаків, які в 1193 р. атакували Переяславщину [Ипатьевская 1962, 675–679; Плетнева 1990, 148–150]. У слов’янських літописах бурдж-огли були відомі під назвами бурчевичів або бурновичів. Угорці знали бурдж-огли як плем’я Borcsol, що кочувало поряд з племенем Qoq (Qol) поблизу Сентельта [Spinei 2003, 323, *map*]. Під 1266 та 1288 рр. був згаданий “Keujan, Dominus de Cumanis de genere Borcho” [Mandoky-Kongur 1972].

Серед племен, що мігрували до Угорщини, ще можна назвати “Olas” та “Qoq”. Логічно зіставити плем’я “Olas” з одним із племен придніпровського племінного союзу – “улаш-огли” [Прицак 2008, 183–184; Golden 1997, 120]. Під 1328 р. згадано про “... Demetrius ... Iudex Cumanorum de genere Olas”. У 1344 р. в угорських військах служив “...capitaneus Comanorum generacionis Olas...”. У турецьких документах улаш-огли знали як “улашли”. Улаш-огли логічно зіставити з “андожгли” арабських джерел. Володіння племені олас розташовувались між річками

Кереш та Тиса, у комітатах Heves-Újvar та Külső-Szolnok. Пізніше ця територія увійшла до складу Kolbaz-szék. Тепер це територія Надькуншага [Mandoky-Kongur 1976; Baski 2006, 46–47; Pritsak 1967, 1623].

Qoq (qol) можна зіставити з “карабарогли” (калабаали) арабських джерел [Zimonyi 2007; Прицак 2008, 178–186; Golden 1997, 115]. Ібн Халдун згадував про плем’я “калабаали”, а Ан-Нувайрі – “карабарогли” [Тизенгаузен 1884, 541]. Колобичі згадувались галицько-волинським літописцем [Фёдоров-Давыдов 1966, 226; Ипатьевская 1962, 632, 641]. Б. Кумеків вважає за доцільне ідентифікувати цей етнонім як “кулабаогли” [Кумеків 1990, 120; Кумеків 2006, 481]. Карабарогли (калабаали), на думку Б. Кумекова, логічно ототожнити з племенем колобичів [Кумеків 2006, 481]. І. Мандокі-Конгур вказував, що плем’я кор мало ще назву “кол” [Mandoky-Kongur 1972]. І. Баскі пов’язує етнонім kor (qoq) з уйгурським “qoquq” (“нікчемний”), а kol (qol) – із загальнотюркським qul (“раб”). При цьому дослідник вказує, що ці зіставлення є гіпотетичними [Baski 2006, 46; Golden 1997, 115]. Єдиним відомим вождем кулобичів був Сдвак Кулобичський [Golden 1997, 115]. Про Кучебичів відомо ще менше, ніж про Кулобичів. Літописці знали Судимира Кучебича, котрий був союзником Святослава Ольговича. Судимир Кучебич прийняв православ’я. На думку П. Голдена, кучебичі це күй-оба (“сильний рід” або “сильне плем’я”) [Golden 1997, 114].

Донецькі кипчаки. Найбільшим впливом серед вождівств західної частини Дашт-і Кипчак користувалась донецька конфедерація кипчаків, що сформувалась паралельно з вождівством Боняка. Серед вождів цього вождівства згадувалися Асень та Шарукан. У нарративних джерелах Шарукан з’являється в 1068 р., під час битви на річці Альта [Лаврентьевская 1962, 167–172; НПЛ 1950, 17, 186–190; Ипатьевская 1962, 156–161; Расовский 1940, 102–103]. Серед донецьких кипчаків були й інші вожді. Першим із них був Іскал (Сукал) у 1061 р. [Kugat 1972, 77; Расовский 1940, 102]. Під 1082 р. згадано про смерть Осеня (Асеня) [Прицак 2008, 240; Лаврентьевская 1962, 205; Ипатьевская 1962, 196], а доля Шарукана оповита мороком до початку XII ст. Логічно припустити, що походить 1078 р. на Переяслав [Лаврентьевская 1962, 200; НПЛ 1950, 18, 201; Ипатьевская 1962, 190–191; Расовский 1940, 103] та 1079 р. на Воїнь [Лаврентьевская 1962, 204; НПЛ 1950, 18, 201; Ипатьевская 1962, 195–196] були зніщзовані племенем кай, а не Шаруканом. О. Прицак зробив припущення, що Асень було назвою клану кай у донецьких кипчаків [Прицак 2008, 239–246]. Володимир Мономах та Олег Ярославович уклали шлюби своїх синів із доньками двох кипчацьких вождів, які мали однакові імена (Аспа) [Прицак 2008, 241;

Лаврентьевская 1962, 282–283; Ипатьевская 1962, 258–259]. Кипчацька експансія другої половини XI ст. наштовхнулась на протидію Русі. Проте перший час русам довелось вельми сутужно. У 1080 р. кипчаки вторгнулися у Новгород-Сіверське князівство. У 1083 р. 8 тис. кипчаків спустошували місцевості поблизу Прилука. У 1092 р. кипчаки здобули міста Песочен та Переволоку [Расовский 1940, 103].

Набіги донецького об'єднання кипчаків на Русь були менш інтенсивними, ніж набіги Боняка чи Тогортака-Тугоркана. Серед подій XI ст. можна хіба-що згадати про похід Шарукана, який завершився битвами на Албті та Снові [Прицак 2008, 32; Лаврентьевская 1962, 167–172; НПЛ 1950, 17, 186–190; Ипатьевская 1962, 156–161]. Другий раз, у 1107 р. в серпні, сили Шарукана та Боняка було переможено поблизу Лубна на Сулі [Прицак 2008, 41; Лаврентьевская 1962, 281–282; Ипатьевская 1962, 258–259; Расовский 1940, 110]. Останній раз про Шарукана згадано під 1107 р. [Прицак 2008, 41–42; Лаврентьевская 1962, 281–282; Ипатьевская 1962, 258–259; Расовский 1940, 110, 112].

Серед племен Дашт-і Кипчак досить часто згадувались “токсоба”. Ібн Халдун та ан-Нувайрі називали його першим серед племен Дашт-і Кипчак. Також про нього згадували Ібн Дукмак та Абу Хайан. П. Голден наводив такі форми назви цього племені: “tqsbâ” для ад-Дімашкі, “tqsbâ” “(Тоqsoba)” для Ан-Нувайрі та Абу Хайана, “tgsbâ” (Тоġsoba) для Ібн Халдуна. Дослідники висловили низку припущень щодо походження етнічного токсоба. Б. Кумеків вважає, що токсоба вони домінували тільки на заході [Кумеків 1990, 118–119, 127; Тизенгаузен 1884, 540–541; Golden, 1997, 119]. У турецькій історіографії поширений інший варіант найменування цього племені – “токуз-оба”, тобто “дев’ять родів” [Özyetgin]. С. Ахінжанов припустив, що токсоба – це токсан-оба. Кипчацьких родів та кланів була величезна кількість, і те, що відомо нам, – лише верхівка айсберга [Кумеків 1993].

Етнічний токсоба зафіксований в ойконімії Криму та топонімії Молдавії [Бушаков 1991, 132]. Підрозділ “токсоба” був у роді байбакти клану байули племені алчін Молодшого Жузу казахів. Також він був наявний у киргизів племені саяк [Бушаков 1991, 133]. Ураном узбецьких та каракалпацьких кипчаків був Токсаба [Бушаков 1991, 133]. Про це плем’я найбільше відомо з арабських джерел [Кумеків 1990, 118–119, 127; Тизенгаузен 1884, 540–541; Маркварт]. П. Голден відносить токсоба до “диких половців”. На його думку, існує три варіанти етимології назви племені: токуз-оба, тухс-оба та монгольське “Тоġusun”. З нашої точки зору, найбільш ймовірною є версія про “дев’ять родів” [Golden 1979/1980, 299; Golden 1997, 119–120]. У 1152 р. токсоба разом з іншими

кипчаками виступили як союзники Юрія Долгорукого проти великого князя Ізяслава [Ипатьевская 1962, 455; Golden 1979/1980, 300]. Токсоба домінували в донецькій конфедерації кипчаків [Golden 1979/1980, 305–307]. Під їхньою владою перебували й інші племена. Одним з таких племен було плем'я “таргіл”. Це плем'я згадував Ахсікенді. У Галицько-Волинському літописі воно згадане як “тарголове” (Targıl). Воно було союзником Кончака у 1185 р. [Golden 1997, 119; Ипатьевская 1962, 644]. Вождя клана Тарев (Tarew) Азгулуя було вбито під час одного з походів Володимира “Мономаха” [Golden 1997, 119]. Мабуть, найвідомішим серед племен, які перебували під владою Шаруканідів, було плем'я тертер-опа, яке відоме як “тертробичі”. На нашу думку, його можна зіставити з племенем дурут [Golden 1997, 119].

Можна припустити, що повернення загартованих у боях воїнів Отрока додало сили Шаруканідам. У 1160 р. “каєпичі” згадувались поряд з “берендичами” у складі “чорних клубуків”, а це означало, що до того війна була ними програна [Ипатьевская 1962, 507; Golden 1984, 70–72]. Розпал ворожнечі між Каєпичами та Шаруканідами мав припасти на 20–40-і рр. XII ст. До кінця 50-х рр. того ж століття кай мали остаточно програти війну і мігрувати до Київського князівства. Окрім того, у текст Галицько-Волинського літопису потрапив фрагмент кипчацької епічної пісні про Отрока. Саме завдяки ньому до нас і дійшли унікальні свідчення про клан Шаруканідів [Ипатьевская 1962, 716].

Першим з ханів донецьких кипчаків, хто наважився відновити набіги на Русь, був онук Шарукана та син Отрока Кончак. Вперше про нього згадано у 1172 р. [Ипатьевская 1962, 548]. Окрім дій під Кснятином донецькі кипчаки здійснили похід проти Переяславської землі і підійшли до міста Песочна [Ипатьевская 1962, 548, 555]. У 1174 р. Кончак разом із Кобяком здійснив похід, пограбувавши околиці Срібного та Баруча, а коли до них наблизилось військо сіверського князя Ігоря Святославича кочівники відступили за Ворсклу та уникли битви [Плетнева 1990, 157; Kurat 1972, 85–86; Gökbel 2002, 649; Ипатьевская 1962, 568–570]. Похід 1179 р. був направлений проти Переяслава. Кипчаки відступили з великим полоном [Ипатьевская 1962, 612–613; Плетнева 1990, 157; Gökbel 2002, 649]. Наступного року Кончак вже виступив у союзі з Кобяком та Ігорем Святославичем проти Ростиславичів. На Чорторії їхні війська зіткнулися з дружиною Рюрика Ростиславичем [Ипатьевская 1962, 618–624; Плетнева 1990, 158].

У 1183 р. Кончак хотів атакувати Русь, але, дізнавшись про концентрацію військ русів, не здійснив свій намір [Плетнева 1990, 158–159; Ипатьевская 1962, 628–634]. Проте вже у 1184 р. Кончак готувався до

походу на Русь. Він спеціально запросив якогось “бусурменина” для спорудження техніки для облоги і навіть спорудив якусь балісту. Проте, руси заздалегідь дізналися про наміри кипчаків, і аби зруйнувати їх, здійснили рейд на Хорол. Кончак був змушений рятуватися втечею [Плетнева 1990, 159; Kurat 1972, 86; Gökbel 2002, 649; Ипатьевская 1962, 634–636].

Після цієї перемоги Ольговичі наважились на похід проти кипчаків у 1185 р. Спочатку руські князі йшли Ізюмським шляхом. З-під Сальниці руси попрямували до річки Вовчої і захопили полон у районі річки Каяли. Ця територія була вже ближче до володінь бурдж-огли, проти яких вдало воювали Ольговичі. Цим можна пояснити той факт, що руси, захопивши полон, не розраховували зустріти гідну відсіч і не вживали заходів перестороги [Плетнева 1990, 160–164; Kurat 1972, 87–89; Gökbel 2002, 649; Ипатьевская 1962, 636–651; Лаврентьевская 1962, 397–398]. Проте, Ігор Святославич не врахував ряд факторів. У 1183 р. внаслідок одного з походів Ростиславичів загинув Кобяк [Ипатьевская 1962, 628–634]. Похід русів углиб кочів'їв кипчаків мав викликати неспокій у степах. У цих умовах Кончак побачив можливість консолідувати навколо себе інших кипчаків. Окрім племені Кончака, у війні взяли участь іт-огли, таргіл-оба, бурдж-огли, улаш-огли та дурут [Плетнева 1990, 163; Ипатьевская 1962, 641, 644]. Оточені переважаючими силами ворога на Каялі, руси були переможені.

Ігор Святославич потрапив у полон до Чілбука з тарголове, а його син – до Копті з улаш-огли [Ипатьевская 1962, 644]. З полону їх викупив Кончак, який мав до сіверських Ольговичів свій інтерес. У 1187 р. він одружив свою доньку з Володимиром Ігоровичем [Ипатьевская 1962, 659; Плетнева 1990, 166]. Князь Ігор більше не здійснював походів проти донецьких кипчаків. Його походи були спрямовані, головним чином, на бурдж-огли, що послаблювало позиції конкурентів Кончака. У 1185 р. Кончак атакував Римов, а в 1187 р. воював на Росі та у чернігівському прикордонні [Плетнева 1990, 165–166; Ипатьевская 1962, 648, 653]. Після цього Шаруканіди прагнули не воювати з русами. Влада Кончака зросла настільки, що він зміг передати престол своєму сину [Ипатьевская 1962, 716, 740–741].

Юрій Кончакович вже не здійснював походів на Русь. Кипчаки Шаруканідів могли брати участь у походах своїх союзників сіверських та чернігівських Ольговичів. Тільки за рахунок виваженої зовнішньої політики Кончаку вдалося уникнути розгрому русами. Ставка на союз з Ольговичами дозволяла йому забезпечити свої кочів'я від великих походів русів [Плетнева 1990, 130, 153].

“Миролюбність” Кончака мала своє пояснення. Він міг виступати як об’єднувач племен кипчаків. Кончак усував конкурентів у боротьбі за верховну владу. Співправителем Кончака міг виступати Ельтут [Ипатьевская 1962, 623]. Окрім того, коли активність Шаруканідів зростала на Русі, то їхня присутність майже не відчувалась на Кавказі. Коли ж вони зазнавали поразок від Рюриковичів, центр їхніх володінь переміщався на південь, поближче до Грузії та Азербайджану.

Тримати племена різного походження в одній конфедерації було не легко, що підтверджують дані, наведені нами вище. Шарукан, Аспа та Асень не мали достатньої харизми, для того щоб об’єднати навколо себе кипчаків. Отрок підвищив свій авторитет за рахунок перемог у Грузії і міг правити північнокавказькими степами [Ипатьевская 1962, 716]. Справедливіше було б називати правлячу династію “донецьких кипчаків” Отрокідами, оскільки саме Отрок заклав підвалини могутності цієї держави. Кончак передав своєму сину Юрію сильну державу [Ипатьевская 1962, 740–741].

Про те, яким було язичницьке ім’я Юрія, галицько-волинський літописець не повідомляє. Однак ми можемо відновити його за даними арабських хронік. Так, Ан-Нувайрі та Ібн Халдун знали про Аккубуля (вождя кипчаків-токсоба). Зважаючи на те, що обидва вожді жили у першій половині XIII ст., логічно припустити, що це одна й та сама особа. Аккубуль – це кипчацьке ім’я, а ім’я Юрій він міг дістати під час хрещення [Тизенгаузен 1884, 541; Ипатьевская 1962, 740–741]. Укладачі “Юань-ші” навіть згадували про сина Юйлїци Татахаера. Останнє ім’я можна зіставити з кипчацьким ім’ям Тотоур. Так звали одного з родичів Кончака, який був убитий русами. На честь дядька Юрій Кончакович так міг назвати свого сина [Храпачевский 2004, 500; Тизенгаузен 1884, 541].

Арабські хроністи повідомляли, що між дурут та токсоба існувала тривала ворожнеча, зокрема син Котяна Мангуш загинув на полюванні, коли його перестрів Аккубуль [Тизенгаузен 1884, 541]. У зазначеному уривку в завуальованій формі повідомляється про конфлікт між племенами кипчаків. Заручником цієї ворожнечі могли бути племена “не-диких половців”, які мали стати на чийсь бік. Нам невідомо, чи зберегли вони свою самостійність, оскільки з часів смерті Калояна до облоги Чорлу участь кипчаків у війнах на Балканському півострові обмежувалась незначними військовими контингентами найманців [Павлов 2000].

Логічно припустити, що спокій на кордонах Русі у XIII ст. був обумовлений не миролюбністю кипчаків, а жорстокою боротьбою між кипчаками у східноєвропейських степах. Напередодні монгольського завоювання Юрій Кончакович міг спробувати об’єднати західну частину Дашті

Кипчак, і можна стверджувати, що це йому частково вдалося, оскільки єдиним реальним супротивником Юрія-Аккубуля був лише хан Котян [Тизенгаузен 1884, 541].

Локалізація володінь племені чертан поки що не з'ясована. Ібн Халдун згадував про плем'я “джерсан”. Ан-Нувайрі знав його як “джузнан”. Ібн Дукмак називав це плем'я “джортан” [Тизенгаузен 1884, 541; Маркварт; Golden 1997, 112]. Б. Кумеків називає інші форми. Для Ан-Нувайрі “джзіан”, для Ібн Халдуна – “джарсан” та для Ібн Дукмака – “джуртан”. У науковій літературі зустрічаються ще форми “джузнан”, “джерсан”, “джезнан”, “джерсак” [Кумеків 1993]. Фахр ад-Дін Мубаракшах та Ад-Дімашкі знали його як плем'я “Ozur-Çortan”. Б. Кумеків стверджує, що цим етнонімам відповідає плем'я “джортан” (“шортан”) [Тизенгаузен 1884, 541; Кумеків 1993; Golden 1997, 112]. Існували ще форми чуртан та шортан. Б. Кумеків вважає це плем'я куманським [Кумеків 1993; Kumekov 1993; Маркварт; Golden 1997, 112]. Для більшості сучасних угорських вчених (А. Палочі-Хорват, І. Зімоні) характерна форма чертан. П. Голден вважав ймовірними формами “Chortan” та “Chertan” [Zimonyi 2007; Paloczi-Horvath 1989, 57; Golden 1997, 112].

Щодо розселення csertan в Угорщині, то Ф. Хорват локалізує їхні кочів'я поблизу Пешта та Калоча, вони займали найбільшу територію і простягалися від Калоча до Сегеда, а також розташовувалось між містами Кечкемет, Халас та Ченгеле [Horvath 2001, 55; Paloczi-Horvath 1989, 57, Map]. Таким чином, важливим орієнтиром для локалізації їхніх володінь є річки Дунай та Тиса. З племені походив володар кипчаків Сейхан. Його донька Ержебет вийшла заміж за короля Іштвана та народила Ласло IV Куна [Paloczi-Horvath 1989, 52, 77–78]. Топоніми з етнічним найменуванням “чертан” зафіксовані у Татарстані та Башкортостані. Доплив річки Великий Узень має назву Çertanla. Татарське поселення під назвою Çertanla було відоме у Саратовській області [Baski 2006, 45]. Логічно припустити, що до монгольського завоювання це плем'я кочувало поблизу Волзької Булгарії. На користь цього свідчить те, що про нього не знали слов'янські літописці, але було зафіксоване арабськими хроністами. Логічно припустити, що володіння цього племені розташовувались на території сучасних Саратовської та Самарської областей Російської Федерації. Внаслідок політики Джучидів частина цього племені могла опинитись на території Волзької Булгарії та Башкирії.

“Анджуогли” (“анджігалі”), згадані у творі Ібн Дукмака, були відомі як “огли” в Ібн Халдуна та анджогли у Ан-Нувайрі [Маркварт; Тизенгаузен 1884, 541; Кумеків 1990, 120; Golden 1997, 112–113]. М. Арістов

та Т. Жданко співставляли анджогли з казахським племенем канджігалі [Кумеков; Кумеков 1993]. Б. Кумеков відносить анджогли до племен західної частини Дашт-і Кипчак [Кляшторный, Султанов 2004, 218; Кумеков 1993]. Територія кочування цього племені невідома. Єдине, що можна сказати напевно – це те, що плем'я кочувало у східноєвропейських степах.

У літописах згадувались “ельтукове”. Вперше “ельтукове” було згадано під 1146 р. Галицько-Волинським літописцем [Ипатьевская 1962, 339]. Можливо його назва, подібно Урусобичам, походить від імені якогось кочового вождя. Нам відомий Ельтут (брат Кончака) [Ипатьевская 1962, 623]. В. Бушаков зіставляє етнікон “ельтукове” з ойконімом “ельток” у Криму та родом “ільток” Середнього Жuzu казахів [Бушаков 1991, 138].

І. Измайлов припускає, що після Калкської битви монголи повернулись на літні кочів'я у район Донщини. У цьому регіоні кочувало плем'я ельтукове [Иванов 2006, 495; Измайлов 2009, 137]. В. Иванов вказує, що володіння ельтукове розташовувались у басейнах Дону, Хопра та Медведиці. Їхні північні кордони відзначені “половецькими бабами” на річках Бітюг та Хопер [Иванов 2006, 495]. Аналогічні та синхронні цим пам'ятки були знайдені на території Саратовської та Самарської областей [Иванов 2006, 495]. Ельтукове не імпортували болгарських товарів. В. Иванов вважає, що причиною цього наявність у Волзькій Булгарії печенігів та огузів [Иванов 2006, 495–496, 502–503; Гарустович, Иванов 2001, 108]. Д. Расовський припускає, що напади кипчаків на землі, які згодом стали Рязанським князівством, почались відразу після опанування ними степових просторів Східної Європи. З кипчацькою експансією дослідник пов'язував спорудження міста Пронськ та спорудження валів на лівому березі річки Проні [Расовский 1940, 102].

“Ельтукове” підтримували прихильників повної незалежності Рязанського князівства. Перше зіткнення з суздальцями відбулося у 1177 р., коли Всеволод “Велике Гніздо” воював проти рязанського князя Гліба. На річці Колокоші він зіткнувся з кипчаками [Лаврентьевская 1962, 383–385]. У 1181 р. союзні війська новгородців, сіверян та кипчаків рушили на Володимиро-Суздальське князівство але були зупинені на річці Влені [Лаврентьевская 1962, 388]. Укладач Никонівського літопису повідомляв про похід кипчаків на Рязань у 1195 р. [Никоновская 1965, т. 10, 23]. Проте це повідомлення не підтверджене у жодному іншому джерелі. Новгородські літописці повідомляли про похід володимиро-суздальського князя Всеволода проти Ольговичів. Разом з муромцями, рязанцями та найнятими східними кипчаками він воював проти

Ольговичів, які, своєю чергою, самі закликали на допомогу кипчаків (донецьких або ельтукове) [Никоновская 1965, *Т. 10, 30*; НПЛ 1950, *43, 235–236*].

Володимиро-Суздальське князівство розглядало Рязанське князівство як зону свого впливу і жорстоко карало усіх, хто намагався зробити Рязань ворогом Суздаля. Проти кипчаків-ельтукове був спрямований похід Всеволода “Велике Гніздо” на Дон (Сіверський Донець) у 1199 р. [Кудряшов 1948, *134*; Лаврентьевская 1962, *414–415*]. Союзні суздальцям рязанці у 1206 р. здійснили похід проти кипчаків [Лаврентьевская 1962, *425*]. Володимиро-суздальські Мономаховичі були атаковані у Переяславській землі кипчаками у 1210 та 1215 рр. Під час одного із зіткнень Володимир (син Всеволода) потрапив у полон [Лаврентьевская 1962, *435, 438*].

Рязанські князі Олег та Гліб за допомогою найманців із ельтукове вбили у м. Ісади більшість своїх родичів. На думку новгородського літописця, ці події мали місце в 1218 р. [Гагин; НПЛ 1950, *58*]. Однак спроба Гліба Володимировича заволодіти Рязанню була невдалою. Прибичник союзу із Суздалем Інгвар Ігорович завдав їм поразки. Інгвар Ігорович здійснив похід на кипчацьку територію і здобув переконливу перемогу. [Гагин; Лаврентьевская 1962, *444*]. У 1229 р. союзник суздальців мокшанський інязор Пуреш використав кипчаків проти ерзянського інязора Пургаса [Лаврентьевская 1962, *451–452*].

Поки-що неможливо локалізувати територію кочування племя “ілончук”. І. Баскі вважає, що етнонім “ілончук” можна пов’язати з кипчацькими топонімами в Угорщині. Степи навколо села “Bugac” називали “Illancs-puszta”, а саме село – “Illancs-falu”. У Татарстані зафіксовано село Yılançik(ovo). В Башкортостані є село “Yılanlı”. Одне з башкирських племен мало назву “елан” (“Yılan”). У перекладі з тюркських мов слово “Yılan” позначало “змію” [Кузеев 1974, *362*; Baski 2006, *45–46*; Golden 1997, *112–113*]. Зважаючи на те, що більшість топонімів локалізовано у Волзько-Уральському регіоні, логічно припустити, що це плем’я кочувало між Саксіном та Волзькою Булгарією, а під час монгольських завоювань переселилось до Угорщини.

Під час походів у степи Володимир “Мономах” та Олег Святославич уклали шлюби своїх синів із доньками двох кипчацьких вождів, які мали однакові імена (Аєпа) [Прицак 2008, *241*]. Варто врахувати, що шлюби синів Володимира “Мономаха” та Олега Святославича з кипчацькими хатун мали тактичне значення і були спрямовані проти Шарукана та його синів. Не без їхньої підтримки проти кипчаків мали повстати огузи-торки та печеніги [Артамонов 2001, *618*]. Союз

із Аспичами передбачав спільні дії проти роду Шарукана. Є відомості про походи на Сіверський Донець у 1111 та 1116 рр. [Пріцак 2008, 218–220; Gökbel 2002, 649]. За припущенням Г. та Я. Федорових, Отрок мав стати ханом у другій половині 20-х рр. XII ст. [Федоровы 1978, 240]. Тоді посольство на чолі з Ором мало іншу мету, ніж просто нагадування про батьківщину. Супротивниками Сирчана мали бути Аспи.

Ймовірно, після того як померли Володимир “Мономах” та Давид “Будівник”, втратили силу домовленості вождів кай з київськими князями. Як правило, степові володарі укладали з сусідами персональні угоди. Скориставшись допомогою русів, Каєпичі (Аєпичі) могли істотно потіснити Шаруканідів, що змусило Сирчана прохати Отрока про допомогу. Якщо до Отрока влада передавалась від дядька до племінника, то після його повернення ми спостерігаємо передачу влади від батька до сина, що свідчить про істотні зміни у кипчацькому соціумі [Ипатьевская 1962, 716]. Що стосується імені “Аєпа”, то Л. Расоні та О. Пріцак вважали його похідним від “Qay-oba”, оскільки початкове “к” у деяких кипчацьких діалектах випадало, як і у випадку з кімаками, яких тюрки називали йємеками [Golden 1997, 108–109].

Володимир “Мономах” прагнув максимально послабити кипчаків, здійснюючи походи на їхні міста та евакуювали звідти їхнє основне населення – ясів (донських аланів) [Пріцак 2008, 220]. Таким чином, підірвалися основи економіки донецької конфедерації. Те, що Сирчан зміг умовити Отрока повернутися у рідні степи, свідчить про наявність володінь кипчаків поблизу Грузії [Ипатьевская 1962, 716]. Під владою Сирчана могли перебувати кубанські та сальські степи. Династія нащадків Асеня і Гиргеня деякий час домінувала у колишніх володіннях Шаруканідів. Потім їх відвоювали Шаруканіди – Отрок та Кончак [Ипатьевская 1962, 716].

У 1109 р. Давид Іворович воював проти кипчаків на Сіверському Донці [Лаврентьевская 1962, 283–284; Ипатьевская 1962, 260; Расовский 1940, 111]. За свідченнями володимиро-суздальських джерел, кипчаки здійснили черговий набіг. Святополк, Володимир Мономах та Давид Святославич у 1111 р. відповіли черговим походом [Лаврентьевская 1962, 289; Расовский 1940, 111]. Руси здобули ворожі міста та захопили багато худоби. На зворотному шляху їх атакували кипчаки, але руси змогли відбити їхній набіг [Ипатьевская 1962, 266–273]. У 1125 р. Мстислав Володимирович відбив їхній набіг на Баруч і переслідував їх до Полксотеня [Ипатьевская 1962, 289–290; Лаврентьевская 1962, 295–296; Расовский 1940, 114]. У 1153 р. Мстислав Ізяславич переслідував кипчаків до річки Псел [Лаврентьевская 1962, 340; Ипатьевская 1962, 465]. У 1152 р. під

час правління у Києві Ізяслава Мстиславича, руси здійснили похід проти кипчаків на Орель та Самару [Расовский 1940, 121].

Кипчаки та Північний Кавказ. Окремим напрямком досліджень є історія взаємин кипчаків із народами Кавказу. Т. Мінаєва припустила, що кипчаки зумовили зникнення багатьох поселень на Північному Кавказі. Проте Я. та Г. Федорови вказували, що запусгіння цих поселень почалося ще за огузо-печенізьких часів. Огузи, після поразки завданої хозарам Святославом, поширили свій вплив до Дагестану [Федоровы 1978, 221–225, 240–244]. Алано-булгарське населення відступало у гори та передгір'я [Федоровы 1978, 172–178, 217–220]. Т. Мінаєва припускала, що населення, яке на Північному Кавказі залишило по собі “Кубінські кургани”, було кипчацьким. Місця, де раніше мешкали алани, у XI ст. вже були заселені тюркомовними кочівниками. У золотоординську епоху населення регіону, де виявлено “Кубінські кургани”, вже було адизьким [Минаева 1964, 167–172]. Дослідниця відносила до кипчацьких поховання поблизу Підлужного, Анапи, станиці Раєвської, П'ятигорська, станиці Ладозької Кубанської області. “Кам'яні болвани” на річках Манич та Калаус вона вважала кипчацькими. На Кумі було виявлено кам'яну статую, яку ногайці називали “Кара Катун”. Пам'ятники, які можливо було ототожнити з кипчацькими, Т. Мінаєва локалізувала у кількох десятках кілометрів західніше від руїн золотоординського міста Маджар. У басейні річок Єгорлик, Калали та верхній течії Кубані були знайдені тюркські антропоморфні скульптури [Минаева 1964, 172–188].

Поява кипчаків на авансцені історії Кавказу оповита мороком. Джерела майже нічого не повідомляли про долю колишніх хозарських володінь у надкаспійських степах. Свідчення Мусліхіддіна Ларі та Каді Бейзаві містять вигадану інформацію, запозичену з тюркських епосів. Вона не узгоджується з інформацією з інших джерел [Kirzioglu 1992, 10–14]. На нашу думку, з'явитися у Західному Надкаспії кипчаки могли не пізніше 40-х рр. XI ст., проте ці землі не мали для них стратегічного значення. Тільки так можна пояснити той факт, що Нижнє Поволжя перебувало поза межами їхнього впливу. Археологічні дослідження виявили присутність і збереження на Нижній Волзі огузьких пам'яток [Васильев 2006, 22–28]. Ранні згадки грузинських літописців про кипчаків також містять багато вигаданої інформації [Golden 1984, 51–53]. Більш-менш достовірні дані про тюрків на Північному Кавказі містяться у Джуаншера Джуаншеріані. У його доробку є вказівка на зіткнення “турків” із “джиками” та “пачаніками”. Ці “турки” були огузами-торками. Під їхнім тиском “пачаніки” рушили на захід, а “джики” осіли

поблизу Абхазії. Проте і свідчення Джуаншера Джуаншера містять багато неправдоподібної інформації про Вахтанга Горгасала [Джуаншер Джуаншериани 1986, *Часть I*].

Етнічна мапа Північного Кавказу в XI–XII ст. Крім контактних зон там знаходились регіони етнічний склад яких відрізнявся від степових реалій Є. Нарожний вважає населення, котре залишило пам'ятки на Верхній Кубані, було тюркським, але не кипчацьким [Нарожный 2008, 71–73]. Кам'яні скульптури на верхній течії Кубані продовжували традиції скульптури давніх тюрків, а не кипчаків [Нарожный 2008, 72]. У більш пізній публікації Є. Нарожний висловив гіпотезу, що тюрки, згадані Ібн Баттутою в районі Бішдаг, – це не кипчаки, а більш давнє тюркське населення [Березин, Нарожный 2009, 43–44]. Населення сучасних Кабардино-Балкарії та Карачаєво-Черкесії досі є строкатим в етнічному відношенні. Переселення кипчаків Отрока тільки створило передумови для інфільтрації кипчацького компоненту до складу населення цього регіону.

Є. Нарожний вказує на складність етнічної ситуації в регіоні. Кам'яні скульптури Верхнього Прикубання, котрі, як вважає чимало дослідників, залишили кипчаки, на його думку, можуть належати тюркському населенню [Нарожный 2008, 72]. До кипчацьких поховань золотоординської доби дослідник відносить поховання №3 кургану 3 у селі Новоселецьке (Ставропольський край), поховання №2 кургану 1 групи Дмитрівська-1 на Кубані. Після втрати державності у кипчаків простежується більша здатність до прозелітизму. Їхні поховання втрачають характерні риси. Самі кипчаки ісламізувались. Хвилі кипчацької міграції на колишню територію Кавказької Аланії не було. У золотоординських улусах Північного Кавказу мешкало різноманітне за етнічним походженням населення [Нарожный 2007, 207–208]. Усе воно асимілювалось не внаслідок чисельної переваги кипчаків у цьому регіоні, а за рахунок державної мовної політики Улусу Джучі.

Т. Мінаєва засвідчила присутність кипчаків на Північному Кавказі. Вона визначила, що статуї кипчаків мали південним кордоном лінію Армавір – П'ятигорськ – Калмицькі степи. Погоджуючись з припущеннями А. Іссена, вона вказувала, що кордон не був сталим і кочівники могли діставатись передгір'їв Кавказу [Минаева 1964, 190]. С. Плетньова виокремлювала серед кипчаків “північнокавказьку” (“передкавказьку”) групу [Плетнева 1990, 96].

Достовірні згадки про кипчаків на Північному Кавказі датуються початком XII ст. Зважаючи на те, що Отрок ще до переселення в Грузію

встановив контакт із царем Давидом, можна зробити припущення, що він це зробив за допомогою мешканців якогось із приморських міст. Найближчим до Грузії і водночас доступним для кипчаків великим містом була Матарха [Мургулія 1971, 45]. Під час переселення кипчаків до Грузії Давид був вимушений взяти у заручники вождів аланів та кипчаків, щоб гарантувати безпечне проходження кипчаків через територію Аланії. З огляду на те, що Аланія була поділена на дві частини, супротивниками горян і кипчаків були західні алани. Дані грузинського хроніста дозволяють стверджувати, що державу царя Давида “Будівника” та ханство Отрока відокремлювали одне від одного тільки землі Кавказької Аланії [Життя царя царей Давида 1998].

Я. та Г. Федорови припускали, що “Залізні ворота” Іпатіївського літопису це – “Ельхотівські ворота” [Федорови 1978, 231]. За іншою гіпотезою кипчакі перейшли через “Карські ворота” (Мамісонський перевал), а не “Залізні ворота”, як вказано у Галицько-Волинському літописі [Мургулія 1971, 46–47; Golden 1984, 69]. “Залізними воротами” тюрки називали Дербентський перевал. Часом міграції кипчаків на Південний Кавказ був 1118 р. Цю точку зору дослідники приймають з деякими застереженнями. З. Анчабадзе та М. Мургулія вказували, що переселення відбувалося протягом 1118–1120 рр. Взагалі ця ідея популярна в грузинській історіографії ще з часів І. Джавахішвілі. П. Голден повідомляє, що переселення відбулося близько 1118 р. На його думку, грузинам було значно складніше здобувати перемоги до 1118 р., ніж після міграції кипчаків [Анчабадзе 1960, 114; Мургулія 1971, 49–53; Папаскири 1982, 93; Golden 1984, 57–59, 62–63; Gökbel 2002, 650; Расовский 1940, 113–114]. Альтернативну гіпотезу висловив М. Котляр, який датує переселення кипчаків до Грузії 1111–1112 рр. [Котляр 1968, 23].

Маттеос Урхаєці згадував про 15 тис. кипчаків у складі грузинського війська під час Дідгорської битви [Golden 1984, 73]. За іншими даними кипчацьких воїнів у Грузії було 40 чи 45 тис. Дослідники припускали, що разом із родинами мігрантів могло бути 200–225 тис. [Golden 1984, 62]. І. Джавахішвілі вважав, що до Грузії переселилися 40 тис. родин. Цю гіпотезу підтримали Ш. Месхія, С. Малакатія, Р. Метревелі. Деякі дослідники, зокрема, М. Думбадзе, А. Кіквідзе, З. Анчабадзе, вважали, що переселилося 45 тис. кипчацьких родин. З. Папаскірі стверджує, що, швидше за все, було 40 тис. родин мігрантів і не включає корпус монаспа до їхнього числа. На думку М. Мургулії, кипчаків на службі у грузинів у 1123 р. було 50 тис. воїнів. Питання кількості кипчацьких переселенців досі залишається дискусійним [Мургулія 1971, 44; Папаскири 1982, 94]. За гіпотезою І. Джавахішвілі, кипчаків розселили у Картлі, місцевості,

яка особливо постраждала від набігів турків-сельджуків. С. Єремян та К. Чхаратаїшвілі припустили, що кипчаків розселили у районі Арча та Агарціна. Ш. Месхія стверджував, що кипчаків розселили не тільки у Картлі, й у Нижньому Картлі в Сомхті [Папаскири 1982, 95–97].

На нашу думку, у всій Грузії було 15 тис. кипчацьких воїнів [Golden 1984, 73]. У 1120 р. кипчаки разом з грузинами протистояли туркам-сельджукам у битві при Бардаві на Курі. У 1121 р. кипчацькі воїни брали участь у Дідгорській битві [Анчабадзе 1980, 342; Мургулія 1971, 53; Golden 1984, 73; Golden 2001, 47–48]. За їхньою допомогою у 1127р. було визволено місто Тбілісі. [Анчабадзе 1980, 342; Golden 1984, 73; Golden 2001, 48]. Також вони здійснювали і глибокі рейди. Нападу кипчаків та грузинів у 1123 р. зазнав Ширван [Анчабадзе 1980, 342].

Юрій Боголюбський (син Андрія Боголюбського) мав прибути до Грузії саме через володіння кипчаків та аланів [История и восхваление венценосцев 1954, *Глава XVII*; Осіпян 2005, №1, 14]. Грузинські джерела приписували ініціативу запрошення на князя грузинським вельможам, однак без сприяння кипчацького володаря цього б не відбулося [Осіпян 2005, №1, 14]. Руський князь Юрій переховувався від свого дядька Всеволода “Велике Гніздо” у місті хана Севінча [История и восхваление венценосцев 1954, *Глава XVII*; Папаскири 1982, 124–129; Осіпян 2005, №1, 14; Golden 1984, 83]. Т. Мінаєва локалізувала місто Севінч поблизу Псла та Орелі. Ю. Зеленський локалізує це місто на Північному Кавказі, проте не вказує, де саме воно розташовувалось [Минаєва 1964, 190; Зеленский 2002]. Схожу з іменем цього вождя назву річки (“Севенц”) згадують слов’янські літописці поблизу річки Терек [Гаглойти 1966, 193]. З. Папаскірі припускає, що місто називалось Сунджа і розташовувалось поблизу річки Сунжі [Папаскири 1982, 100]. Юрій після розлучення з царицею Тамарою зробив спробу повернути собі престол. Він це мав зробити не без допомоги грузинських князів Гузана та Вардана [История и восхваление венценосцев 1954, *Глава XXIV*]. Для подій після 1185 р. характерно те, що “колишніх кипчаків” замінили “нові кипчаки”. Одним із таких “нових кипчаків” був брат Севінча Салават. Кипчаки брали участь у Шамхорській битві (1195 р.) [Кузнецов 1990, 112–113; Папаскири 1982, 95–96, 101; Golden 2001, 50].

Оповідь про повернення Отрока на Сіверський Донець в Галицько-Волинському літописі містить сліди кипчацького епосу. Прибувши до Грузії за дорученням Сирчана, Ор піснями та пахощами “євшан-зілля” переконав Отрока повернутися на батьківщину [Ипатьевская 1962, 716]. Після того як Отрок залишив грузинські землі, чисельність кипчаків

на Південному Кавказі мала істотно зменшитися. Проте деякі кипчаки відігравали помітну роль у політиці Грузії. У грузинських джерелах згадуються два ватажки тюркського походження – Кубасар та Кутлу Арслан [Golden 1979/1980, 305, *n. 53*; Golden 2001, 49]. На службі перебували так звані “колишні кипчаки”, тобто нащадки кипчаків Отрока. Вони прийняли християнство та інтегрувались до грузинського суспільства [Голден 2008, 326]. Після подій, пов’язаних з боротьбою за престол Давида Сослана, цариці Тамари та Юрія Андійовича “колишні кипчаки” втратили свій вплив при дворі [Golden 1984, 64, 82–83; Golden 1983, 60]. Відносини Грузії з кочівниками Дашт-і Кипчак не були тільки союзними.

3. Папаскірі вважає, що донецькі кипчаки розділилися на дві групи. Одна на чолі з Сирчаном кочувала на лівому березі Дону, а друга перебувала поблизу Грузії [Папаскири 1982, 92–93, 98–99]. Грузинські джерела у XII ст. повідомляли про присутність двох груп кипчаків – кипчаків Отрока Шарукановича (Атрака Шарганісдзе) і так званих дербентських кипчаків. Після того як люди Отрока переселилися з донецьких степів на Північний Кавказ, кількість населення мала зрости, що, своєю чергою, мало викликати конфлікти з сусідами. З даних грузинських джерел нам відомо про конфлікти Отрока з аланами та дербентськими кипчаками, що дозволяє припустити, що його люди переселились у степи Центрального Кавказу і тим самим потіснили попередніх мешканців цього регіону [Життя царя царей Давида 1998].

3. Папаскірі припускає, що дипломатичні відносини між Грузією та донецькими кипчаками були встановлені ще між 1107 та 1109 рр. Дослідник стверджує, що Гуарандухт була другою законною дружиною Давида IV “Будівника”. На момент переселення кипчаків вона вже кілька років була одружена з грузинським царем [Папаскири 1978, 17–19; Папаскири 1982, 85–89]. Грузинський літописець вжив до Отрока епітет “умтаверсі”. “Мтаварами” грузини називали своїх князів, а також вождів сусідніх племен [Анчабадзе 1960, 124; Golden 1984, 58]. Є підстави стверджувати, що володіння Шаруканідів мали охоплювати і північнокавказькі степи. Доказом на користь цього є схожість кипчацьких кам’яних скульптур Донщини з північнокавказькими аналогами, а також те, що Отрок Шаруканович через деякий час без перешкод повернувся в надазовські степи [Гераськова 1991, 99–100; Ипатьевская 1962, 716].

Поряд із кипчаками Отрока грузинські літописці згадують і інший племінний союз – дербентських кипчаків [Анчабадзе 1960, 118; Golden 1984, 75]. За свідченнями “Історії Грузії” грузини та кипчаки Атрака воювали проти дербентських кипчаків та леків (лезгинів) [Гадло 1994,

144; Анчабадзе 1960, 118]. Поява дербентських кипчаків на авансцені історії оповита мороком. Те, що їх було згадано поряд з лезгинами, має велике значення, оскільки засвідчує просування кипчаків на південь. Отрок Шаруканович був союзником грузинського царя і ворогом леків та дербентських кипчаків [Анчабадзе 1960, 116; Gökbel 2002, 650].

Тільки у 1222 р. “дербентські кипчаки” знову нагадали про себе світу. Себастаці повідомляв, що мешканці Гандзака запросили собі на допомогу кипчаків [Армянские источники 1962, 23]. Вардан датував ці події 671 р. вірменської ери (тобто 1222 р. від Р. Х.) [Вардан Великий 1861]. З огляду на те, що кипчаки прибули на запрошення еміра Гянджі Каш-Кари, то можна припустити що кипчацький хан міг попередньо домовитись із еміром Дербенту [История народов 1988, 192]. Заколот Каш-Кари викликав негайну реакцію з боку Гюргі (Георгія) IV Лаші. Він спрямував проти повсталих військо. Кіракос Гандзакеці та Себастаці повідомляли, що грузинсько-вірменське військо, на чолі якого перебував Іване Мхраргдзелі, зазнало нищівної поразки від кочівників [Киракос Гандзакеці 1976, глава 12; Армянские источники 1962, 23].

Для того щоб придушити заколот, Гюргі IV знову зібрав значне військо. Як повідомляв Вардан, що у 1223 р. вірмени на полях Вардана-шата знищили багатьох кипчаків [Киракос Гандзакеці 1976, Глава 12; Вардан Великий 1861; Армянские источники 1962, 23]. Зі свідчень Ібн ал-Асіра відомо, що проти кипчаків об'єднали свої зусилля грузини (курджі), лакзи та мусульмани [Ибн ал-Асир 1940, Книга 12].

Проте вплив кипчаків на історію Південного Кавказу був значним. До володарів кипчацького походження належали атабеки Азербайджану. Родоначальник цієї династії Шамс ад-Дін Ільденіз (Ільдегіз) був кипчаком за походженням. Він був проданий до рабства своїми одноплемінниками. З кипчаків походила династія атабеків Азербайджану [Gökbel 2002, 650–651; Golden 1984, 79].

Ан-Насаві вказував, що у 1227 р. аміру Джелал ад-Діна вдалося домовитись про союз із ханом Гюрге (Гурка, Гюр-ханом) [Маркварт]. Останнього можна ототожнити з Юргієм Кончаковичем (Юрієм Кончаковичем). Можна припустити, що дербентські кипчаки потрапили під владу конфедерації донецьких кипчаків після подій 1222–1223 рр. Втративши значну кількість воїнів, а також, можливо, частину владної еліти, вони були нездатні протистояти своїм сусідам із заходу. Спільний похід Юрія Кончаковича та Джелал ад-Діна був спрямований проти держав Південного Кавказу. Хорезмійці та кипчаки зробили спробу здобути Дербент [Маркварт; Насаві 1996, глава 77]. Однак місто встояло.

Рашид ад-Дін згадував про кипчаків під час кампаній Джелал ад-Діна у Грузії. Поряд з ними згадувалися Сарір, Лакз, Сван, Абхаз. За інформацією Джувейні та Рашид ад-Діна, у битві поблизу Міндорі кипчаки зрадили грузинів [Рашид ад-Дин 1960, 28; Gökbel 2002, 651; Golden 2001, 51]. До кипчаків, за інформацією перських хроністів, відправили кипчака Кошкара для того щоб перетягнути кипчаків на бік хорезмійців [Рашид ад-Дин 1960, 28]. Проте, навіть в Ібн ал-Асіра, який був відомий своїм ворожим ставленням до кипчаків і до Джелал ад-Діна, не згадував на зраду кипчаків. Арабський хроніст лише вказував на присутність кипчаків у грузинському війську тільки у XII ст. [Ібн ал-Асир 1940, *книги 9–11*]. Грузинські джерела про участь у цих подіях кипчаків нічого не повідомляли [Цулая 1981]. Свідчення Рашид ад-Діна та Джувейні базувалися на даних Ібн ал-Асіра про участь кипчаків у війнах грузинів у XII ст., і ці кочівники сприймалися як вороги ісламу або, як у випадку з ільбарі та канглами, “поганими мусульманами” та язичниками [Ібн ал-Асир 1940, *книги 9–11*].

Кордони, міста, торговельні шляхи. “Вежі” “ельтукове”, що були частиною володінь Шаруканідів, влітку мали наблизитися до кордону Рязанського князівства і піднімалися вгору за течією Дону, Хопра та Медведиці. Незважаючи на те, що поселення русів розташовувались на нижній течії Воронежа та Хопра, кордоном володінь кочівників були річки Проня, Ока та пониззя Мокши. Течії Цни, Ворони та Хопра не вважались володіннями Рязанського князівства. Ці території увійшли до складу Рязанського князівства тільки під час занепаду Улусу Джучі [Расовский 1937, 77–78; Кудряшов 1948, 129]. Територія кочів’їв кипчаків-ельтукове простягалася від Воронежа до Укека довжиною у десять днів шляху, під час своїх міграцій кипчаки доходили до річки Проні, пониззя Цни, середньої течії Мокши [Расовский 1937, 80].

На середину XI ст. район басейнів Медведиці, Хопра, Бітюга був зайнятий буртасами, але оскільки кипчаки вже у 1117 р. почали воювати проти волзьких булгар, то буртаси мали відступити на північ [Расовский 1937, 81]. Саме цей факт мав зумовити інтеграцію буртасів до складу мордви та волзьких булгар. Знахідки на торговому шляху Київ–Булгар належали буртасам. Про місто Бунда (Бундаз) згадував Ріхард [Аннинский 1940, 80], про місто Буртас згадували Ібн Саїд ал-Магрібі та Абу-л-Фіда [Коновалова 2009, 32, 117]. Археологічні дослідження, дозволяють локалізувати землі буртасів у басейнах Сури, Хопра, Лісового та Степового Воронежа, Узі. Їхні пам’ятки можна знайти також у межиріччі Мокши та Ваду [Белорыбкин 1988, 82–87; Моця, Халиков 1997, 167–169]. Що стосується політичної ролі буртасів у регіоні, то досі не

можна відповісти на це питання щось конкретне. Рашид ад-Дін лише згадував про підкорення буртасів монголами [Тизенгаузен 1941, 36].

Найпівденнішим з болгарських міст на лівобережжі Волги було “Муромське городище”, яке можна ототожнити з Торцьком слов’янських літописців. Основним його населенням були союзні булгарам огузи. На правобережжі Волги було розташоване “Золотарьовське городище” (на річці Сура). Ця річка правила природним бар’єром між Волзькою Булгарією та Дашт-і Кипчак. Сюди спрямували свої сили Субедей-багатур та Джебе-нойон, переслідуючи кипчаків-ельтукове. Городище розташовувалося на мисі і було з усіх чотирьох боків оточене мурами та валами. Безумовно, це поселення мало стратегічне значення. “Золотарьовське” та “Юловське” городища (“місто Бундаз” Ріхарда, “місто Буртас” арабсько-перських хронік) були південними форtpостами Волзької Булгарії [Измайлов 2008, 160–161; Расовский 1937, 81].

Зимівлі токсоба та ельтукове, яких Д. Расовський називав донецько-донськими половцями, були розташовані як на узбережжі Азовського моря та у пониззі Дону, так і значно північніше. Зимівлі розміщувались у басейні Сіверського Дінця, на середній течії Осколу та Дону. Влітку кочівники мали підходити максимально близько до кордонів Русі й на Дніпровському Лівобережжі їхні “вежі” розташовувались на Сальниці та Суюрлії [Расовский 1938, 168–169]. Маршрут набігів кипчаків мав проходити у місцевості, де в XVII ст. пролягали “Кальміуська сакма” та “Ногайський шлях”, тобто між Осолом і Доном та Доном і Хопротом відповідно [Кудряшов 1948, 136–137].

Весь простір по басейну Швидкої Сосни, верхньої течії Дону та Куликового поля по правому узбережжю Дону належав кипчакам [Расовский 1937, 81]. Кипчакам належали землі на середній та верхній течії річки Оскол, оскільки вони швидко відреагували на заклик Святослава Ольговича і прийшли на верхню течію Оки до Мценська від Неренська [Расовский 1937, 83]. “Половецькі ліси” розташовувались на річці Зуші (притоці Оки) в районі Новосілля [Расовский 1937, 84]. Руські міста висувались у район “Червленого Яру” на Вороні, але пересуватись цими місцями було небезпечно. Перебуваючи у “Воронежі”, руський князь бігав з міста до міста [Кудряшов 1948, 129].

Південніше кордон проходив верхньою течією Псла та Сейму. На Сеймі кипчаки розташовувались поблизу міст Вир та Курськ. У “Слові о полку Ігоревім” вказано, що куряни були досвідченими та майстерними воїнами, тобто справжніми прикордонниками [Расовский 1937, 81–83]. Далі кордоном правили середня та нижня течія Ворскли, Псел та Хорол [Расовский 1937, 81–82]. Кочівники вважали своїми просто-

ри між Ворсклою та Пселом. Їхні “вежі” також були розташовані на середній течії Удаю [Расовский 1937, 83]. Річка Мерл, за припущенням Д. Расовського, не входила до “Поля Половецького”. У той же час П. Голубовський вважав, що там розташовувалися кочів’я кипчаків. К. Кудряшов припускав, що кордон Русі з кипчаками пролягав за Мерлом. Разом із тим необхідно зазначити, що вже землі за Ворсклою вважались русами “Половецьким Полем”. Кордон в районі Ворскли, Мерлу та Сули був нестійким і залежав від співвідношення сил сторін. Ця територія і стала полем битви в епоху “Слова о полку Ігоревім” [Кудряшов 1948, 129; Расовский 1937, 81–82].

Під час походу 1185 р. брат Ігоря Всеволод йшов з Курська до верхньої течії Сейму та Сіверського Дінця “Пахнутцевим шляхом”, після чого зустрівся з Ігорем на “Ізюмській Сакмі”. Ігор Святославович просувався до “Ізюмської Сакми” “Бакаєвим шляхом”. Він перетнув Сіверський Донець у верхній течії, після чого вийшов на “Ізюмський шлях” [Кудряшов 1948, 62]. З’єднавши свої сили, князі йшли до Ізюмського перевозу, поблизу якого перетнули Сальницю. Після цього вони мали вийти на “Торський шлях” та в район Суюрлія, тобто розливу річок. Досягнувши верхів’їв Кальміусу, руси вже загрозували володінням бурдж-огли. Очевидно, князі розраховували на швидкий напад і перемогу. Проте чоловіків у кипчацькому таборі не залишилося, і руси, заволодівши “вежами” з жінками та майном, вже відчували себе переможцями, що й призвело до їхньої подальшої поразки [Кудряшов 1948, 64–74].

На думку В. Кудряшова, форtpости русів розташовувалися на місці поселень Лтава та Донець [Кудряшов 1948, 128]. Опорними пунктами Переяславського князівства проти бурдж-огли були посульські міста Ромен, Воїнь, Горошин, Кснятин, Лубен, Лукомль, Римов. До них необхідно додати фортифікації на річці Удай (міста Прилук, Переволок, Пісочин, Пирятин) [Кудряшов 1948, 128]. Кордон Чернігівського князівства з кочівниками починався у Середньому Посейм’ї. У цьому регіоні були розташовані міста Вир, Попаш, В’яхань. Угору за течією Сейму був Курськ. Далі на північ – міста Мценськ, Новосіль, Дідославль, Корьдна. Крайнім північним форtpостом був Єлець на Сосні [Кудряшов 1948, 129]. Далі кордон проходив від Єльця через верхню течію Дону та Ворони до злиття Цни та Мокши, де було розташоване місто Кадом. Воно було форtpостом Русі проти мордвинів та волзьких булгар [Кудряшов 1948, 129].

Коли на землі Русі прийшли переможені кипчаками торки-огузи, то огузи були оселені Рюриковичами у лісостепах. Поряд з поселенцями з північніших регіонів вони складали населення буферних зон “чорних клубуків” та “переяславських торків”, які були федератами

князівств Рюриковичів. Огузи-торки мешкали поблизу Дніпра та у верхній течії Альти та Корані. У 1142 та 1150 рр. у цьому регіоні згадувались печеніги та турпеї. Поблизу Переяслава були розташовані Велика та Мала Каратувль. Також їхні поселення знаходились між Воїнем та Зарубом, на нижніх течіях Сули, Супоя та Трубежу. Їх розселили у верхній течії річок Ромни, Остра та Удая. Таким чином, огузи та печеніги утворювали на Дніпровському Лівобережжі буфер схожий на землі “чорних клобуків” у Київщині. На територіях Київщини у середині та другій половині XI ст. були споруджені міста Юр’їв, Ростовець, Неятин, Торчеськ, Святославль. Місцеві князі спорудили багато міст та фортифікацій для того, щоб кипчаки не могли підійти до Києва непоміченими [Кудряшов 1948, 128, 134–136; Бубенок 2011; Расовский 2012б, 105–106].

Основна маса огузьких мігрантів зі степу оселилась на Русі. Їхні поселення розташовувались поблизу Сокаля та Самбора у Галичині, між Володимиром-Волинським та Луцьком, поблизу Корця, а також на південний захід від Дорогобужа, на Волині. На Поділлі їх поселення розташовані поблизу суч. Хмільника на річці Сниводь [Расовский 2012б, 96–98]. Найбільше поселень огузів було у Київському князівстві. Поселення торків знаходилось навіть у такому лісовому масиві, як Полісся. Так у колишньому Радомишльському повіту розташувались поселення огузів-торків. Торчеські поселення розташувались у районі колишньої печенізької колонізації на Стугні, Ірпіні та Трубежі. На півдні вони обмежувались Россю. Найбільшими центрами були Торчеськ та Юр’їв. У Пороссі огузи мешкали поряд із слов’янським населенням. Слов’яни мешкали містах, а огузи кочували у лісостепах та жили у городищах. Під тиском кипчаків у 90-х рр. XI ст. огузи мусили відступити північніше, проте у XII ст. їхні кочів’я вже розташувалися на південь від Росі. Вони доходили до гирла Тясмину, вододілу Вісі та Тясмину, а також до середньої течії Бугу. Північний кордон поселень огузів у XI ст. проходив коло урочища Торч на Стугні та недалеко від Трипілля біля села Старі Безрадічі. З XII ст. вона проходила по р. Червоній (доплив Дніпра), верхній течії Унави (доплив Ірпеня), Кам’янці (доплив Росі). Володіння огузів були розташовані на Росі, Руті, Росаві, Кагарлиці. Серед огузів поселення берендеїв, а саме шість їхніх городищ знаходились на річці Руті. “Чорні клобуки” могли виставити кілька тисяч війська і київські князі поряд з дружиною радились з ними при прийнятті рішень. Таким чином, на Русі мало знаходитись кілька десятків тисяч огузьких мігрантів [Расовский 2012б, 98–105; Расовский 2012а, 20–38].

Київські князі мали одну з найпотужніших на території Русі фортифі-

каційних ліній. За кипчацької доби південний кордон Русі був висунутий у степ. Літописці згадують про Куніль, Чорнаїв, Кульдеюрев. Поряд з ними розташовувалися городища на вододолі річок Тясмину, Висі, Гнилого Тікичу. “Змієві вали” були розташовані вздовж річки Гнилого Тікичу до річки Кодими, яка, своєю чергою, була допливом Південного Бугу [Кудряшов 1948, 128].

Окрім того, на службі у князів перебували й печеніги. Печеніги були розселені поблизу Коломиї. Поселення печенігів існували у Перемишльській землі та поблизу Звенигорода. Тербовлянський князь Василько сподівався на допомогу торків, берендеїв та печенігів. Ці групи кочового населення активно використовувались на Русі. В останній раз печеніги згадані під 1169 р., а “берендеї” під 1206 р. Остання згадка про торків датована 1235 р. Усі три кочові групи відомі під спільною назвою “чорні клобуки”. У слов’янських літописах останній раз про них згадано у 1202 р., проте Рашид ад-Дін, оповідаючи про здобуття монголами Києва (1240 р.), згадував про “народ чорних капелюхів” [Расовский 2012б, 96–97, 109].

Запеклість війн “чорних клобуків” з кипчаками була зумовлена не тільки союзом з русами, а й тим, що кипчаки під час набігів забирали у них худобу. Для того щоб вижити, “чорні клобуки” мусили відбити полонених та здобич, а якщо пощастить – і самим збагатитися за рахунок ворогів. “Чорні Клобуки” та “коуї” приймали на себе перший удар з боку кипчаків, не даючи їм можливості несподівано атакувати Київ. Шлях кипчацьких походів на правобережжі Дніпра починався від узбережжя Чорного моря, йшов до Південного Бугу, перетинаючи Чичаклею, прямував через Південний Буг до Інгульця. Верхня течія Інгульця вже була кипчацьким прикордонням, тому в літописі ця річка дістала назву “Івля”, що походить від тюркського “ıblag” (“сторожа”). З Інгульця можна було через Гнілий Тікич та Тясмин потрапити до володінь “чорних клобуків”. Цей шлях майже збігався з “Чорним шляхом” та іншими маршрутами набігів кочівників [Кудряшов 1948, 131–136].

Влітку наддніпрянські кочівники підходили на Лівобережжі до річок Сула та Оріль. До цього регіону і були спрямовані більшість походів Рюриковичів. Взимку кочівники розмішувались на узбережжі Азовського моря. Річка Хортиця називалася Протолчею. Звідти через чотири денних переходи можна було потрапити до річки Молочної. Туди і був спрямований похід проти кипчаків у 1103 р. Шлях русів проходив від Кічкаської переправи вздовж Конки (річка Кінські води) і по течії її допливу Карачекрак до верхньої течії Молочної [Расовский 1938, 170–171; Кудряшов 1948, 91–92, 94, 131–132].

Маршрути кипчацьких набігів на Дніпровському Лівобережжі були різними. Більшість “веж” були розташовані між річками Оріль та Самара. Самара була відома русам ще як “Снопород”, а Оріль як “Угол” [Расовский 1938, 171–172; Кудряшов 1948, 92, 96–99]. Поблизу від Самари у половині переходу від “Блакитного лісу” розташовувались караули кипчаків. Ставка була ж поблизу самого “Блакитного лісу”. “Блакитний ліс” простягався між Самарською лукою, гирлом Самари та селом Голубівка [Кудряшов 1948, 99–102]. Там мали знаходитись “вежі” племені улаш-огли. “Чорний ліс” займали бурдж-огли, хоча Д. Расовський відносив їх вже до “лукоморських половців”. Вказівка на Урусобичів (правлячий клан “лукоморських кипчаків”) на “Івлі” (Інгульці) якраз свідчить про те, що “лукоморцями” були саме іт-огли, які кочували на території Нижньої Наддніпряниці [Расовский 1938, 174–175].

Шлях з володінь бурдж-огли проходив через території улаш-огли до Орелі, де перетинав “Інжирь-брід”. Далі кочівники просувалися до Ворскли. Перейти цю річку можна було південніше за доплив Ворскли Кагальник. На північ від неї вже починалися ліси. Перетинаючи Ворсклу, кипчаки діставалися до території Русі поблизу посульських міст. “Вежі” Шарукана, Отрока, Кончака та Юрія Кончаковича були розташовані на річках Тор і Сухий Торець. Значна кількість кочівників зафіксована на Бахмуті, Сухому та Чорному Жеребці [Расовский 1938, 172–173; Кудряшов 1948, 132–133]. Туди спрямовували свої походи Дмитро Іворович у 1109 р., Ярополк у 1120 р. та Ігор Святославович у 1185 р. [Кудряшов 1948, 133–134]. Звичним для сіверських князів був шлях до Оскола, який пролягав через річки Мерл та Хирія (Хухра) [Кудряшов 1948, 133].

Інший шлях використав Володимир Мономах. У 1111 р. за 12 денних переходів від Ворскли можна було дістатися Сіверського Дінця. Один денний перехід відділяв русів від Шарукані. Півдня було достатньо щоб з Шарукані дістатися Сугрова [Кудряшов 1948, 114–116]. Шлях з Переяслава до Дону (Сіверського Дінця) тривав 22 дні. Тривалість денних переходів була різною, від 20 до 38 верст. Від Ворскли до Сіверського Дінця не більше 200–240 верст [Кудряшов 1948, 115–117]. Князь йшов “Коломацьким шляхом”, вздовж річки Коломак, до її верхньої течії, потім по річках Адалагу та Можу, до Зміївської переправи через Сіверський Донець. Далі шлях ішов до гирла річки Оскол. Річка Сальниця знаходилась на Ізюмському перевозі [Кудряшов 1948, 117–118]. Цей шлях могли використовувати як руси, так і кипчаки.

Щодо локалізації Шарукані, Балаина та Сугрова дослідники не дійшли згоди. Одні вчені (М. Барсов, В. Ляскоронський, О. Шахматов, М. Арістов) розташовували Шарукань на Сіверському Дінці.

Інші (В. Городцов, В. Мавродіна та Б. Рібаков) висловлювали припущення про те, що це Донецьке городище поблизу Харкова. За гіпотезою К. Кудряшова, Шарукань разом із Сугровом були розташовані поблизу міста Ізюма. М. Сібільов ототожнював Шарукань з Теплинським городищем, а Сугров та Балин – із Сидорівським та Маяцьким городищами. Б. Шрамко припускав, що Шарукань розташовувався в гирлі річки Червоної, а Сугров – у гирлі Айдара. С. Плетньова зіставила Шарукань з Чугуєвом, Сугров – із Змієвим, а Балин – з с. Гайдари. О. Бубенок ототожнює Шарукань зі Змієвим городищем поблизу Сіверського Дінця [Бубенок 1997, 96–107; Бубенок 2004, 143–152; Бубенок 2009, 26–39]. Населення Балина та Сугрова складалося з донських аланів. Суха Кам’янка була рівчаком Дегеєм. У зв’язку з цим логічно припустити, що міста кипчаків виникли на місці колишніх хозарських фортець і були столицями кипчаків [Кудряшов 1948, 121].

Нам невідомі населені пункти Галицької землі у XI ст., що стояли на заваді кочівницьким вторгненням. Проте можна констатувати передумови для створення фортифікаційних ліній. У цьому регіоні були розташовані міста Теревовль, Микулин та Плісненськ. Для оборони могли використовуватися місцевості на річці Серет та “Толі Гори” [Котляр 1998, 142]. Також до низки фортифікацій на кордонах варто додати міста Коломию та Звенигород [Котляр 1998, 127]. О. Баженов вказує, що наприкінці XI ст. землі Середньої Наддністрянщини зазнали нападів з боку кочівників. Внаслідок несподіваного набігу було захоплено та спалено Глибівське городище. Припинили існування городища Деражня Гатна, Кутківці, Колубівці та інші. Попередня система оборони, дієва проти печенігів, була нездатна протистояти кипчакам. Головним винуватцем цих руйнувань був Боняк. Його образ зберігся у подільських переказах як образ “Буняка Солодивого (Боняка Шолудивого)” [Баженов 2009, 159–160].

У XII ст. літописець фіксує на території Наддністрянщини населені пункти Василів, Онут, Каліус, Ушицю та Кучелмин (городище Галиця в Сокирянському районі Чернівецької області) [Котляр 1998, 143–149; Кудряшов 1948, 127; Баженов 2009, 94–97]. Столицею Галицького Пониззя стала Бакота, навколо якої розташовувались городища у селах Брага, Велика Слобідка, Врубівці, Гринчук, Лоївське. Було побудовано шість приватних замків та дві княжі фортеці [Баженов 2009, 96–99]. Нові фортеці виявились більш потужними, ніж старі. У 1159 р. Іван “Берладник” та кипчацький хан Башкорд не змогли здобути місто Ушицю. У 1205 р. Рюрик разом із найнятими кипчаками був переможений галичанами під Микулином. У 1228 р. Володимир Рюрикович разом з Михайлом Всево-

лодовичем і кипчаками взяли в облогу Кам'янець, але не змогли здобути міста. Тільки Ізяслав Давидович у середині XII ст. разом із союзними йому кипчаками здобув Микулин та Ушицю [Баженов 2009, 169–176].

У Пониззі розташовувалися фортеці та садиби галицьких бояр. Ворожнеча з кипчаками зумовлювалась тим, що під час перекочівок останні завдавали шкоди їхнім землям [Ипатьевская 1962, 747–751]. Однак бояри не особливо протестували, коли чернігівські Ольговичі привели з собою кипчаків. Кипчаки були лише приводом для того, щоб передати владу угорському королевічу та усунути Мстислава “Удатного”. Бояри побоювалися, що за допомогою кипчаків цей князь обмежить їхню владу у Галицькому князівстві [Ипатьевская 1962, 747–751, 753–754]. В обороні Волині від нападів кочівників важливу роль мали відігравати населені пункти Побожжя – Прилук, Межибіжжя, Бужеськ [Кудряшов 1948, 127]. Д. Расовський вказував, що кипчаки селилися аж до Буковини. Вони кочували долинами річок Прут, Дністер та Буг [Расовский 1938, 156]. Далі кордон йшов берегами річок Ушиці та Висі, яка була притокою Південного Бугу [Расовский 1938, 160].

На півдні Криму кипчаки межували з містами населеними ромеями. Попри свідчення ал-Ідрісі та Ібн ал-Асіра про те, що Ялта та Судак є кипчацькими містами, цілком обґрунтованою є гіпотеза про те, що ці міста просто платили данину кипчакам. Кипчаками були зайняті кримські степи, але не гори [Расовский 1938, 161–162]. Роль буфера між володіннями Візантійської, а потім і Трапезундської імперії і кипчаками відіграла область Дорі, відома ще як “Готія” [Пиоро 1990, 59–70]. Єпископ Феодор під час своєї подорожі занотував цікаву деталь. У своїй оповіді про кримські міста він виразно вказує на військово-призначення контингентів аланів. Швидше за все, це були найманці на службі у херсонітів. Звичайно, останні мали найняти їх проти кипчаків. Алани мешкали на певній відстані від міста [Кулаковский 1898, Єпископа Феодора Аланское послание].

Окрема варто сказати, про інше візантійське місто – Матарху. Стан джерельної бази з історії взаємин населення цього міста з кипчаками є ненайкращим. Ал-Ідрісі та Вільгельм Рубрук вказували тільки на її відокремленість від степових просторів і сусідство з іншими візантійськими містами регіону [Бейліс 1996, 90; Рубрук 1957, 89]. Домініканець Юліан повідомляв, що Матархою керував християнин зіх [Аннинский 1940, 78]. Матарха у XII ст. зберегла свою церковну автономію і відповідно мала розглядатись як частина Візантійської імперії [Плетнева 2003, 174].

Згадка Рашид ад-Діна про Тукара поряд із кипчаками зовсім не випадкова, оскільки Матарха та адиге традиційно перебували у тісній

взаємодії зі степом [Тизенгаузен 1941, 37]. Було досліджено два поховання печенізько-огузької епохи. Я. Паромов вважає одне поховання кипчацьким. На думку В. Чхайдзе, немає переконливих археологічних доказів того, що кипчаки були присутні поблизу Тмутаракані, немає [Паромов 2003, 170; Чхайдзе 2007, 66–67]. У “Слові о полку Ігоревім” згаданий “Тмутараканський болван”. Але, як і інші землі (Надсулля, Помор’я, Судак та Корсунь) – це географічний орієнтир, який вказує на кордони Дашт-і Кипчак. Матарха не була частиною Дашт-і Кипчак, проте була сусідом кипчаків. Присутність адиге та огузько-печенізького населення в Матарсі було обумовлене тим, що місцеве населення найняло їх як федератів [Аннинский 1940, 78; Тизенгаузен 1941, 37; Чхайдзе 2007, 66–67]. На думку Ю. Зеленського, кипчаки мали вийти до Північно-Східного Причорномор’я тільки за часів монгольського завоювання. Археологічних свідчень кипчацької присутності на Таманському півострові в XI–XII ст. немає [Зеленский 2002].

Союз кипчаків із предками адиге міг бути зумовлений наявністю спільного ворога. Не варто ігнорувати повідомлення Костянтина Порфірородного про те, що алани здійснюють походи до землі зіхів [Константин Багрянородный 1991, глава 42]. Необхідно зазначити, що Ріхард, подорожуючи Північним Кавказом, увійшов до країни Сіхія (Зіхія) і деякий час перебував у місті Матріка (Матарха). Звідти він попрямував до Аланії [Аннинский 1940, 78; Расовский 1938, 163–164]. Ворогами зіхів були алани. На думку Т. Мінаєвої кипчаки діставалися і рівнинної частини Кабарди, оскільки аланські поселення у цьому регіоні зникли в XI–XII ст. [Минаева 1964, 192].

Кочів’я дербентських кипчаків у надкаспійських напівпустелях мали повторювати обриси кочів’їв хозар, що були описані ще хазарським правителем Йосипом. Територію їхніх кочів’їв складала земля від Каспійського моря до Ергенів і Кавказу. Проте на відміну від хозар, вони не володіли дельтою Волги, що в XI–XII ст. була відома під назвою Саксін [Расовский 1938, 164–165]. На півдні їхні володіння межували з містом Дербентом [Насави 1996, глава 20, 77; Жития царя царей Давида 1998].

Окремо треба розповісти про торгові шляхи у Дашт-і Кипчак. Більшість з них були зафіксовані у доробку ал-Ідрісі. Від Вічїни та Облучиці торговий шлях з Візантії до степів йшов через Стару Кілію до Чорного моря. Там він з’єднувався з торговими шляхами описаними ал-Ідрісі. Від Акліби, яку можна ототожнити зі Старою Кілією, був один день подорожі морем до гирла Дністра [Коновалова 2006, 115, 171–176]. На відстані 50 миль на схід від гирла було розташоване міс-

то Кувла (орієнтовно в басейні Південного Бугу), а ще через 50 миль – місто Муліса (в районі Таванської переправи). Муліса розташовувалася в гирлі Дніпра, в одній милі від Уліски. Уліски ал-Ідрісі можна зіставити з літописним Олешням у гирлі Дніпра [Коновалова 2006, 115; Константин Багрянородный 1991, *глава 38*].

Від Уліски (Олешся) був один день шляху морем до Карсуна тобто Херсонеса. Шлях від Карсуна до Джаліта (Ялти) складав тридцять миль, від Джаліта до Гурзубі (Гурзуфа) – дванадцять миль, від Гурзубі до Бартаніті (Партеніта) – десять миль, від Бартаніті до Лабада – вісім миль, від Лабада до Шалусті – десять миль [Коновалова 2006, 115]. Через Херсонес ромеї підтримували зв’язок зі степовиками [Константин Багрянородный 1991, *глава 6–7*; Бубенок 2004, 201]. Купці міста були спроможними дозволити собі найняти аланів, які мешкали в кількох десятках миль від міста (орієнтовно в Кирк-Орі) [Кулаковский 1898]. Від Шалусті до Султатійї було двадцять морських миль. Султатійю з повним правом можемо ототожнити з містом Судак [Коновалова 2006, 115]. Подібно Херсонесу у печенігів, Судак у кипчаків міг бути головним портом, куди вони могли постачати невільників та худобу. Вільгельм Рубрук повідомляв, що неподалік від міста проживали аси [Бубенок 2004, 195].

Поряд з Матархою ал-Ідрісі згадував про місто Русійю, мешканці якого воювали з населенням Матархи. Назва Русійя з арабського джерела, мала походити від грецького найменування Керчі. Слід зазначити, що Матарха було важливим містом, де видобувалася нафта для “грецького вогню” та “шереширів” Кончака [Коновалова 2006, 115–116, 119, 221–224, *нос. 24*; Пріцак 2008, 91–99].

Країна ал-Ланія та її перше місто Ашкісія розташовувалась у 150 милях від річки Русійя. Остання позначала Керченську протоку, однак ал-Ідрісі вважав її річкою, що брала початок з вершини гори ал-Кабк у гірському хребті Кукайя. Ал-Ідрісі згадував про міста ал-Ланія та Хозарія. Останнє логічно співставити з Саркелом на Дону. На відстані 25 миль від Хозарії згадувалось місто Кіра [Коновалова 2006, 118].

“Залозний шлях” починався в Києві і простягався Дніпровським Лівобережжям через Переяслав, Лукомль та Коломак до кордонів Русі на Ворсклі. За річками Самарою та Орілью розташовувались “Лози”, тобто дніпровські плавні, тому Залозний шлях” можна було б ще назвати запорозьким, але він йшов у бік від порогів. Повертаючи на південний схід, проходив вододіл Орчику, Орелі та Самари до Кальміусу. Звідти, перетнувши цю річку, “Залозний шлях” мав сягати Тору. Пройшовши вододілом річок Міусу та Самбеку, мандрівники мали вийти до

Дону [Кудряшов 1948, 108–109]. Від Сіверського Дінця та Дону шлях повертав на південь і купці, прямуючи до Тмутаракані, мали йти вододолом річок Кагальник, Єя та Бельсуг. Поблизу Матархи автор “Слова о полку Ігоревім” зафіксував кам’яну скульптуру – “Тмутараканського болвана”, який правив дорожнім орієнтиром [Прицак 2008, 126].

Поблизу “Білої Куманії” розташовувалися міста Фіра, Нарус, Нуші та Кінійув. Місто Нуші був розташований на відстані 50 миль на північ від “Білої Куманії” [Коновалова 2006, 119]. Це ясно вказує на те, що вищеназвані міста були розташовані на території Русі. Ці дані доповнюють свідчення ал-Ідрісі про те, що місто Салав (Переяслав) розташоване на захід від них на відстані 100 миль [Коновалова 2006, 119]. Поряд з Салавом згадувалось місто Кукійана, що було столицею русів [Коновалова 2006, 119]. В. Бейліс ототожнював Нуші з літописним Носовим і сучасною Носівкою на Чернігівщині [Бейліс 1996, 90–92]. Кінійув – це Канів, оскільки Київ – це Кукійана [Коновалова 2006, 119]. Нарус – це місто Баруч, а Фіра – Вир [Бейліс 1996, 90–91, 92, *пос. с–т*].

“Грецький шлях” (“шлях з варяг у греки”) проходив по Дніпру через Канів. Південніше сучасного Кременчука починалися пороги, які були небезпечними навіть для озброєних воїнів-купців. Форпост київських князів – Олешшя, був занадто далеко від них, щоб мандрівники могли сподіватися на безпечний шлях. Тож купці звернулися до князів з вимогою забезпечити вільний прохід суден [Ипатьевская 1962, 526–527]. “Залозний шлях” віддалявся від Києва нижче Канева. Він проходив через вододіл Дніпра та Сіверського Донця до верхньої течії Кальміусу, далі – до гирла Дону і йшов до Матархи–Тмутаракані [Кудряшов 1948, 108–109].

Ескалація конфліктів з кипчаками могла бути викликана перекриттям доступу кипчакам на руські ринки або несплатою данини. Подібно китайцям та давнім римлянам руси могли блокувати торгівлю, щоб позбавити кочівників необхідних їм товарів. Зауважимо, що Феодор Аланський вказував, що алани широко розселилися степами [Кулаковский 1898]. Контроль над торгівлею з Півночі залежав також від них. Алани-аси та бургаси були посередниками у торгівлі між континентами та країнами. Перекриття торговельних шляхів завдавало шкоди інтересам аланів.

Поряд з “Грецьким шляхом” сучасники під 1170 р. згадували і “Солоний шлях”. Починався він від Києва і йшов до гирла Псла. Потім – Дніпром до Микитиноного рогу. На південь він прямував уздовж лівого берега Дніпра до Каховки, звідки через степи та “чорну долину” можна було дістатися до Сивашу [Кудряшов 1948, 103–107].

Від Сиваша торгові шляхи йшли степами Криму у напрямку Кирк-

Ору чи Херсонесу. За домонгольської доби більш пріоритетним був саме шлях до Херсонеса. Про наявність ринку у цьому місті свідчив Костянтин Порфірородний. Сюди приходили торгувати худобою та рабами печеніги, а після них – огузи та кипчаки [Константин Багрянородний 1991, *главы 6–7*]. Повертаючи у напрямку Кирк-Ора, мандрівник вирушав у бік Мангупа, а звідти, перетнувши Кримські гори, виходив до чорноморського узбережжя та міст Ялти, Партеніта і Гурзуфа. Місцевість поблизу Старого Криму ще до монголів мала бути заселена, оскільки Рашид ад-Дін згадував про якусь Таткару [Арсланова 2002, 175].

На жаль, ми недостатньо знаємо про резиденції степових володарів, оскільки вони не згадані у джерелах, але логічно припустити, що кожен володар кипчаків мав свою резиденцію. Поселення кипчаків могли існувати поблизу “Чорного лісу” у бурдж-огли та коло “Блакитного лісу” в улаш-огли. Такі ж столиці були в іт-огли на Південному Бузі недалеко від Ингульця і на річці Сутінь (Сут-су, Молочній) [Пріцак 2008, 183–184; Ипатьевская 1962, 252–256, 671–675; Кудряшов 1948, 100–102]. Зазвичай міста у східноєвропейських степах називались іменами правителів. Не було винятком і місто Севінч. Однакову з містом назву мала річка Сунжа-Севенц [Гаглойти 1966, 193; История и восхваление венценосцев 1954, *Глава XVII*; Осіпян 2005, №1, 14].

“Чорна Куманія” була містом, а не країною [Коновалова 2006, 118]. Ал-Ідрісі вказував на існування двох міст під назвою Куманія – “Білої” та “Чорної” [Коновалова 2006, 118–119]. Арабський географ вказував, що “Чорна” і “Біла” Куманія розташовуються неподалік одна від одної. “Чорна Куманія” була недалеко від міста Кіра (Фіра), яке можна ототожнити з містом Вир [Коновалова 2006, 118–119]. “Чорну Куманію” ал-Ідрісі не можна зіставляти з “Чорною Куманією” угорського хроніста, оскільки в арабського географа ця назва позначала місто, а в угорця – країну [Коновалова 2006, 118; Vasary 2005, 139].

Саксин. Окреме питання становить історія Саксіна. На думку О. Бубенка, огузи у середині X ст. з’явилися на Донщині та на Північному Кавказі. Г. Федоров припускає, що після падіння Ітіля та Семендера огузи прийшли на територію сулацько-терського межиріччя. Огузи дійшли до північно-східних передгір’їв Кавказу і потіснили алано-булгарське населення [Бубенок 2008, 63; Федоровы 1978, 217–225, 240–244; Golden 1984, 53]. За припущенням Є. Круглова, до середини X ст. огузів та хозарів об’єднував антипеченізький альянс. На відміну від інших територій, на кордоні з огузами хозари не мали лінії фортифікацій, подібних до донецько-донської лінії спорудженої проти русів та печенігів. Це свідчить про те, що хозари не сподівалися бути атакова-

ними зі сходу. Більшість кочового населення у надкаспійських степах та “Чорних землях” Калмикії складала огузи, а це значить, що огузькі найманці служили у хозарському війську [Круглов 2003, 27–29, 49–58]. Джуаншер Джуаншеріані зафіксував відступ “пачаніків” на захід під тиском “турків”. Цей етнонім мав позначати торків [Джуаншер Джуаншеріані 1986, *Часть I*]. Огузи допомогли хозарам потіснити печенігів, частина з яких була вимушена визнати зверхність хозарського бека. У Саркелі можна спостерігати спільне проживання огузів та печенігів [Артамонов 2001, 414–419, 423–424; Иванов, Гарустович 2001, 113, 124; Hudud al-Alam 1937, *глава 47, комменарии*].

Проте, коли міць Хозарського каганату почала занепадати під мечами русів Святослава, огузи різко змінили свій зовнішньополітичний курс. Дослідників децю збивали з пантелику дані Ібн Хаукаля про те, що руси пограбували Булгар, Хазаран, Ітіль, Семендер. Ібн Місхавейх вказував, що перед тим як прийняти іслам, хозари були атаковані тюрками. Ал-Мукаддасі згадував, що руси напали на Хозарію, коли її вже звільнили хорезмійці. Ібн ал-Асір також повідомляв про напад тюрків на хозар [Калинина 1976; Агаджанов 1969, 149–150; Новосельцев 1990, 222]. Літописець Нестор не вказував на просування русів на схід від Саркела. Перемога над касогами (черкесами) та ясами (донськими аланами) могла відбутися поблизу Самкерца (Тмутаракані) та ”Білої Вежі (Саркелу) [ПВЛ; Білецький 2008, 23–30; Калинина 1976]. Саркел може бути похідним від чуваського “Shura kil” тобто “Білий Дім”. У листі хозарського володаря це місто названо Sharkil (Ш-р-кіл). Звідси й руська назва цього міста – “Біла вежа” [Hudud al-Alam 1937, *глава 50, примечания*].

Руси та огузи діяли проти хозар як союзники. Під час правління князя Володимира огузи виступали як союзники русів проти волзьких булгар. Яков Мніх згадував, що Володимир здійснив похід на хозар та обклав їх даниною. Тобто походи Святослава призвели не до падіння Хозарського каганату, а до його послаблення. Утворення вакууму сили на Нижній Волзі не відповідало інтересам мусульманських правителів. За свідченнями Ібн Місхавейха та Ібн ал-Асіра тюрків (огузів) змусили відступити хорезмійці. Хозари були вимушені прийняти іслам. Цю інформацію також повідомляв ад-Дімашкі. За його свідченням, мусульманське військо з Хорасану перемогло тюрків. Ал-Мукаддасі повідомляв про допомогу хозарам володаря Джурджанії (Хорезму) [Артамонов 2001, 589, 594–595; Новосельцев 1990, 222].

Якби хозари були остаточно переможені Святославом, то який би сенс мав похід Володимира? Цікаво, що саме за Володимира руси зробили спробу утвердити свій вплив на Волзі, проте не змогли подолати

опору волзьких болгар. Значення походів Святослава полягало в тому, що у слов'янських землях був остаточно ліквідований хозарський вплив, а на місці хозарських військових баз утворились форпости русів (“Біла вежа” та Тмутаракань). Степи залишались під контролем кочівників, проте за умови союзних відносин з торками-огузами цей фактор не мав особливого значення. Перші зіткнення русів із торками датувалися лише 50-ми рр. XI ст. Торки утворили з русами альянс проти печенігів і хозар. Під 1064 р. Мюнеджімбаші повідомляв, що до Кахтану прибули втікачі з країни хозар [Артамонов 2001, 594–595; Новосельцев 1990, 231–232].

А. Новосельцев висловив припущення, що хозарська держава продовжувала існувати й після вторгнень русів і торків [Новосельцев 1990, 227]. Вона могла зберегти самостійність тільки як васал хорезмійців [Артамонов 2001, 591–592]. Ця держава відчувала тиск із боку кочівників. У X ст. більшість поселень Хозарського каганату припинили існування. Алано-булгарське населення змушене було мігрувати з північнокавказьких степів до володінь аланів та переховуватися у передгір'ях і горах. Причиною цього була експансія огузів [Федоровы 1978, 217–221, 240–244].

Ми вважаємо, що хозари, безсумнівно, втратили степові території, проте могли зберегти за собою дельту Волги. Цей регіон пізніше дістав назву Саксін. До речі, Н. Гарєєва інтерпретує назву міста Сар'с, або Сар'ш.н, як Саксін [Ібн Русте 2006, 701, прим. 213; Марвази 2006, 708, прим. 237]. В. Мінорський вважав, що місто мало назву Сар'ш.н (Sarygh-shin) і відповідало загадковому Саксину. Він пропонував дві етимології цієї назви. Одна з них Sarichin – “Жовтий острів”. Друга етимологія – Sagi-sin (“Жовта могила”). В. Мінорський зробив обережне припущення, що тюркське Sarigh (“жовтий”) відповідає арабському al-Bayda (“білий”). Сарашен, на його думку має бути однією з двох частин Ітіля. Дослідник припускав, що ал-Байда – це західна частина Ітіля, де жив каган. Про два Ітілі згадували арабські географи. Ал-Істахрі знав про Західний та Східний Атіль, Ібн Хурдадбег – про ал-Байдуд та Хамлідж, ал-Бакрі – про Barg.sh та Kh.tl.gh. У “Кордонах світу” згадано про Західний Атіль (Bida), Східний Атіль (Sav.ʾr) та Хамлідж (Kh.tl.gh). При цьому треба зауважити, що в арабських джерелах згадані Хан-балик та Сарашен. У Хан-балиці й мав мешкати правитель, а Сарашен мав бути східною частиною Ітіля [Hudud al-Alam 1937, глава 50, коментарии]. Б. Заходер вважав, що Сарг'ш тотожний Саркелу [Заходер 1962, 192]. За припущенням Ф. Вестберга, Саксін тотожний Ітілю. Й. Маркварт також висловив подібне припущення. А. Кестлер

висловив гіпотезу, що Ітіль, Саксін та Сарай-Бату тотожні одне одному [Кестлер 2001, *примечание 117*].

Головним містом хозар Ібн Русте називав Сар'ш.н. Поряд з них згадувалось місто Х.н.б.л (Хан-балик). Тахір ал-Марвазі повідомляв подібну інформацію, називаючи Сар'ш.н Сар'сом. Ал-Істахрі та Ібн Хаукаль не згадували хозарських міст під назвами, які зустрічались у Ібн Русте, проте повідомляли про Ітіль та Хазаран. У “Книзі скопичення коралів у згадці про відомі міста в усіх місцевостях” згадані два міста – Баланджар та ал-Байда (Хаб-Балик) [Ібн Русте 2006, 701; Марвазі 2006, 708; ал-Істахрі – Ібн Хаукаль 2006, 747; Китаб акам ал-марджан 2006, 762].

Зважаючи на те, що археологічні дослідження вказують на занепад хозарських міст у X ст. й експансію огузів, то міста Баланджар та Самандар мали занепасти. Складніше з містами Поволжя. Наприкінці XI ст. Махмуд ал-Кашгарі вперше згадав про місто Саксін. На своїй мапі він локалізував його поблизу кипчаків та волзьких булгар [Кумеків 2006, 473].

Абу Хамід ал-Гарнаті особисто відвідав місто Саджсін. Від Саджсіна до Булгара було сорок днів шляху. Серед його населення були згадані огузи, які мешкали в наметах. Цікаво, що опис міст хозар у більш ранніх арабських джерелах подібний на опис Саджсіна в ал-Гарнаті [Гарнаті 1971]. Наджиб Хамадані та Ахмад ат-Тусі називали це місто Саксін. Таку форму назви також використовували Ібн ал-Асір, Йакут, Хамдаллах ал-Казвіні та ад-Дімашкі [Федоров-Давыдов 1969; Pelliot 1949, 166–173].

За свідченнями Ібн Ісфандійара Саксін підтримував активні торгові відносини з містом Амол на Амудар'ї [Кестлер 2001, *примечание 117*]. Ахмед ат-Тусі вказував, що Саксін був розташований поблизу річки Ітіль і страждав від нападів кипчаків. Закарійа ал-Казвіні вважав, що Саксін розташовувався на відстані 40 днів шляху від Булгара. Йакут локалізував Саксін поблизу Табаристанського (Каспійського моря) моря. За свідченнями Абу-л-Фіди, координати Саксіна це 67 градусів довготи та 53 градуси широти. Ці дані він повідомляє, посилаючись на Ібн Саїда. Є й інші дані, Абу-л-Фіда, посилаючись на “Китаб ал-Атвал”, локалізував Саксін значно східніше. Його координати – 162 градуси 30 хвилин довжини та 40 градусів 50 хвилин широти [Федоров-Давыдов 1969, 254–255].

Координати Абу-л-Фіди з твору Ібн Саїда пов'язують Саксін із Суваром. За даними ж Насіра ад-Діна Тусі та Хамдаллаха Казвіні координати Саксіну – 86 градусів 30 хвилин довжини та 43 градуси широти. Саксін розташовував значно південніше Булгара і трохи південніше за Ітіль. Свідчення Хамдаллаха Казвіні плутані. Він вказує, що Саксін і Булгар – маленькі міста у шостому кліматі і що вони розташовані на відстані 32

градусів від Мекки. У пізній арабській традиції Сувар та Саксін ототожнювались. Г. Федоров-Давидов вважав більш правдоподібною локалізацію ал-Гарнаті та Закаріа ал-Казвіні [Федоров-Давидов 1969, 256]. Саксін вживався Вассафом позначенням території, а не племені. Саксін – це не народ і не плем'я, а певна політична та територіальна спільність. На думку Г. Федорова-Давидова, поки-що не можна ототожнювати Саксін з Ітілем чи Сараєм [Федоров-Давидов 1969, 259–261].

Є. Круглов характеризує населення надкаспійських степів як торчесько-печенізьке [Круглов 2003, 16–21, 56–58]. Під тиском кипчаків огузи переселилися до району Дербенту та Саксіну. На Нижній Волзі огузи та хозари мали утворити нову етнічну і політичну спільність – Саксін. З свідчень ал-Гарнаті відомо, що у Саджсіні існували квартали з волзькими булгарами, що може свідчити про певний політичний альянс із ними. Цікаво, що на Саксін зазіхав хорезмійський шах з династії Ануштегінідів та нападали ймеки [Гарнати 1971; Агаджанов 1969, 162]. Проте, саксінам вдалося зберегти свою самостійність до епохи монгольських завоювань.

На думку Д. Васильєва, кераміка, яку дослідники звикли інтерпретувати печенізько-огузьку, належала нащадкам населення джетіясарської культури, котре належало як до печенізької, так і до огузької конфедерації племен. Наявність поділу на “кочових” та “осілих” огузів засвідчена джерелами. Населення “болотних городищ” мало переселитися до волзької дельти разом із експансією огузів на захід. З їхньою міграцією можна пов'язати появу у Північному Надкаспії трубопроводів-каналів. Серед населення городищ Самосделка та Мошаїк окрім огузького був присутній болгарський компонент [Васильєв, Гречкіна, Зиливінська 2003, 106–107, 111–112, 117–118; Левина 1996].

Перебуваючи у Саксіні, Ал-Гарнаті зауважив, що у місті мешкали хозари, огузи, булгари та сувари [Гарнати 1971]. Своєю чергою, сам Саксін підтримував тісні взаємини з Волзькою Булгарією і ця співпраця виявлялась у економічній та духовній сферах. Ал-Гарнаті описував населення Саксіна як мусульман, що частково збігається з описом міста Суммеркент у Вільгельма Рубрука [Рубрук 1957, 185; Гарнати 1971]. Ще за хозарської доби іслам сповідувала значна частина населення хозарської столиці, у тому числі, придворна гвардія ал-арсіа [Голб, Прицак 2003, 167–169, 180–184]. “Сарацинами” Вільгельма Рубрука були волзькі булгари, сувари, хозари та огузи [Рубрук 1957, 185; Васильєв, Гречкіна, Зиливінська 2003, 117–118]. Під час свого візиту до Нижнього Поволжя Ал-Гарнаті відзначав, що кожна з названих ним етнічних груп мала у Саксіні свій квартал та мечеть [Гарнати 1971]. Алани, названі Вільгельмом Рубруком, – це, звичайно, не ал-арсіа, а колонія аланських купців-християн. Присутність останніх у Поволжі засвідчена даними археологічних досліджень на городищі Бабій Бугор [Бубенок 2004, 48].

Коли торговець йшов через переволоку між Доном та Волгою, то, спускаючись вниз за течією Волги, входив у землю Саксін [Гарнати 1971; Рубрук 1957, 185]. Нижнє Поволжя відоме в арабських та перських історичних хроніках саме під такою назвою [Федоров-Давыдов 1969, 253–261]. Д. Васильєв стверджує, що матеріальна культура саксінів формувалась на основі огузької та булгарської матеріальних культур [Васильєв 2006, 22–28]. Якщо купець бажав потрапити до Центральної Азії, він мав повторити шлях булгарських купців на Мангишлак чи морем, чи через річки Узень, Ембу та далі по зворотньому шляху до напрямку подорожі Ібн Фадлана [Ібн Фадлан 1939]. Так можна було дістатися Гурганджу. Іншим шляхом можна було морем потрапити до Ширвану через Дербент. Також можна було пройти шлях суходолом. Це свого часу зробив Вільгельм Рубрук, який, повертаючись до Європи, пройшов через Хорасан, Азербайджан та Ширван і вийшов до Дербенту. Звідти він увійшов у землі лакзів. Вийшовши до Тереку, Вільгельм Рубрук мав триматися узбережжя Каспійського моря, і через напівпустелі Надкаспію вийти у Нижнє Поволжя поблизу Суммеркента [Рубрук 1957, 185].

Від Суммеркента, піднімаючись проти течії Волги, можна було потрапити до Волзької Болгарії [Гарнати 1971]. Мандрівники доходили до Самарської Луки і звідти потрапляли до Булгару [Рубрук 1957, 185; Гарнати 1971]. Саксін як регіон продовжував існувати і за часів Улусу Джучі. Проте, частина його територій до 1360 р. була затоплена. Затоплення міста мало початись ще у 30-х рр. XIV ст. [Васильєв, Гречкина, Зиливинская 2003, 118–119; Васильєв 2004б, 264–269]. Логічно припустити, що затопленим був не весь регіон, а головне місто, від якого регіон і дістав назву. У зв'язку з цим маємо зауважити, що таким центром мало бути місто Суммеркент, підтоплення земель навколо якого у XIII ст. відзначив Вільгельм Рубрук [Рубрук 1957, 185].

Абу Хамід ал-Гарнаті та Закарійя ал-Казвіні повідомляли, що у Саксіні мешкали “огузи” [Федоров-Давыдов 1969, 254; Гарнати 1971]. Серед його населення географ також згадував хозар, суварів та волзьких булгар [Федоров-Давыдов 1969, 254]. Ф. Вестберг вважав, що населення міста складало винятково хозари. Й. Маркварт же вважав, що серед нього, окрім хозар, були ще й представники інших народів [Кестлер 2011, *примечание 117*]. Х. Гьокеньян вказує, що у Саксіні жили огузи [Göckenjan, Sweeney, 1985, 115, n. 17]. Схожу гіпотезу ще раніше висловив С. Агаджанов [Агаджанов 1969, 161–162]. Серед дослідників поширена гіпотеза про те, що Саксін входив до складу Дашт-і Кипчак. Г. Федоров-Давидов вважав, що за назвою саксіни стояли нижньоволзькі кипчаки [Федоров-Давыдов 1969, 253–261]. Цю точку зору прийняла й С. Плетньова [Плетнева 1990, 116–117]. Маємо відзначити, що на Нижньому Поволжі поширена група “царьовських

курганів”. Кипчаки були присутні на Нижньому Поволжі, але постає питання про їхню роль у регіоні. “Царьовські кургани” є близькими до пам’яток кипчаків Східної Європи [Иванов 2006, 501]. Можна припустити, що одна група кипчаків підтримувала саксінів, а інша – ворогувала з ними. З огляду на близькість населення “царьовських курганів” до східноєвропейських кипчаків можна припустити, що саме останні виступали союзниками саксінів проти йсмаків. Важко ототожнити саксінів з якимось одним народом.

Зважаючи на те, що серед населення Суммеркенту, за свідченнями Вільгельма Рубрука, були представники різних конфесій – християни та “сарацини”, можна стверджувати, що навіть у конфесійному відношенні населення регіону було різноманітним [Рубрук 1957, 185]. Це схоже на дані про населення Нижньої Волги за хозарської доби, коли поряд з мусульманами серед населення міста згадували християн, іудаїстів та язичників. Проте іудейська громада після навали огузів, як вже зазначалось вище, була змушена прийняти іслам. Аналогічно мали вчинити і язичники хозари. Таким чином, відмінність Саксіна від Ітіля та Хозарану була відсутність іудейської та язичницької громад. Матеріальна культура Саксіна мусульманська [Васильєв 2004 а, 91–97; Васильєв 2004б, 264–269; Бубенок 2011б, 70–73; Васильєв 2006, 22–28; Артамонов 2001, 589, 594–595].

Язичники-кипчаки жили поза межами міст. Що стосується огузів, то вони згадувались ал-Гарнаті як мусульмани. Проте на Русі “чорні клобуки” залишались язичниками. Причиною ісламізації огузів на Нижній Волзі була неможливість продовжувати дотримуватись кочівницького способу життя. Вони продовжували жити у юртах, проте змушені вести напівосілий спосіб життя. “Чорні клобуки” мали можливість зберегти частину своїх традицій, чого не могли зробити огузи Саксіну [Васильєв 2004 а, 91–97; Гарнати 1971; Квітницький 2006; Квітницький 2004 а; Квітницький 2004 б; Квітницький 2007; Квітницький 2005; Васильєв 2004б, 264–269].

Окрім “напівосілих огузів” на території Саксін знаходилось болгарське населення. Абу Хамід ал-Гарнаті згадував про суварів у Саджсіні, які були мусульманами. Незрозуміло, чи це були вихідці з болгарського міста Суvara, чи місцеве населення. При цьому необхідно зауважити, що у Середнє Поволжя болгарські племена прийшли з території Північного Кавказу. Їхнє переселення на північ було зумовлене тиском арабів. Не виключено, що частина суварів не переселилась на Північ. У хозаро-єврейській переписці згадувалося про народ с-в-р підвладний Йосипу. Це, звичайно, не слов’яни сіверяни, оскільки слов’яни згадані у розлогій редакції листа Йосипа Хасдаю б. Шапруту як С-л-віюн. Ібн Хурдадбег згадував про країну Сувар на північ від Дербента. М. Артамонов ототожнював цю країну з землею Хамзін у

“країні гунів” Дагестану. Я. Федоров припускав, що Сувар це інша назва “країни гунів” [Васильєв 2004а, 91–97; Гмыря 2006, 75, 77; Гарнати 1971; Ибн Фадлан 1939; Коковцов 1932; Zimonyi 2007].

Юліан повідомляв, що монголи підкорили царство Сасцію. Його дослідники часто ототожнюють із Саксіном [Аннинский 1940, 85]. Автор Лаврентіївського літопису згадував, що у 1229 р. у волзьких болгар шукали захисту саксини та половці [Лаврентьевская 1962, 453]. Як зазначав монгольський анонімний літописець, Субедей зустрічав відчайдушний опір з боку народів Східної Європи, серед яких був народ сасут [Сокровенное сказание 2002, 146, 148]. Рашид ад-Дін повідомляв, що Угедей невдовзі після того, як став ханом, спрямував військо Субедея проти саксинів та болгар [Рашид ад-Дин 1960, 20–21]. За інформацією рашид ад-діна похід був вдалим. Деякі хроністи мусульманського світу приписували завоювання, які були здійснені за Бату, його великому дідові – Чингісхану. Вассаф, Хамдаллах Казвіні та анонімний автор вказували, що землі Булгара та Саксіна Чингіс-ххан віддав у володіння своєму старшому сину Туші (Джучі). При цьому Саксін згаданий окремо від Дашт-і Кипчак [Тизенгаузен 1941, 80, 91, 204]. Пізні арабські географи Мамлюцького султанату ототожнювали поволзькі міста Улусу Джучі із Саксіном. Також вони згадували “Саксінські гори”. Очевидно мова йде про Жигулівські гори. В уявленні цих авторів Саксіном були землі Поволжя на південь від Волзької Булгарії [Поляк 1964]. Саксін, звичайно займав набагато менші території.

Міста Саксіна зосереджувалися у районі Волзької дельти. Д. Васильєв вказує, що Суммеркент – це не Самосдельське городище. Рубрук дістався городища Мошаїк, перетнувши річки Бузак, Картуба, Болда. Далі шлях Рубрука проходив через Волгу та Козачий Ерік [Васильєв 2011, 68–69]. Дослідник також висловив припущення, що питання ідентифікації Суммеркента з якимось певним городищем залишається відкритим. Саксіном може бути й не Самосдельське городище [Васильєв 2011, 69–70].

Висновки. Східноєвропейські кипчаки до монгольського завоювання були роз’єднані політично. До 40-х рр. XI ст. вони завоювали степи Надаралля та Північного Кавказу. У 1055 р. опанували степи Дніпровського Лівобережжя. Формування кипчацьких вождівств у Східній Європі можна віднести до 60–70-х рр. XI ст. “Лукоморських” кипчаків спочатку очолював клан Урусоба. Донецьких кипчаків незмінно очолював клан Шаруканідів. Ставка лукоморців розташовувалась на річці Молочній, де ал-Ідрісі локалізував “Білу Куманію”. Провідним племенем у конфедерації “лукоморських” кипчаків були іт-огли. Саме до цього племені належав клан Урус-оба. Іт-огли панували у пониззі Дніпра та Південного Бугу протягом першої половини XI – середини XII ст. Частину територій іт-огли втратили наприкінці XII ст., коли до Північно-За-

хідного Надчорномор'я переселилося плем'я дурут (тертробичі), яке до того кочувало у межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця. Внаслідок поразки, завданої русами у 1103 р., частина “лукоморців” переселилась до Східного Криму. Ще однією столицею лукоморців була Таткара поблизу міста Судак. Після поразок 1191 та 1193 рр. “лукоморці” припинили набіги на Русь і спрямували свою активність на Крим та Балкани. Іт-огли здійснювали протекторат над містом Судаком і надали допомогу його населенню проти турків-сельджуків. Під їхнім протекторатом мали перебувати також міста Кувла (місто на Південному Бузі), Муліса та Уліски (Олешшя). Через володіння бурдж-огли та іт-огли проходили шляхи “з варяг у греки” та “Солоний”. Торговельну діяльність наддніпрянських кипчаків здійснювали алани, які мали численні факторії у степах.

Важливим чинником у вдалому завершенні протистояння Рюриковичів з кипчаками була участь “чорних клобуків”. Останні були політичним союзом під егідою Русі. На Дніпровському Правобережжі війна у XII ст. велась, головним чином, їхніми силами. “чорні клобуки” правили буфером між Руссю та Дашт-і Кипчак, значно пом “якшуючи наслідки кипчацьких нападів для русів. Їхня ворожбена з кипчаками обумовлювалась боротьбою за пасовиська та худобу, а не етнічними чинниками. Інколи “чорні клобуки” укладали ситуативні союзи з кипчаками. Кордон Русі з кипчаками проходив верхніми течіями Інгульця та Росі, а також по течіям річок Кодима та Вись. В Криму алани Кирк-Ору та населення “Готії” забезпечували безпеку кримських міст від нападів кочівників. Утвердження бурдж-огли в степах між річками Вовча, Оріль та Самара можна датувати XII ст. Проти них і спрямовувалась більшість походів Рюриковичів. Поразки кінця XII ст. зумовили переорієнтацію цього племені на балканський вектор.

На відміну від Шаруканідів, Каєпичі були союзниками Володимира Мономаха. Завдяки цьому русам вдалося на деякий час витіснити Шаруканідів на схід. Переселенців очолив Отрок. На Північному Кавказі вони потіснили конфедерацію “дербентських кипчаків”, а також царство західних аланів. Переселення кипчаків до Грузії відбулося з ініціативи грузинського царя Давида “Будівника”, який врегулював конфлікт між кипчаками та аланами. Союз Отрока та Давида “Будівника” мав характер особистої угоди, і після смерті грузинського царя кипчаки повернулись до степів.

Степи Північно-Західного Кавказу входили до складу конфедерації донецьких кипчаків, оскільки цими територіями правив Сирчан, брат Отрока. Серед народів Кавказу донецькі кипчаки підтримували особливо тісні відносини з предками адиге (“зіхами” та “касогами”), тому що останні були ворогами аланів. Окрім територій на Північному Кавказі, клан Шаруканідів контролював землі на північній периферії Дашт-і Кипчак. Землі у басейні Хопра, Медведиці, Бітюга та

волго-донського межиріччя контролювала династія Єльтута. Від її засновника у слов'янських літописах і дістав назву клан “єльтукове”. Потрапили кипчаки до цього регіону ще наприкінці XI ст. Переслідуючи огузів, вони вторгнулись до земель бургасів і змусили огузів та бургасів мігрувати до країни волзьких болгар. Останні розселили втікачів на південних кордонах своєї держави. На Волзькому Правобережжі були розташовані “Золотарьовське”, та “Юловське городища” де й оселились бургаси. На Волзькому Лівобережжі розташовувалось “Муромське городище” (місто Торцьк слов'янських літописців). “Єльтукове” більше самі були жертвами набігів русів, ніж виявляли активність. Вони активно брали участь у князівських усобицях, переважно на боці рязанських князів.

Центр володінь Шаруканідів був на Сіверському Дінці. Поблизу Ізюму та Сіверського Дінця знаходились міста донецьких кипчаків – Шарукань, Сугров та Балик (Балин). Через ці міста проходили важливі торгові шляхи, найвідомішим з яких був “Залозний”. З Русі через володіння Шаруканідів він ішов до Матархи. Населення кипчацьких міст на Донщині складалося як алани, так і полонені руси. Кордон кипчаків з Руссю у басейні Сули, Мерлу та Удаю постійно змінювався. Під час правління Шарукана кипчакам вдалося захопити землі на захід від Сули, проте за часів Володимира Мономаха кордон перемістився на Ворсклу та Сулу. В епоху “Слова про Полку Ігоревім” кордон перебував на тій же лінії, басейн річки Мерл став нейтральною територією. Тиск із боку Кончака та Гзака не призвів до суттєвої зміни кордонів.

Саксін не був частиною Дашт-і Кипчак. За умови нападів з боку хорезмійців та східних кипчаків він став протекторатом донецьких кипчаків. За цариці Тамар грузини підтримували союз вже не з донецькими, а з “дербентськими кипчаками”. Останні взяли під свій контроль колишні володіння хозарів (за винятком волзької дельти) та частину басейну річки Сунжа, де й розташовувалась їхня ставка – місто Севінч. Відносини з горянами та аланами у цієї конфедерації коливались від союзних до відверто ворожих.

Отже, у Східній Європі існувало кілька потужних конфедерацій кипчаків. Найпотужнішим ханством була конфедерація донецьких кипчаків, яка володіла землями Донщини та Північного Кавказу. Очоловувало її плем'я токсоба та клан Шаруканідів. Кипчаки підтримували союзні відносини з предками адиге, ворогували з кавказькими аланами, укладали епізодичні союзи з Грузією та правителями Ширвану. Інше потужне вождівство було розташоване у Північному Надчорномор'ї та очолювалось племенем іт-огли. На Нижній Наддніпрянщині знаходились володіння вождівства племені бурдж-огли.

ГЛАВА 5

КИПЧАКИ НА БАЛКАНАХ ТА У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ

На Нижній Дунай кипчаки вийшли в останній чверті XI ст. На початку своєї історії у Північно-Західному Надчорномор'ї вони становили значну загрозу для Угорщини та Візантійської імперії. Хан кипчаків Боняк був небезпечним і для Русі. Кипчаки відігравали помітну роль в історії Другого Болгарського царства, і, за припущенням деяких дослідників, усі правлячі династії цієї держави були кипчацькими за походженням. Також уваги потребує історія Куманської єпископії. Розгляду цих та інших питань буде присвячено цей розділ.

Утвердження влади кипчаків на Нижньому Подунав'ї. У “Звершеннях угорців” у главі про Русь згадано про кунів. Серед їхніх вождів було названо вождів Еда, Едума, Ету, Бунгера, Оусада (батько Урсуура), Бойта, Кетела (батька Олуптульма). За свідченнями угорського аноніма, куни разом з русами воювали проти угорців [Rady 2009, *Chapter 8*]. Проте на момент набуття угорцями нової батьківщини кипчаки перебували дуже далеко від Надчорномор'я. Угорський хроніст замінив печенігів на кунів.

Перша достовірна згадка про кипчаків на Нижньому Дунаї датується останньою чвертю XI ст. За свідченнями Георгія Скіліци-Кедріна та Михайла Атталіоти, Нікіфор Василякі близько 1078 р. найняв кипчаків та печенігів для того щоб захопити престол [Прицак 2008, 34; Spinei 2009, 116; Berend 2001, 69; Spinei 1986, 93; Yücel 2002, 636; Diaconu 1970, 110–111; Гръцки извори 1965, 192–194, 338–339; Гръцки извори 1980, 122; Расовский 1940, 105]. У 1087 чи 1088 р. кипчаки виступали як союзники Татуша [Прицак 2008, 35; Kurat 1937, 169–175; Tryjarski 1975, 518; Diaconu 1978, 37; Curta 2006, 301; Yücel 2002, 638; Расовский 1940, 105].

А. Гьокбель вважає, що кумани вийшли до Дунаю після 1060 р. [Gökbel 2002, 647]. В. Стоянов вважає, що кумани почали займати територію Молдови між 1068 р. та 1071 р. [Stoianow 2002, 681]. Озул, за гіпотезою болгарського дослідника, був куманом [Stoianow 2002, 681]. Д. Расовський висловив гіпотезу про те, що куни, які вийшли на кордон Угорщини у 1070–1071 рр., були кипчаками [Расовский 1936, 181].

Зважаючи на те, що апогей печенізької активності на Балканах припадає на 70–80-ті рр. XI ст., то “кунів” угорських джерел логічно ототожнити саме з печенігами. В. Шушарін вважає у кунах східних кочових

сусідів Угорщини [Шушарин 1997, 326]. Рушити на Угорщину їх мала змусити активність огузів, які у 1064/1065 рр. атакували Фракію [Spinei 2009, 115–116; Гръцки извори 1965, 175–179, 331–333; Гръцки извори 1980, 120–121]. Експансія огузів також призвела до переселення значної кількості печенігів на територію Візантійської імперії. Правителі подунайських міст Татуш, Саца, Халі та Сеслав прийняли втікачів [Комнина 1965, *Книга 6, Параграф 14*]. Печеніги були остаточно переможені ромеями та кипчаками під Левуніоном у 1091 р. [Spinei 2009, 120].

Автор Пожоньської хроніки та Сімон де Кеза вважали, що місцевості до Біхара і провінцію Нір спустошили бесси (бешеньє, печеніги). Автори Будської та Дубницької хронік, а також Янош Туроці, вказували, що на Угорщину напали власне куні. Похід датований 1070 р. Очолював кунів дехто Озул. Угорський хроніст називав його сервієнтом князя кунів Дьюли. Хроніст повідомляв, що Озул не очікував нападу угорців. Угорці ж несподівано напали на кунів і розсікали мечами вибриті голови кунів. Вони перемогли ворогів у цій битві [Legenda S. Ladislai 1849, 239–240; Spinei 2009, 118; Joannis de Thwroc 1766, 142–144; Шушарин 1997, 327; Chronicon Pictum 1883, 171–173; Расовский 2012б, 57–58]. Угорські дослідники вважали кочівників, які здійснили набіг, огузами чи печенігами. Це цілком логічно, оскільки кипчаки тільки в 1071 р. вперше напали на Поросся. Крім того Анна Комніна вказувала, що вони кочували далеко від володінь печенігів, що було б неможливо, якби кипчаки дійсно вийшли до Карпат у 70-х рр. [Шушарин 1997, 326; Комнина 1965, *Книга 7, Параграф 5*]. Окрім того, необхідно вказати, що після опису вторгнення кунів Янош Туроці чомусь згадав про вторгнення печенігів до Угорщини. Як нові господарі степів кипчаки мали б підпорядкувати собі печенігів у степах [Joannis de Thwroc 1766, 145–148; Chronicon Pictum 1883, 173–177]. Плутанина у свідченнях угорських хроністів була давньою традицією. Етнонім “кун” позначав не тільки кипчаків, а й усіх східних сусідів угорців до монгольських завоювань. Паралельно з етнонімом куні вони використовували етнонім “бесси” (“бешенью”) для позначення печенігів, що часто тільки заплутувало хроністів [Расовский 2012б, 42–43].

При описі подій, які відбувалися в Подунав'ї у 1072 р. згадані печеніги, які прийшли через Болгарський Белград (Нандорфехервар, Алба Булгарія, сучасне місто Белград у Республіці Сербія). Печенігів на допомогу закликали ромеї та болгарі. Печеніги форсували річку Саву і вийшли на поле Бузіаш. Проте вони були переможені військами бана Яна, а печенізький вождь Казар з небагатьма людьми ледь врятувався втечею [Шушарин 1997, 329]. Печеніги під тиском кипчаків та

огузів мали відступати у володіння угорців та ромеїв. Печеніги служили в війську Ендре I вже в 1051 р. Печеніги були у війську короля Гези проти Шаламона [Шушарин 1997, 329–330; Расовский 2012б, 88].

За припущеннями деяких вчених, у 1085 р. відбувся похід кочівників Кутеска до Угорщини. У джерелі його названо *Ducem Cunoqum*, тобто князь кунів. Привів його з собою экс-король Шаломон. Куни вдерлися до Угорщини в районі Унга та Боршови. За допомогою кочівників Шаломон намагався повернути собі владу. Дивним виглядає той факт, що відразу після поразки Шаломон відступив у Болгарію, де й зазнав поразки від військ Олексія Комніна. У Болгарії наприкінці XI ст. знаходились володіння печенігів, але аж ніяк не кипчаків. Д. Расовський датував вторгнення Кутеска 1086 р. [Joannis de Thwgoz 1766, 161–163; Шушарин 1997, 327; Chronicon Pictum 1883, 194–196; Расовский 1940, 105].

Тільки похід кунів 1091 р., який здійснив дукс (князь) Копульх син Крула (Кола), можна пов'язати з кипчаками. У цьому поході кипчаки спустошили Трансильванію. Вони дійшли до місця Бечей (Старі Бечей в Сербії на Тисі). Проте кипчаки були переможені у битві на Паганті (ривчаку Поганч). Поряд з Копульхом згаданий Енфем. За свідченнями угорського хроніста ніхто з кунів не врятувався за виключенням сервієнта Есембу. У першій битві загинув Копульх. За свідченнями угорського хроніста кипчаки дали клятву помститися за смерть цього вождя і призначили дату вторгнення в Угорщину. Вони наказали відпустити своїх полонених та висміяли короля. Проте Ласло здобув перемогу над кипчаками князя Акуша і вбив його у битві поблизу Дунаю [Шушарин 1997, 327–328; Spinei 2009, 121; Joannis de Thwgoz 1766, 163–164; Chronicon Pictum 1883, 196–197]. Цікаво відзначити, що майже у всіх випадках вторгнення до Угорщини угорські хроністи називали вождів кунів князями, але не королями [Joannis de Thwgoz 1766, 142–144, 161–164; Шушарин 1997, 327–328].

Вже в 80-х рр. XI ст. огузи-торки стають степовими федератами київських та чернігівських князів [Ипатьевская 1962, 398, 427–428, 507, 518; Расовский 2012а, 20–38]. Деяка частина торків-огузів оселилася в Угорщині. Угорці розселили їх на своєму північному прикордонні. Вони охороняли шляхи на Польщу, Русь та Чехію. Їхні поселення знаходились поблизу Братіслави, на верхній течії Тарца у Північній Словаччині, а також у Зелінській жупі у Сечевському окрузі. Огузів-торків у Угорщині було небагато. Основна їх маса оселилась на Русі [Расовский 2012б, 75, 96–98].

Під час війни Челгу з ромеями у війську печенігів були присутні угорці Шаламона [Комнина 1965, *книга 7, параграф 1*]. Відносини кипчаків із печенігами не характеризувались тотальною ворожнечою. За свідченнями Анни Комніни, Татуш, який прийшов з “куманами” (кипчаками) мав бути союзником “скифів” (печенігів) [Комнина 1965, *книга 7, параграф 5*]. Причиною конфлікту було те, що печеніги відмовились надати частку здобичі кипчакам. Останні мотивували своє спізнення тим, що кочували далеко від місця подій [Комнина 1965, *книга 7, параграф 5*]. Перше зіткнення між печенігами та кипчаками відбулося у 1087 р. [Комнина 1965, *книга 7, параграф 5*].

Поява кипчаків на західній околиці Дашт-і Кипчак була відносно пізньою. Олексій Комнін закликав Боняка та Тугоркана (Маніака та Тогортака) до союзу проти печенігів [Комнина 1965, *книга 8, параграф 4*]. Анна Комніна повідомляла, що на допомогу ромеям прийшло 40 тис. кипчаків. Це був шаблон античної та візантійської історичної традиції, який позначав велику кількість воїнів [Комнина 1965, *книга 8, параграфи 4–6*]. Фактично у 60–70-х рр. XI ст. завоювання східноєвропейських степів кипчаками було завершено. Непідкореними залишались тільки придунайські землі, де розташовувались кочів'я печенігів. Їх було завойовано у 1091 р., коли кипчаки були союзниками ромеїв проти печенігів [Пріцак 2008, 35].

Після битви під Левуніоном у печенігів не були іншого виходу як перейти на службу до ромеїв чи угорців. Найбільше відомо про групу печенігів, що перебувала в Угорщині. Багато печенігів мігрувало до Угорщини задовго до битви під Левуніоном. У 1052 р. вони допомагали угорському королю відбити німецьке вторгнення. У 1074 р. Шаломону протистояли угорці та печеніги. Проте у битві на озері Фьорті печеніги були переможені Шаломоном. У 1116 р. вони перебували в почті Іштвана II. Під час битви у річці Ольшави печеніги та секеї відзначились, проте були переможені чехами. У 1146 р. секеї та печеніги воювали проти війська австрійського герцога Генріха Язоміргота. В битві на річці Лейті загинуло багато печенігів. У 1150 р. печеніги та угорські хорезміїці воювали на стороні угорців та сербів проти Візантії [Расовский 2012б, 88–89].

На момент кипчацької експансії печеніги вже мали досить довгу передісторію взаємин з печенігами. Д. Расовський вважає, що вперше печеніги з'явилися у Угорщині при князі Золтані. Вони прийшли як мирні колоністи та отримали володіння на озері Фьорт, на північно-західному кордоні Угорщини. Син Золтана Токсон мав жінку з печенігів. При Токсоні до Угорщини прийшов рід на чолі з Тонузобою. Цей рід

розселили в Кемейській області поблизу Тиси. Також в Угорщину прийшли Біла та Баксу, які отримали у володіння Пешт. До часів Арпада відносять переселення в Угорщину Кетеля та Едемена зі Скифії. Едемен отримав землі під Матрою, а Кетель на нижній течії Вага. Г. Фехер зробив припущення, що за часів правління у Русі Святослава до Угорщини мігрували представники трьох печенізьких племен. Усі ці переселення відбувалися за згоди угорців. Коли ж за правління Іштвана I Святого зробили спробу вторгнутися до Угорщини, то угорці організували проти них три походи [Расовский 2012б, 43–46].

За часів огузької та кипчацької експансії до Угорщини мало мігрувати багато печенігів. Угорці розселили печенігів вздовж своїх кордонів та всередині держави. На західному кордоні Угорщини печенігів оселили поблизу річки Раба у колишніх Залаському, Шомодському та Вашському комітатах. У мошонському та шопронському комітатах жили найдавніші групи печенізького населення, які прийшли до угорців ще за часів Золтана. Це найдавніше населення було ще перебито у війнах з німцями чи германізовано. Печеніги, які жили далі від кордону – у Дьорському та Комарнському комітаті, ще в XIII ст. зберігали самобутність і свої шляхетні роди. Вони також мешкали поблизу Естергома, Пожоні (Братіслави) та на річках Нітра та Житава. Печенізькі топоніми були знайдені й на Вазі [Расовский 2012б, 60–63, 65–68]. Інша група печенігів була розселена у передгір'ях Матри та Букових гір. Там у XIII ст. вони стали сусідами нових мігрантів – кипчаків, яких угорці називали “палоці”. Печенізькі поселення знаходились поблизу річок Бадова, Шайо та Егер, у колишніх Егерському та Баршодському комітатах. Поблизу південних отрогів Новоградських гір знаходились володіння печенігів, які пов'язували матро-буковську групу з західнословачьким анклавом [Расовский 2012б, 69–71, 80–81].

Поблизу Тиси у колишньому Сабольчському комітаті знаходились села з печенізьким населенням. Далі на схід печенігів розселяли по долинам гірських річок. Так одна з груп була розселена по середній течії річки Беретьйо та по течії Фекете-Кьорьоша у Біхарському комітаті, а також по річці Марош у Арадському та Хуньядському комітаті. На території Трансильванії печеніги були розселені Харомсекському, Бестерце-Насодському, Кіш-Кюкюлльоському, Фегерашському, Чикському та Удвархейському комітатах. У Південних Карпатах (Трансильванських Альпах) існувало поселення Csernabesenyо. Також печенізьким буфером був прикритий південний кордон Угорщини. Їхні поселення знаходились у Срмесському, Веречеському, Баранському та Шомодському, Бач-Бодрозькому комітатах, вздовж Дунаю, Сави та

Драви. Печеніги також володіли землями поблизу Печа та Мохача. На відстані від кордону, поблизу Балатонського озера в межах Шомодського комітату мешкала невелика група печенігів. Якщо б кипчаки бажали атакувати Королівство Угорщина через долини Тиси, Олту чи Дунаю, то усюди б їх очікував би бар'єр з печенізьких поселень, які охороняли кордони держави [Расовский 2012б, 71–75].

Вождівство Боняка. Поряд із племенем іт-оба знаходилося об'єднання на чолі якого перебував Боняк. Вперше він згадувався під час подій 1091 р. Тоді Боняк (Маніак) разом із Тогортаком (Тугорканом, Тогрі-Тарханом) відгукнувся на пропозицію Олексія Комніна і здобув перемогу над печенігами під Левуніоном [Прицак 2008, 35, 244–245; Stoyanow 2002, 681; Kurat 1937, 214–227; Tryjarski 1975, 519; Kurat 1972, 98; Gökbel 2002, 648–649; Curta 2006, 301; Madgearu 2005, 103; Spinei 2009, 121; Spinei 1986, 94; Uydu Yücel 2002, 640; Diaconu 1970, 133; Pritsak 1976, 25]. Проте, відносини між “ромеями” та кипчакам відпочатку були напруженими. Анна Комніна приписує кипчакам жадібність і зверхність [Комніна 1965, *книга 8, параграфи 4–6*]. Своєю чергою, кипчаки мали підстави побоюватися за те, що ромеї використають їх проти печенігів, а потім нападуть на послаблених переможців. Кипчаки поставили Олексію Комніну ультиматум, наголосивши, що битва буде у будь-якому разі. Вони порівняли печенігів з вовками, а ромеїв з баранами [Комніна 1965, *книга 8, параграф 5*]. Відразу ж після перемоги кипчаки відступили до Дунаю. Анна Комніна приписувала намір перебити “скифів” (печенігів) Синесію, зазначаючи, що сам василевс Олексій був проти страти печенігів і бажав винагородити кипчаків [Комніна 1965, *книга 8, параграф 6*]. Але кипчаки, мабуть небезпідставно, тримались на відстані від табору ромеїв, побоюючись несподіваного нападу вночі. Окрім того, у ромеїв перебували заручники, які були гарантією того, що кипчаки не будуть спустошувати села та міста на зворотному шляху [Комніна 1965, *книга 8, параграфи 6*].

У 1092 р. кипчаки найняли у військо до Василька Ростиславича і здійснили похід до Польщі [Лаврентьевская 1962, 215; Ипатьевская 1962, 206]. Відчуваючи слабкість ромеїв, кипчаки підтримали заколот псевдо-Романа Діогена, який хоча й зазнав поразки, але показав, яку небезпеку становили кочівники для Візантійської імперії. Самозванця підтримали вlahи, які пропустили кипчаків через гірські перевали [Комніна 1965, *книга 10, параграфи 2–4*; Литаврин 1960, 422]. За перебільшеними даними грецьких джерел, у битві поблизу Таврокоміса у 1095 р. загинуло 70 тис. кипчаків [Комніна 1965, *книга 10, параграфи 2–4*; Spinei 1986, 94; Spinei 2003, 250; Spinei 2009, 121; Князький 1988,

23; Stoyanow 2002, 682; Ипатьевская 1962, 217; Прицак 2008, 35–36; Плетнева 1990, 49–50; Diaconu 1978, 47–50, 58; Madgearu 2005, 103]. Від нових кипчацьких походів ромеїв урятував Володимир Мономах, який стратив кипчацьких послів Ітларя та Кітана [Ипатьевская 1962, 218–219; Плетнева 1990, 50–51; Kurat 1972, 79]. У відповідь на їхню страту Боняк здійснив набіг на Київщину, спалив Юр'їв і князівський дім у Берестові та ледь не здобув Київ “ізгоном” [Плетнева 1990, 51; Gökbel 2002, 649; Лаврентьевская 1962, 229, 231–233; Ипатьевская 1962, 221–224]. Також він, уклавши союз з донецькими кипчаками, у 1106 р. чи 1107 р. атакував міста Вир, Лубни та Ромен [Плетнева 1990, 52; Лаврентьевская 1962, 281–282; Ипатьевская 1962, 258–259]. С. Плетньова локалізувала його володіння на Подніпр'ї [Плетнева 1990, 52].

У руських міжусобицях Боняк виступив на боці ворогів київського князя Святополка і надав галичанам допомогу проти угорців у 1097 р. [Ипатьевская 1962, 246; Плетнева 1990, 53; Kurat 1972, 81; Gökbel 2002, 652; Spinei 2009, 123–124; Лаврентьевская 1962, 270–271; Кушкумбаев 2009, 69–70]. Боняк надав допомогу “лукоморцям” у 1103 р. [Прицак 2008, 40; Плетнева 1990, 56; Лаврентьевская 1962, 277–279; НПЛ 1950, 19, 203; Ипатьевская 1962, 252–255]. В 1105 р. війська Боняка напали на Заруб. У битві, що відбулася, він переміг торків та берендеїв [Прицак 2008, 41; Плетнева 1990, 56; Kurat 1972, 83; Ипатьевская 1962, 257; Расовский 1940, 110]. На наступний рік Урусобичі здійснили напад на Заречеськ на київсько-волинському прикордонні [Прицак 2008, 41; Плетнева 1990, 56; Kurat 1972, 83; Spinei 2009, 124; Лаврентьевская 1962, 281; Ипатьевская 1962, 257; Расовский 1940, 110]. Святополк спрямував проти них Яна і Путятю Виштатичів, Івана Захар'їча та Козарина [Плетнева 1990, 56–57; Ипатьевская 1962, 257; Прицак 2008, 41]. Через рік Боняк спустошив околиці Переяслава, і разом із Шаруканідами напав на Переяславське князівство. Поблизу річки Сули у 1106 р. або 1107 р. відбулась битва, у якій загинув брат Боняка Таз [Прицак 2008, 41–42; Плетнева 1990, 60–61; Kurat 1972, 83; Gökbel 2002, 649; Лаврентьевская 1962, 281–282; Ипатьевская 1962, 258–259; Расовский 1940, 110]. У 1116 р. Боняк атакував місто Кснятин [Плетнева 1990, 64].

Викликає подив, чому руси не наважувалися здійснювати походи на його володіння? При тому, що у 1111 та 1116 рр. були здійснені походи на донецьких кипчаків, а в 1103 р. були атаковані “лукоморці”, володіння Боняка не могли оминати руських походів оскільки залишати у тилу такого ворога було дуже небезпечно [Прицак 2008, 40; Плетнева 1990, 56; Kurat 1972, 83; Gökbel 2002, 649; Ипатьевская 1962, 252–256]. Чи не логічно припустити, що саме “дунайські кипчаки” були об'єднанням

Боняка?! Цілком слушним є припущення, що плем'я “кунун” арабських джерел відповідає племені кунів, яке прийшло у Східну Європу, переслідуване племенем кай, і здобуло владу на захід від “Івлі” (Інгульця). Про існування кипчацьких вождівств у Подунав'ї нам мало, що відомо, але ми знаємо про існування “дунайських половців”, проти яких у 1116 р. здійснив похід Володимир “Мономах” [Ипатьевская 1962, 284; Diaconu 1978, 59–60]. За два роки до цього кипчаки напали на Відін [Stoyanow 2002, 682; Diaconu 1978, 59; Расовский 1940, 112].

До того ж місцевих кипчаків мала послабити міграція “берендеїв” до Угорщини у 1122–1123 рр., оскільки переселення відбулося через землі кипчаків [Ипатьевская 1962, 286; Маркварт; Бибииков 1981, 98–112; Князький 1988, 24; Stoyanow 2002, 682; Tryjarski 1975, 519; Spinei 1986, 91, 99; Uydu Yücel 2002, 641]. Можна припустити, що внаслідок подій першої чверті XII ст. вождівство “дунайських половців” розпалося. Кочівники, які напали на Візантію, були названі Михайлом Сирійцем “команами” і, за його даними, їх перемиг цар Іване (Іоанн Комнін), але перед тим вони захопили місто Гарван у Добруджі [Маркварт; Diaconu 1978, 62–71]. У візантійських грекомовних джерелах вказано, що кочівники виступили проти імператора Іоанна Комніна [Грьцки извори 1968, 209–210]. Іоанн Кіннам та Феодор Скутаріот повідомляли, що супротивниками василевса були “скіфи” (печеніги) [Грьцки извори 1968, 209–210; Грьцки извори 1972, 222]. У нордичних сагах супротивниками варязької дружини Комнінів названо печенігів [Пріцак 2003, 83–85].

“Скіфи” згадані при описі подій 1122 р. це не обов'язково печеніги, швидше за все, це загальний етнонім для позначення свразійських кочівників загалом. Очоловати рух племен до кордонів Угорського королівства та Візантійської імперії мали саме “байандури”. Після подій 20-х рр. XII ст. “байандури” не зникають як політична сила у Східній Європі. Цікаво, що навіть у Північно-Східній Русі існували поселення “берендеїв”. Там існувала кілька анклавів. Перший з них знаходився на верхній течії Істри та Клязьми. Там знаходились берендєєві волость та слобода. Другий анклав знаходився у 15 км. на південний схід від Переяслава-Заліського, у районі озера Плещеєва. У цьому районі зафіксовані берендєєві “стан” та “болото”, а також кілька топонімів тюркського походження. Третій анклав знаходився у районі Юр'єва-Польського та Суздаля, де вже зафіксовані топоніми Торчино та Торки [Плетнева 1990, 74; Расовский 2012б, 107]. Привести їх туди могли тільки Юрій “Довгорукий” та його нащадки. Не зникли вони і на півдні. Їхні поселення були розташовані у Пороссі. Вони мешкали на річці Руті [Плетнева 1990, 79–80; Расовский 2012б, 100].

“Берендеї” служили у війську великого київського князя та здійснювали походи проти інших кипчаків [Плетнева 1990, 79]. Частина колишніх підданих Боняка під проводом вождя Татара переселилася до Угорщини. Печеніги увійшли до складу дружини короля Іштвана II, який заборонив своїм дворянам ображати мігрантів [Шушарин 1997, 336; Князький 1988, 24; Расовский 2012б, 59, 87; Chronicon Pictum 1883, 212].

В Угорщині поселення “берендеїв” знаходились у різних місцях. Топоніми з коренем “Berenc” знаходяться між Моравою та Вагом в районі Мийяви в колишньої Нітранській жупі, а також у Сеницькому окрузі цієї ж жупи. Схожі топоніми знаходились і поблизу самої річки Нітри. Також берендейські поселення знаходились в районі допливів річки Іпола у колишньому Ноградському комітаті та Рудних гір. Поселення “Berente” знаходилось поблизу річки Шайо. Відмічена присутність берендеїв і на східному кордоні Королівства Угорщина. По течії Самоша у колишньому Сатмарському комітаті знаходились поселення з коренем “Berend”. Також схожі топоніми були знайдені в колишньому Арадському комітаті та на кордоні між Темешьким та Крассовським комітатами. На південному угорському прикордонні поблизу Сігетвару знаходилось поселення “Berench”. На західному прикордонні поблизу Zalalovo знаходилось поселення “Berend”, котре у XVI ст. належало Балажу та Петру Берендеям. У Дьорському комітаті існувало поселення Berenth [Расовский 2012б, 76–80].

Цікаво, що Іштван II також захищав права печенігів. Усередині Угорщини знаходили три печенізьких анклавів. Один із них знаходився поблизу тодішньої угорської столиці – Альба-Юлії (Секешфехервара). Печеніги оселились вздовж річки Шарвіз. Ця група печенігів оселилась у Фехерварському та Тольнському комітатах. Д. Расовський називав її шарвізькою. Інша група – кемейська мешкала на лівому березі Тиси у Яс-Надькун-Сольнокському комітаті. У цій місцевості мешкали печеніги, які прийшли до Угорщини разом із Тонузобою. На річці Аранка мешкала третя група печенігів. Ці рівнинні групи печенігів мали змогу притримуватись традиційних звичаїв і тривалий час зберігали етнічну самобутність, хоча культура угорців та слов’ян звичайно впливала на них. У горах процеси седентаризації та асиміляції відбувався швидше. Поступово християнство витісняло традиційні вірування. Угорські печеніги у XIII ст. стали християнами. Останні згадки про печенігів датуються XV ст. Вони перебували на службі у короля. Іштван II розглядав печенігів і берендеїв, як опору своєї влади. Пізніше Ласло IV невдало спробував повторити досвід Іштвана II [Расовский 2012б, 82–85, 87, 93–95].

Кипчаки та династія Комнінів. Походження Асенідів. У середині XII ст. слов'янські джерела згадували про присутність у регіоні кипчацького вождя Башкорда. Проте він вже не був достатньо сильним для того, щоб домогтися у Івана “Берладника” пограбування земель Пониззя [Плетнева 1990, 103–105; Ипатьевская 1962, 497–502]. Походи ж кипчаків проти Візантійської Імперії у 1148 та 1160 рр. мали характер локальних набігів [Бибииков 1981, 117–121; Stoianow 2002, 682]. Коли Мануїл Комнін пройшов їхніми територіями для того щоб атакувати Угорщину, місцеві кипчаки не наважувались дати йому бій. Початок війни 1148 р. був зумовлений нападом “скифів” на Дрістру (Сілістрію) [Бибииков 1981, 117; Гръцки извори 1968, 226–227; Гръцки извори 1972, 226–227; Расовский 1940, 120]. Феодор Продром повідомляв, що Мануїл Комнін у той же час переміг франків та “острів’ян” (хрестоносців та сицилійських норманів) [Бибииков 1981, 117–118]. На думку А. Большакова-Гімпу, події відбувались на північ від Дунаю у регіоні між Серетом та Берладдю, а П. Нестурель відносить ці події до території Олтенії [Бибииков 1981, 118]. У 1148 р. ромені захопили у полон Лазаря (одного з кипчацьких вождів) поблизу Тенуормону [Diaconu 1978, 78–89; Spinei 1986, 95; Гръцки извори 1968, 227–228].

Участь кипчаків у візантійсько-угорській війні датується дослідниками по-різному. Так, М. Бібіков вважає, що ці події відбулися навесні 1152 р. Д. Расовський припускав, що вони мали місце у 1154 р. Ф. Шаландон узагалі відносив їх до 1155 р. [Бибииков 1981, 120; Расовский 1940, 120]. Наступний похід відбувся у 1160 р. За свідченнями Іоанна Кіннама, кипчаки напали на візантійське прикордоння, коли Мануїл перебував у поході проти румських турків. Внаслідок цього нападу василевс був вимушений повернутися до Європи, але, коли кочівники дізналися про просування його військ до Дунаю, то відійшли назад у степи [Бибииков 1981, 121; Гръцки извори 1968, 247; Расовский 1940, 124]. Те, що кипчаки не надто виявляли свою активність зовсім не значить, що вони відкочували з Нижнього Подунав’я. Велика їхня кількість осіла на території Болгарії та Македонії [Stoianow 2002, 682].

У візантійських джерелах згадувались два брати, Петро та Асень, – засновники Другого Болгарського царства. Одні вчені, базуючись на свідченнях Нікити Хоніата стверджують, що вони були “влахами”. При цьому візантійський хроніст зазначає, що “влахи” раніше називалися “мізами” [Хониаг 1862; Гръцки извори 1972, 243–246]. Щодо етнічної належності Петра та Асеня досі точиться дискусія. Асеніди (Асені), на думку багатьох румунських вчених, були влахами, а отже, романцями. Ця точка зору була висловлена засновником румунської історіографії

Н. Йоргою [Литаврин 1960, 430, прим. 9]. Вона дістала поширення і у працях П. Нестуреля [Литаврин 1960, 430, прим. 9]. В. Спіней вважає Петра та Асеня влахами [Spinei 2003, 272]. В. Меркулець називає Друге Болгарське царство “Влахо-болгарським царством” [Mărculeț 2004]. Серед російських вчених румунську точку зору на походження Асенідів прийняв А. Васильєв [Васильев, Т.2, Глава 1, параграф 9]. Про співпрацю кипчаків та влахів повідомляла Анна Комніна [Комніна 1965, Книга 10, Параграф 2]. П. Голден вважав кипчацькими тільки дві з трьох болгарських династій – Тертеровичів та Шишмановичів [Golden 2000, 33].

Румунські дослідники прагнули підкреслити те, що Друге Болгарське царство було більше романською державою, ніж болгарською [Литаврин 1960, 431, прим. 9]. Теоретичною базою для цього твердження стали дані Нікіти Хоніата та східних джерел [Хониат 1862; Тизенгаузен 1941, 38; Spinei 1986, 29–59]. Учасники ж хрестових походів називали Друге Болгарське царство землею влахів та болгар [Клари 1986, Главы СVI, СXII, СXVI; Виллардуэн 1993, Главы 333, 350, 352, 354, 386, 387, 389, 404, 412, 424, 459, 472]. Внаслідок таких свідчень латиномовних західноєвропейських джерел у румунській історіографії дістала поширення ідея про Друге Болгарське царство як власько-болгарську державу [Mărculeț 2004].

При цьому необхідно враховувати, що “Велику Влахію” Вільгельма Рубрука не можна ототожнити з князівством Влахія. У візантійських документах згадувались “Влахія μεγала” та “Влахія μικρα”, локалізовані дослідниками у Фессалії та Етолії відповідно. За правління Івана Асеня II “Велика Влахія” грецьких джерел входила до складу Другого Болгарського царства [Vasary 2005, 31]. “Малою Булгарією” Вільгельм Рубрук називав землі Другого болгарського царства, оскільки францисканці та Юліан називали “Великою Булгарією” Волзьку Болгарію [Рубрук 1957, 89; Карпини 1957, 47–48; Христианский мир 2002, 112; Аннинский 1940, 80–81; Döggie 1956, 156]. Склавонія – це загальне позначення земель слов’ян, яке походить від Склавіній візантійських джерел [Рубрук 1957, 89; Прицак 2003, 804]. При цьому необхідно зауважити, що Рубрук при описі своєї подорожі місця у яких не бував, описував за даними класиків, зокрема Ісидора Севільського [Рубрук 1957, 106, 120]. Таким чином, “Мала Болгарія”, “Влахія” та “Склавонія” це не що інше, як позначення трьох основних етнічних груп не у Другому, а у Першому Болгарському царстві. Францисканець мало знав і про походження влахів і вважав їхньою батьківщиною землі у Волзько-Уральському регіоні, припускаючи, що влахи, як угорці та

болгари, переселились до Центрально-Східної Європи зі сходу [Рубрук 1957, 120].

Численним було романське населення Балканського півострова, яке мешкало у Македонії та Фессалії. Після падіння Константинополя, у Фессалії утворилась держава відома сучасникам під назвою “Великої Влахії” [Vasary 2005, 30–31]. Вениамін Тудельський вказував, що влахи були скотарями, вправними воїнами та бунтівним населенням [Вениамин Тудельський 2004]. М. Дьоні ж вважав, що етнонім “влах” позначав поліетнічне населення Балканського півострова, яке не можна було віднести до слов’ян або греків [Литаврин 1960, 433]. Щодо державності східних романців, то цей аспект майже не висвітлений у писемних джерелах. Перша згадка про романські князати міститься у “Звершеннях угорців” угорського Аноніма. Останній згадував, що Тетеню (Тухутуму) протистояв вождь Гелоу, який керував влахами (blasii) та склавами (sclavi) [Spinei 2009, 60, 73, 92; Madgearu 2001]. Це вождівство знаходилось у Трансильванії [Spinei 2009, 73].

Окрім ромеїв, слов’ян та угорців, “влахи” були відомі й східним народам. Ал-Макдісі поряд із західним кордоном розселення тюрків локалізував народ “валаджів” [Коновалова 1991, 89; Spinei 2009, 82]. У Рашид ад-Діна згадано про народ “бададж” [Тизенгаузен 1941, 38]. За версією П. Голдена, це плем’я мало назву bđaj. Він вважає це плем’я кипчацьким. На його думку, у Ахсікенді цей етнонім був зафіксований у формах “Bâdây” чи “Bâdân” [Golden, 1997, p. 109]. А. Дечей та В. Чокилтан зіставляли етнікон “валадж” із предками сучасних румунів [Коновалова 1991, 89]. У книзі “Фіхріст” поряд з “валаджами” згадувались народи “булгар”, “бладжна”, “бургаз”. Ці етноніми можна ідентифікувати з народами Східної та Південно-Східної Європи [Spinei 2009, 83]. Прямому ототожненню “бададжів” перського хроніста з влахами не заважає той факт, що для позначення східних романців Мунтенії в арабів і турків використовувались інші етноніми, зокрема “афлак” або “авлак” [Коновалова 1991, 89–90]. Цей етнонім був ужитий Абу-л-Фідою для позначення “невірних, які мешкали у горах” [Коновалова 2009, 113]. Необхідно зауважити, що “влахи” поряд з печенігами охороняли кордони Королівства Угорщина [Madgearu 2005].

Маємо зауважити, що східним хроністам один і той же народ міг бути відомий під кількома назвами. Так, ранні арабські історики знали угорців як “ал-Маджгаріа”, ал-Гарнати – як “башгірдів”, Джувейні – як “башгірдів” та “келарів” [Spinei 2009, 63; Гарнати 1971; Тизенгаузен

1941, 23]. Відповідно і влахів східні хроністи могли знати під кількома найменуваннями.

Точка зору про болгарське або кипчацьке походження Асенідів була панівною в болгарській історіографії, починаючи вже від В. Златарські, який вважав, що Петро та Асень належали до болгаро-кипчацького клану [Златарски 1934, *Т.2, глава 3, параграф 1*]. Для болгарської історіографії загалом було характерне заперечення значної участі влахів у повстанні [Литаврин 1960, 431, прим. 9]. Тюркська гіпотеза походження Асенідів знайшла поширення в українській, угорській та казахській історіографії. О. Прицак обстоював кипчацьке походження цієї династії і вважав, що на території Донщини правила династія з аналогічною назвою [Прицак 2008, 239–244]. В. Стоянов також припускає, що Асені були династією на території Донщини. Дослідник відзначив, що місто Асенів було пізніше відоме під назвою Шарукань, а Асень належав до династії Кай [Stoyanow 2002, 683]. О. Кадирбаєв впевнений у кипчацькому походженні Асенідів [Кадырбаев 1997, 58–60]. І. Вашарі стверджував, що Асеніди були напівкипчаками-напіввлахами [Vasary 2005, 41–42]. М. Лазареску-Зобіан вважає Асенідів, як і Тертеридів та Шишманідів, кипчаками за походженням [Lăzărescu-Zobian 1984, 267]. С. Плетньова також вважала Асенідів кипчаками [Плетнева 1990, 181–182]. Цікаво, що в хроніці Георгія Акрополіта вказано, що після смерті Калояна син його сестри Борил одружився на вдові Калояна [Акрополит 1863, 27, 28]. Такий звичай був характерний для монголів та тюрків-язичників [Тизенгаузен 1884, 103].

Щоб дійти певних висновків щодо етнічної належності Асенідів необхідно проаналізувати, яким був вплив кипчаків у Болгарії. Кипчак Манастрас входив до царської гвардії, а кипчаки відіграли важливу роль в Адріанопольській битві (1205 р.) [Андреев 1996, 108–132; Павлов 2000]. На думку П. Павлова, Манастрас керував авангардом при облозі Фессалонік у 1207 р. [Павлов 2009, 397]. О. Прицак висловив гіпотезу про кипчацьке походження династії Тертеридів (Тертеровичів) [Прицак 2008, 46]. Кипчацькою аристократкою була дружина Калояна Анна–Анісія [Павлов 2009, 397]. Навряд чи кипчаки брали б участь у подіях на Балканах, якби не були зацікавлені в результаті. До того ж для такої великої кількості мігрантів зовсім не просто було знайти місце для поселення. Логічно припустити, що династія Асенідів мала кипчацьке походження. Асеніди наймали кипчаків та куманів на військову службу й одружувалися на доньках кипчацьких аристократів [Павлов 2000].

Але як Петро та Асень могли опинитися на кордонах Візантійської імперії, якщо вождь Асень, тобто легендарний предок цієї династії, зга-

дувався серед донецьких кипчаків? У зв'язку з цим, логічно згадати про гіпотезу О. Пріцака про те, що частина кипчаків могла переселитися на захід внаслідок боротьби за владу у донецькому об'єднанні кипчаків [Пріцак 2008, 38–42, 243–244]. На території феми Парістріон-Парадунавон вони могли опинитись як візантійські прониари. Відомо, що значна кількість кипчаків були найманцями на службі у Комнінів. Деякі з них отримали землі у Могленах [Бибииков 1981, 130–133; Павлов 2009, 389]. Володіння кипчацьких прониарів також були розташовані поблизу Ніша, Шумена та Біломор'я [Павлов 2009, 396]. Якби Петро та Асень були простими боярами, то їм було б складно забезпечити таку підтримку зі степів. Як відомо, Петро до повстання володів землями у приднаїнських володіннях Візантійської Імперії [Stoyanow 2002, 683]. В. Стоянов вважає Асенідів кипчаками, які прийняли хрещення й інтегрувалися в болгарське суспільство [Stoyanow 2002, 683].

Окрім візантійського впливу існував ще й руський. Князі з Галичини використовували кипчаків як своїх союзників і залучали їх до своїх зовнішньополітичних акцій. У 1157 р. парти на стороні поляків разом із іншими народами воювали проти Фрідріха I Барбароси. У 1182 р. кипчаки разом із іншими союзниками белзького князя Всеволода воювали проти поляків під Берестям (Брестом). У 1199 р. малопольський князь Лешко планував використати Романа Мстиславича проти Русі та кипчаків [Головко 2010, 199].

Куманська єпископія. Чисельні наративні джерела вказують на присутність племен, відомих як “куни” східніше Олту та північніше Дунаю. Процес інтеграції кипчаків в угорське суспільство почався у першій половині XIII ст., коли угорські католицькі місіонери почали масово навертати кипчаків у християнську віру. Можливо, цьому сприяла політична воля ханів Бортца-Бейбарса та його сина Мемборка, які орієнтувалися на Угорщину [Осіпян 2005, №2, 5; Голубовский 1884, 169].

Наративні джерела змальовують Мемборка як католицького неофіта, який віддавав перевагу західним християнам перед язичниками [Осіпян 2005, №2, 5]. Єпископом Грана Робертом були охрещені хан Бортц, його син Мемборк та кумани у кількості 15 тис. [Осіпян 2005, №2, 4; Stoyanow 2002, 685; Spinei 1986, 52]. За іншими даними, неофітів було 10 тис. чи 1 тис. чоловік [Spinei 1986, 52]. На землях супротивників Котяна була утворена “Куманська єпископія” [Князький 1988, 26–27].

Король Ендре II був змушений віддати землю Барца у лен тевтонським лицарям [Параска 1981, 16; Vasary 2005, 32; Spinei 2008, 417; Пашуто 2011, 575]. До переселення у цей регіон хрестоносців кипчаки спустошували землі комітатів Брашов та Фегераш [Vasary 2005, 32;

Spinei 1986, 49]. Грамотою короля від 1212 р. їм були віддані землі на південь від Татарського перевалу. Тевтонцям пропонувалось розширити свої володіння за рахунок земель між Болгарією та бродниками. У грамоті також вказано, що земля Барца незаселена [Шушарин 1978, 41]. У документах дипломатичного листування між Ендре II та Гонорієм III було вказано, що язичники нападали на землю Барца та “землю за засніженими горами” [Шушарин 1978, 41–42]. Влітку кипчаки підходили до Карпатських гір, і саме тоді могли відбуватися їх напади на угорське прикордоння [Шушарин 1978, 44]. Тевтонці не тільки змогли протягом кількох років відбивати напади кочівників та самі перейшли в наступ. Лицарі завоювали деякі місцевості поблизу землі Барца, у володіннях кипчаків та бродників [Князький 1988, 26; Spinei 2008, 417; Spinei 1986, 49; Пашуто 2011, 575–576].

Володіння Тевтонського ордену були державою в державі, і хрестоносні лицарі загрозували не збільшити, а зменшити володіння угорського короля. Вже у 1223 р. король Ендре II висловлював обурення їхнім перебуванням у Трансільванії, а в 1225 р. вигнав тевтонців звідти. У 1227 р. регіон було передано “молодшому королю” (співправителю) Белі IV [Spinei 2008, 417; Пашуто 2011, 576].

В угорських документах кипчаки охарактеризовані як рухливий народ, який займається скотарством. Папа Римський, бажаючи щоб кипчаки осіли, пропонував будувати міста та фортеці у землях кипчаків [Шушарин 1978, 44, 47]. Землеробами в землях кипчаків мали бути влахи та бродники. Про землю бродників згадано в листуванні між угорським королем та римським папою. Країна бродників згадувалась як сусід Куманії [Шушарин 1978, 40–43, 50–52].

У королівських грамотах повідомлялося про хрещення кипчаків [Шушарин 1978, 46]. Таким чином, християнізація кипчаків мала успіхи і до утворення Куманської єпископії, проте після її заснування процес значно пришвидшився. Не останню роль у цьому відіграла небезпека з боку монголів [Шушарин 1978, 47]. Проте кипчаки у більшості своїй продовжували бути кочівниками. Цьому сприяло те, що навіть в Угорщині їм не надали земель, які були б придатні до землеробства. Вони не отримували платні з королівської казни й забезпечували себе з того, що могли самі здобути. Угорські королі розглядали кипчаків як резерв військової сили [Шушарин 1978, 45]. Католицька церква не визискувала кипчаків і до 1364 р. вони не платили десятини, на відміну від інших вірних [Шушарин 1978, 48].

Утворенню Куманської єпископії заважали декани секеїв. І. Князький пояснював позицію секеїв включенням їхніх територій до Кумансь-

кої єпископії [Князький 1988, 27]. Проте цьому можна знайти інше пояснення – секеї охороняли східні угорські кордони в Трансільванії і в них з кипчаками були особисті рахунки. Втім, незважаючи на їхню позицію, угорський король домогся заснування Куманської єпископії. Провідну роль у її заснуванні відіграла політична воля Папи Римського, який закликав продовжувати хрещення кипчаків [Шушарин 1978, 48].

Зважаючи на авторитет Папи, декани секеїв вже не могли протестувати, інакше б наразилися на відлучення від церкви. Папа Григорій IX у 1229 р. оголосив Куманську єпископію леном “Святого Престолу”. Світське управління її територіями здійснював молодший король, а потім і повноправний король Бела IV. Куманська єпископія входила до його домену. Король проголосив себе сюзереном “Куманії”. Турботи по облаштуванню Куманської єпископії були покладені на угорського короля. Він здійснював заходи щодо заселення території єпископії не кочовим населенням. Клірики тільки давали відпущення гріхів для колоністів. За етнічною приналежністю мігранти були угорцями та німцями. Угорщина та Римська курія були зацікавлені в оволодінні землями на схід від Карпат та у пониззі Дунаю. Це було обумовлено політичними, а не економічними інтересами, оскільки території єпископії фактично не були прибутковими [Шушарин 1978, 47–51].

Від нащадків угорських та німецьких переселенців і походять чанго (субетнос угорців) [Шушарин 1978, 51]. Перебування під владою католицької церкви кипчаки сприймали не завжди позитивно. У грамоті від 24 січня 1237 р. вказано, що деякі кипчаки зреклися католицизму і відійшли від віри. Папа ж ще у документі від 14 листопада 1234 р. наказував всіх неслухняних Римській церкві привести до покори [Шушарин 1978, 48–49].

Створенню Куманської єпископії передувала активна дипломатична підготовка. Ще у 1221 р. кілька ченців пройшли степами до Дніпра. Двоє з них були вбиті, а інші – взяті у полон. Під час хрестового походу короля Ендре II примас Угорщини Роберт зустрівся з Мемборком. Той повідомив клірика, що його батько Бортц бажає прийняти християнство. Папа Григорій IX направив Роберта до Куманії (Дашт-і Кипчак) та у землі бродників. Він був папським легатом, тож його супроводжували єпископи Бартоломей і Рейнальд, а також майбутній король Бела IV [Пашуто 2011, 576–577]. Орієнтовно в 1228 р. християнство прийняв хан Бортц [Пашуто 2011, 578; Осіпян 2005, №2, 4; Stoyanow 2002, 685; Spinei 1986, 52]. Куманська єпископія перебувала у безпосередньому підпорядкуванні Риму. У спеціальних буллах Папа Римський проголосив захист традиційних свобод кипчаків та заборонив угорським

мусульманам обертати кипчаків на рабів. Єпископом куманів став провінціал угорських домініканців Теодорік [Пашуто 2011, 578–579].

У Мунтенію було призначено католицького вікарія, який підпорядковувався єпископу куманів. Католицьким клірикам на цій території протистояли якісь псевдоєпископи. Їх було названо “валаті”. Зважаючи на те, що у Рашид ад-Діна Друге Болгарське царство названо “Улакут”, а Робер де Кларі та Жоффруа де Віллардуен називали Калояна “Іоанном Влаським”, логічно припустити, що цими валаті та псевдоєпископами були православні клірики, які підпорядковувались Тирновському патріархату. Неподалік від Мунтенії знаходилась Вічинська єпархія [Тизенгаузен 1941, 38; Клари 1986, *главы* *CVI, CXII, CXVI*; Виллардуен 1993, *Главы* *333, 350, 352, 354, 386, 387, 389, 404, 412, 424, 459, 472*; Пашуто 2011, 579–580; Кулаковский 1897; Кулаковский 1898; Тодорова 1981]. Поряд з кипчаками також знаходилась єпископія в місті Черн (“Маврокастро” або “Нова Росія” грецьких джерел) [Скочилас 2009, 124]. Зважаючи, на те, що Константинополь тоді перебував під окупацією латинян, то ініціатива протистояти поширенню католицького впливу мав виявити саме Тирновський патріарх. Проте, незважаючи на спротив болгар, католицька пропаганда робила успіхи. Під час “Великого Західного походу” монгольських військ християнство прийняло ще декілька кипчацьких вождів. Про це папу повідомляв чернець Бенедикт [Пашуто 2011, 580].

Рогерій вказував, що частина румунського Прикарпаття перебувала у складі Куманської єпископії. Східним кордоном цієї єпископії була річка Серет (Зерех) [Rogerii 1892, 555]. Г. Аунер, Г. Люко, К. Чиходару та В. Пашуто вважали, що центр єпископії був у Мілкові [Князький 1988, 30]. У зв’язку з цим нам необхідно назвати точки зору інших дослідників щодо локалізації Куманської єпископії. Так, румунський вчений Н. Йорга стверджував, що вона розташовувалась у нижній течії річки Серет у так званій “Вільній Вранчі” [Князький 1988, 30]. Російський медієвіст І. Князький локалізує Куманську єпископію на території земель Бирси, секеїв, а також у частині Куманії, обмеженій річками Олт та Серет [Князький 1988, 29–30]. Український дослідник О. Осіпян висловлює припущення, що Куманська єпископія охоплювала території між Карпатами, Олтом, Дунаєм та Серетом [Осіпян 2005, №2, 5]. За даними документа “*Catalogus Ninivensis II*”, місто Корона (Брашов) належало до Куманської єпископії [Spinei 1986, 52].

Етнікон “кун” позначав не якесь окреме плем’я, а усіх східних кочівників загалом. “Куни” було загальним позначенням для східних кочових сусідів королівства Угорщина [Шушарин 1997, 326–329]. Одне з

кипчацьких племен було відоме арабам під назвою “кунун” [Тизенгаузен 1884, 541]. Під час Великого Західного походу монгольських військ саме це плем’я мало першим мігрувати до Угорщини [Аннинский 1940, 88–89]. З кунун мали межувати інші племена.

Якщо кунун займали простори Румунського Прикарпаття, то “урунгут” (wṛwnkqwt) – сусідні з ними землі Береганського степу, поряд з “бададжами-влахами”. Влахи мали свою столицю у городищі Куртяде-Аджеш на річці Арджеш. Згадка про бададжів та урунгутів після перемоги над Улакут (Другим Болгарським царством) цілком логічна [Тизенгаузен 1941, 38]. Плем’я урунгут П. Голден називав “Orungquṭ” [Golden 1997, 116].

Ім’я Сароній І. Вашарі вважає латинізованою формою тюркського імені Шир Янні [Vasary 2005, 67–68]. Не виключено, що частина урунгут, не бажаючи визнавати над собою владу монголів, мігрувала на південь. Альберик де Труа повідомляв, що Сароній переселився на південь разом із Йоною [Albrici 1874, 949–950]. Деякі дослідники вказують, що династія Басарабів мала кипчацьке походження [Lăzărescu-Zobian 1984, 267; Павлов 2009, 400]. Один стольник при влаському дворі мав ім’я Берендей, а при влаському господарю Дані II перебував боярин Токсаба. При молдавському дворі були бояри Burciul, Borcea, Burga, Itul [Lăzărescu-Zobian 1984, 268–269]. Серед інших кипчаків, які запам’ятались у румунській історії, необхідно згадати про Bars Roman, Asan, Cioban, Carabaş, Cantemir, Ayaz Izvoranu, Kurkmaz, Sucal [Lăzărescu-Zobian 1984, 270–271]. Як і у Болгарії, у Влахії та Молдавії кипчаки досить швидко асимілювались. І. Вашарі вказує, що ім’я Басараб походить від куманського Basar-oba [Vasary 2005, 151–152]. Зважаючи на чергування *b* та *m* у тюркських мовах Basar-oba можна читати ще як Masar-oba [Minorsky 1942, 109]. А. Гьокбель вказує, що ім’я батька Басараба Тохомер походить не від Токтомер, а від Токомер [Gökbel 2002, 654].

Що стосується кордонів кипчаків з Угорщиною, то Д. Расовський висловив загальне міркування про те, що ними були Карпатські гори. Оттон Фрейзінгенський вказував, що на схід від Трансільванії, живуть печеніги та фальби. Проте під час своїх набігів кипчаки атакували Трансільванію у районі верхньої течії річки Олт (Олтул). Це дало підстави стверджувати про присутність кипчаків у Трансільванії [Расовский 1938, 158]. Кордони проходили по Карпатам, а кипчаки спустошували землі комітатів Брашов та Фегераш [Vasary 2005, 32; Spinei 1986, 49]. Рогерій зазначав, що східним кордоном Куманської єпископії була річка Серет (Зерех) [Rogerii 1892, 555]. Отже, частина румунського Прикарпаття перебувала у складі Куманської єпископії.

Рашид ад-Дін вказував, що монголам довелося перейти “гору Баякбук” [Рашид ад-Дин 1960, 45; Тизенгаузен 1941, 38]. Необхідно відзначити, що до території Галицько-Волинського князівства належали тільки фортеці на березі Дністра [Котляр 1998, 238]. З-під Сучави, перейшовши річки Молдова та Бістірца, можна було дістатися Карпатських гір і, перейшовши перевал, дійти до міста Бістірце. На кордонах Угорського Королівства можна було зупинитися у гірському містечку Пятра-Нямц. На місці городища Пятра-Нямц існувала фортеця “Bâtsa Doamnei”, що контролювала шляхи до Угорщини [Spinei 2008, 427].

Щодо локалізації Мішляви є суттєві проблеми. Нам відомо про воєводу Сенеслава, який жив у середині XIII ст. і не виключено, що він був сучасником описаних подій. Інформація угорського документа свідчить на користь того, що його володіння до угорської експансії перебували у сфері впливу Болгарії. Можливо, Сенеслав – це лагинська транскрипція слов'янського імені Станіслав або Святослав. Можна провести аналогію між кнезатом Ліртироя та його правителем Літовоєм [Златарски 1994, 371–373].

Таким чином, володіння Станіслава чи Святослава повинні були розташовуватись на схід від річки Олт та на південь від Серету. Природними кордонами його володінь мали бути простори Береганського степу, гори Карпати та річка Олт. На півночі володіння кнезату могли сягати річки Яломіци або Бузеу. Приблизно в тому районі мав проходити південний кордон Куманської єпископії. Мабуть, володіння куманських єпископів сягали лісів Буковини. К. Кудряшов зазначав, що нібито до руських міст належали Родна та Брашов. Проте, ця точка зору була зумовлена неправильною інтепретацією свідчень літописців. Родна та Брашов були прикордонними містами Угорщини. У XIII ст. їх населяли здебільшого саксонські колоністи, які перебували на службі в угорських королів. Слов'янське населення Трансільванії мешкало здебільшого у селах [Кудряшов 1948, 125–127]. Кордон кипчаків із Візантійською Імперією проходив по Дунаю [Расовский 1938, 158–159]. Поблизу “Куманського броду” було розташоване місто Відін [Stoyanow 2002, 682; Diaconu 1978, 59; Расовский 1938, 159].

Шимон Кецаї та Янош Туроці вказували, що на схід від Угорського королівства знаходилась “Чорна Куманія”. Останню Янош Туроці та Ніколаус Олахус ототожнювали з Молдавією. Петро з Реві вважав “Чорну Куманію” Влахією [Spinei 1986, 28; Spinei 2003, 234]. “Земля блекуменів”, описана у скандинавських сагах, розташовувалась поблизу від володінь Візантійської Імперії [Spinei 2009, 105–107]. На думку В. Спінея, “блекумени” нордичних саг – це “чорні кумани” [Spinei

2009, 105–107]. Як припускають В. Спіней та М. Лазареску-Зобіан, Куманією угорці називали території майбутніх володінь Князівства Молдавія [Spinei 1986, 28; Lăzărescu-Zobian 1984, 265–272]. Робер де Кларі повідомляв, що Куманія межує з Влахією [Spinei 1986, 27].

Чорний колір позначав у тюрків підпорядкованість. В арабських джерелах згадано про так званих “чорних хозар”, підпорядкованих “білим хозарам”, а Костянтин Порфірородний повідомляв про “чорних болгар” підпорядкованих хозарам [Бубенок 2000, 5–20; Константин Багрянородный 1991, Глава 12]. Було б помилкою ігнорувати свідчення археологічних досліджень, які вказують на те, що населення степів Північно-Західного Надчорномор’я було здебільшого печенізько-торчеським [Добролюбский 1986, 54–65]. Цікаво, що Михайло Сирійський та Адам Бременський вважали кипчаків частиною огузів-тюрків [Маркварт]. На нашу думку, логічно зіставити “чорних куманів” із залежними від кипчаків групами огузів та печенігів. На присутність поблизу Дунаю “Ресенати” вказував Оттон Фрейзінгенський [Маркварт]. До кипчацького завоювання печеніги кочували на території Подунав’я протягом двох століть і продовжували кочувати там і під владою завойовників [Добролюбский 1986, 47–61]. Сучасні археологічні дослідження засвідчили факт, що більшість населення Нижнього Подунав’я становили “влахи”. Вони займали майже всю Мунтенію до Яломіци, а також румунську частину князівства Молдова, тобто до самого Пруту. “Влахи” займали Бирладське плато, Ковурлуйську рівнину та нижню течію Бахлуя [Spinei 1986, 63–64].

Дурут або дурт арабських джерел були відомі слов’янам як “тертробичі”. Цей етнонім позначав “союз чотирьох (dort, tört) племен” або родів [Тизенгаузен 1884, 541; Ипатьевская 1962, 641; Golden 1997, 112]. П. Голден відносить дурутів до так званих “диких половців” [Golden 1979/1980, 307; Golden 1997, 112]. В. Бушаков зіставляє дурут з ойконімами “Дюрте” та “Іскі-Дюрте” в Насивському кадилиці Карасубазарського каймиканства Кримського ханства. Цей етнонім можна також зіставити з родом “тертоул” племені аргин Середнього Жузу казахів, родом “тортул” племен найман та керей того ж Середнього Жузу, родами “тартулі” та “турт-оул” в узбеків, етноойконімом “Дортлар” та гідронімом Тертерчай у Азербайджані [Бушаков 1991, 136–137]. Б. Кумеків вказує на рід “торт-кара” у казахів Молодшого Жузу та рід “торт-уїл” у найманів казахів Середнього Жузу [Kumekov]. “Дуроти” зафіксовані в Угорщині в етнонімі “Törtel”. Один із вбивць короля Ласло IV Куна мав ім’я “Turtel” (Turtul, Turtule, Törtél) [Baski 2006, 50–51].

В арабських джерелах племена дурут та кунун названі окремо та їх ототожнення неможливе [Тизенгаузен 1884, 541; Golden 1997, 114].

Пізні арабські автори знали про плем'я “кумангу” (Qmngu, Qumanlu), але не знали про дуругів [Маркварт; Кумеков 1990, 124–125]. В Ібн Халдуна в переліку кипчацьких племен згадувалось плем'я “кунун” (форма назви племені у В. Тізенгаузена). В ан-Нувайрі воно згадане плем'я “котян”. В Ібн Дукмака етнонім згаданий у формі “кутн”. Написання цих етнонімів дещо відрізняється і тому не можна ототожнювати “кунун” та “котян” [Тізенгаузен 1884, 541; Кумеков 1993]. Прочитання цього етноніма як кенен прийняте у Й. Маркварта та К. д'Оссона. Інша форма етноніму – “кунун” у П. Пелльо та В. Тізенгаузена [Golden 1997, 114; Кумеков 1993]. Легендарним предком усіх казахів вважається “Котан”. У Криму є ойконіми “Бек-Кутан” та “Бек-Котан-Конрат”. “Кутан-аул” зафіксований у Дагестані. У Сурхандар'їнському окрузі є ойконім “Бей-Котан”. Схожий етнонім є у башкир у формі “бікатін” [Бушаков 1991, 137–138]. Б. Кумеков вважає, що “Котян” – це не плем'я киданів, а форма чоловічого імені у тюрків [Кумеков 1993]. “Котян” або “кутн” арабських джерел логічно співставити з Кітан-опа, кланом в складі “лукоморських кипчаків” [Golden 1997, 113].

Велика кількість антропонімів з назвою “Котян” (“Кутен”) виявлена поблизу Белграда. У 1241 р. території навколо цього міста належали Другому Болгарському царству. З даних Рогерія нам відомо, що воїни Котяна після загибелі свого ватажка рушили з Пешта до Серемшага і перетнули Дунай поблизу Сенмартона [Rogerii 1892, 557; Paloczi-Horvath 1989, 50–51; Vasary 1989, 65; Андреев 1988, 129]. На території Болгарії більша частина цього племені перебувала до 1246 р. [Paloczi-Horvath 1989, 51–53]. Візантійські хроніки зафіксували присутність у цій державі династії Тертертидів. Нам відомо, що саме з Угорщини прибув родич Георгія Тертера Алдімір, якого можна зіставити з “Олдамуром” угорської хроніки. Він був одним з ініціаторів повстання кипчаків проти “Корони Святого Іштвана” у 1280 чи 1282 р. На відміну від інших кочових володарів у Угорщині, він не прийняв християнства в його католицькій формі. Серед болгар були поширені тюркські імена. Кипчацькими за походженнями були болгарські імена Карач, Басар, Семір, Шишман, Алдімір [Павлов 2009, 398–401]. До нащадків кипчаків належала деспотиса Кераца-Петріца, яка правила Карвуною. Разом з нею правив її брат Белаур [Павлов 2009, 401].

Серед племен, що переселилися до Угорщини, І. Мандокі-Конгур, окрім вищезгаданих чотирьох племен, називав ще й “Poncsuk” та “Köncsök” [Mandoky-Kongur 1972]. І. Зімоні міг впевнено ідентифікувати тільки “Olás”, “Csertán”, “Kór”, “Borcsol” і тому вважав за до-

цільне вказати у своїй праці тільки ці чотири племені [Zimonyi 2007]. Що стосується етнонімів “Köncösög” та “Kuncheq”, то їх можна зіставити безпосередньо з племенем кунун [Тизенгаузен 1884, 541]. І. Баскі вважає етнонім “Küncheq” близьким до “Köncösög”. Ім’я Кумчег мав вождь клану племені чертан. Клан Кунчег згадувався як клан короля Ласло IV [Baski 2006, 53].

Кипчаки та Друге Болгарське Царство. Щодо відносин кипчаків із Болгарією, то, оскільки ця проблема була вже досить повно досліджена В. Златарські, П. Павловим і І. Вашарі, ми можемо обмежитися лише коротким переказом основних подій. Кипчаки та кумани як федерати та прониари оселялись як у провінції Парістріон, так і в Могленах [Vasary 2005, 41; Бибииков 1981, 130–133]. Царювати Асеніди почали внаслідок болгарського повстання [Иречек 1878, 298–302; Хониат 1862; Vasary 2005, 42; Успенский 1879, 132–134; Diaconu 1978, 114–116; Литаврин 1960, 434–436]. На його придушення спрямував свої війська Ісаак Ангел. Петро та Асень втекли за Дунай до кипчаків [Литаврин 1960, 434–436, 448, 452].

При цьому Петро, за свідченнями ромейських риторів, зайняв вибігальну позицію і був готовий до примирення з василевсом; головним мотором повстання був саме Асень [Литаврин 1960, 451–455]. Петро просто тягнув час, оскільки кипчаки не могли прийти на допомогу раніше жовтня 1186 р. Це було зумовлено тим, що влітку кипчаки перебували у передгір’ях Карпат. Кипчаки прийшли на допомогу болгарам тільки восени, коли повертались на свої зимівлі. Проте переговори між Асенями та кипчаками тривали вже в червні чи липні. Асень та Петро закликали кипчаків влітку вторгнутися у володіння імперії та спустошити їх [Литаврин 1960, 455; Расовский 2012в, 233].

Зібравши сили “північних народів”, серед яких були “скіфи” (кипчаки), “влахи” та “тавроскіфи з Вордони” (бродники), Асень повернувся на територію Парістріона. У відповідь Ісаак Ангел організував другий похід проти болгар. Кипчаки дійшли до Агафополя, але під тиском імперських сил були вимушені відступити до Вастерн та Лардеї. У місцевості між Вастернами та Верроєю відбулась битва, у якій ромеї зазнали невдачі. Повстанці заволоділи усєю “Мізією”, тобто територією між Дунаєм та Родопами [Бибииков 1981, 124; Хониат 1862; Литаврин 1960, 437–439, 446–448, 455–459]. Третій похід василевса відбувся в 1188 р. Під час нього ромеї перейшли Родопи, але не змогли просунутись далі Ловеча. На момент появи Фрідріха “Барбароси” на Балканах можна було вже говорити про відновлення болгарської державності [Бибииков 1981, 125; Хониат 1862; Vasary 2005, 44; Иречек 1878, 298–302].

чек 1878, 303–304; Успенский 1879, 149–152]. Асень та його нащадки продовжували залучати кипчаків як найманців до воєн проти своїх ворогів. Навесні 1190 р. болгари витіснили ромеїв за Родопські гори. Д. Расовський вважав, що сама лише чутка про те, що кипчаки йдуть на допомогу болгарам змусила василевса відступити. В 1191 р. кипчаки разом із влахами та болгарами здобули велику перемогу над ромеями поблизу Лардеї на річці Мораві [Бибииков 1981, 125; Хониат 1862; Иречек 1878, 304–310; Stoyanow 2002, 684; Vasary 2005, 44–46; Успенский 1879, 165–171; Diaconu 1978, 117–118; Литаврин 1960, 449–450; Расовский 2012 в, 234].

У наступні роки повстанці прагнули закріпити успіх і перенести бойові дії до Фракії та Македонії. В 1195 р. Олексій Гід та Василь Вагац були переможені поблизу Аркадіополя. У 1196 р. севастократор Ісаак зазнав поразки біля Серр [Бибииков 1981, 126; Хониат 1862]. Найбільшим за всю історію вторгненням кипчаків та влахів до візантійських володінь був похід до Фракії в 1199–1200 рр. [Vasary 2005, 48–49; Иречек 1878, 310; Успенский 1879, 207–209; Diaconu 1978, 130; Spinei 1986, 47]. За датуванням М. Бібікова, у 1199 р. влахи та кипчаки зайняли усі фракійські міста, які розташовувались між Месіною та Чорлу. 23 квітня військо болгар, влахів та кипчаків підійшло до Костянтинополя. Восени 1199 р. та навесні 1200 р. кипчаки перебували під Пловдівом (Філіппополем) [Бибииков 1981, 126; Расовский 2012в, 234]. На думку Д. Расовського кипчаки здійснили похід на Візантію ще й у 1201 р. [Расовский 2012в, 234].

За свідченнями візантійських та слов'янських джерел, волинський князь Роман Мстиславич здійснив похід проти кипчаків. Ми приймаємо датування 1201–1202 рр., що було запропоноване О. Головком. Це на деякий час припинило активність кипчаків на візантійському напрямку. Походи на Дунай не були чимось новим для русів. Роман Незділович в 1187 р. ходив походом на Дунай. Він очолював корпус “чорних клобуків”. В 1192 р. ті самі “чорні клобуки” просили дозволити їм здійснити похід на Дунай. Руський князь Роман Мстиславич знав куди він здійснює похід і коли його найліпше здійснити. Перший похід, який датують 1201–1202 рр. або 1202–1203 рр., був здійснений взимку, коли кипчаки перебували на зимівлях поблизу Чорного моря і були позбавлені мобільності. Руси визволили багато полонених-християн, які очевидно походили з візантійських провінцій. Також і похід 1203–1204 рр. був здійснений взимку. Під час цих походів руси взяли у полон багатьох кочівників. За припущенням О. Головка похід 1201–1202 рр. був здійснений проти “лумоморських половців” у пониззі Дніпра [Головко

2006, 233–234; Spinei 1986, 48; Лаврентьевская 1962, 418; Хониат 1862; Расовский 2012в, 236]. 18 жовтня 1202 р. війська Рюрика Ростиславича, Ольговичів та кипчаків здобули Київ. Проте Роман зумів розколоти союз між руським князем та кочівниками. Рюрик повертався до Києва, але відмовлявся від союзу з кипчаками. Також Роман примирився з Ольговичами. Наприкінці 1203 – на початку 1204 р. Роман Мстиславич здійснив новий похід на кипчаків [Головко 2010, 202–203].

Проте успіх походів Романа Мстиславича зовсім не значив, що кипчаки припинили свою активність на Балканах. Кипчаки на чолі з Губаном протистояли угорським військам угорського короля Емеріха. Також кипчаки воювали проти сербів навесні 1203 р. Згадка угорського джерела про Губана (Кобана Урусобича) є непрямим доказом того, що Карпато-Дунайський регіон цікавив і Урусобичів. Цю династію зазвичай асоціювали з “лукоморським” вождівством кипчаків [Павлов 2000; Zimonji 2007; Расовский 2012в, 234, прим. 16]. Подією світової ваги стала Адріанопольська битва (1205 р.). Вона відома за даними Робера де Кларі, Жоффруа де Виллардуена, Нікити Хоніата, Никифора Григора, Георгія Акрополіта [Виллардуэн 1993, глави 354–361; Клари 1986, Глава СХІІ; Хониат 1862; Григора 1862, 19–20; Акрополит 1863, 26]. У ній союзне болгарсько-кипчацьке військо завдало поразки хрестоносцям. Битва розпочалась атакою кипчацької кінноти та завершилась розгромом західних лицарів. Д. Расовський зробив припущення, що на допомогу болгарам прийшло 14 тис. кипчаків. Битва відбулась 15 квітня 1205 р. [Vasary 2005, 50; Успенский 1879, 247–249; Иречек 1878, 320; Diaconu 1978, 131–132; Расовский 2012в, 234–235]. Під час походу, який відбувся після перемоги, болгары та кипчаки перемогли військо Боніфация Монферратського під Серрами. Кипчаки воювали у болгарському війську до П’ятидесятниці (у тому році це було 29 травня). Після цього вони повернулись на літні кочів’я поблизу Карпат [Хониат 1862; Бибииков 1981, 127; Расовский 2002в, 235]. Були здобуті міста Верроя, Рузія, Апрос, Перінф, Даонія, Аркадіополь, Месіна, Цурулон, Афіра [Хониат 1862; Бибииков 1981, 127].

Кипчаки брали участь у походах болгар до Фракії та Македонії в 1205–1207 рр., а також в облозі Фессалонік (1207 р.). Кипчаки перебували у війську Калояна в 1206 р. у січні та лютому. Проте під час кампанії 1207 р. вони діяли і навесні. Калоян здійснив похід на Костянтинополь і вдерся до Фракії. Кипчаки спустошували сільську місцевість, а болгары та влахи взяли в облогу Адріанополь. Це місто не вдалося здобути швидко, війна продовжувалась до середини квітня 1207 р. Кипчаки не могли перебувати з болгарами дуже довго і у се-

редині квітня 1207 р. були змушені відступити. Внаслідок цього Калоян також був вимушений зняти облогу з Адріанополя. Д. Расовський відзначив цікаву закономірність кампаній кипчаків. Вони могли прийти на допомогу болгарам взимку, ранньою весною та восени, але аж ніяк не літом. Військові дії залежали від циклу кочування кипчаків. Їм необхідно було влітку кочувати у більш прохолодних землях поблизу Карпат [Клари 1986, *Глава CXVI*; Виллардуэн 1993, *главы 386–389, 399, 404–410, 417–421, 461–475*; Акрополит 1863, 26–28; Григора 1862, 23–26; Хониат 1862; Князький 1988, 25; Vasary 2005, 51–53; Успенский 1879, 254–255; Иречек 1878, 323–325; Stoyanow 2002, 684; Diaconu 1978, 133; Расовский 2012в, 232–236]. Кипчаки разом із болгарами у 1205 р. здобули Дідімотіку та Адріанополь і перетворили на поле бою Фракію та Македонію. Під час походів кипчацьке військо доходило до мурів Константинополя [Бибиков 1981, 127].

Незважаючи на окремі поразки Калояна, як наприклад, поразка у зіткненні з імператором Генріхом Фландрським у 1206 р., болгари активно поширювали свою владу на Фракію та Македонію [Бибиков 1981, 127–128]. Врятувати Латинську імперію та держави хрестоносців міг тільки щасливий випадок. У Болгарії в той час точилась боротьба між угрупованнями бояр, і внаслідок змови був убитий цар Калоян. Хто був замовником вбивства, невідомо. Однак відомо, що кипчак Манастрас, який був керівником царської гвардії, вбив Калояна [Vasary 2005, 53; Павлов 2000; Павлов 2009, 395]. Варто враховувати той факт, що Калоян був одружений на кипчацькій аристократці і його сини могли користуватися допомогою степових володарів [Павлов 2000].

На думку П. Павлова, розлучення Борила з Анною-Анісією (кипчацькою аристократкою за походженням) розлютило кипчаків і вони привели до влади Івана II Асеня [Павлов 2009, 397–398]. Кипчаки брали участь у Клокотницькій битві (1230 р.) [Пахимер 1862, 74; Акрополит 1863, 49–50; Vasary 2005, 62; Иречек 1878, 336]. Як допоміжні війська вони виступали під час облоги Цурулона [Акрополит 1863, 60–61; Vasary 2005, 63].

На західному кордоні Великого Степу розташовувалось кілька вождівств кипчаків. Перше з них сформувалось у 80-х рр. XI ст. Його очолив хан Боняк. Походи до Угорщини у 60-х та 70-х рр. XI ст. здійснили не кипчаки, а огузи та печеніги. Перша поява Боняка на Нижньому Дунаї датується кінцем 80-х рр. XI ст., коли почалась ворожнеча між кипчаками та печенігами. У слов'янських літописах його вождівство було відоме як “дунайські половці”. Ця конфедерація припинила існування внаслідок поразки від русів в 1116 р. і переселення “берендеїв”

та печенігів на Балкани в 1121–1122 рр. Ці події значно послабили вождівство Боняка, яке припинило існування, ймовірно, після смерті свого засновника. Протягом 20–70-х рр. XII ст. кипчаки регіону були політично роз'єднаними і здійснювали епізодичні походи на Русь та Візантію, які лише інколи завершувалися вдало.

Дурут (тертробичі) з'явилися у Північно-Західному Надчорномор'ї наприкінці XII ст. Найбільшої могутності це плем'я набуло за правління хана Котяна, який контролював землі Наддністрянщини та більшої частини басейну Південного Бугу. Степи Берегані контролювало плем'я урунгут. З цього племені походив засновник князівства Влахія Басараб. Землі у Румунському Прикарпатті, не зайняті влахами контролювали хани Бортц та Мемборк, які походили з племені кунун. Їхні володіння склали осердя Куманської єпископії. Бададж, згаданий у Рашид ад-Діна, це влахи. Влахи були союзниками кипчаків. Асеніди були династією кипчацького походження. Вони сповідували православ'я у синкретичній формі, зберігаючи звичай левірату. У XIII ст. влахи залежали від Другого Болгарського царства і мали автономні князівства в Мунтенії.

Отже, ми дійшли до таких висновків: 1) кипчаки Північно-Західного Надчорномор'я були об'єднані Боняком у єдине сильне вождівство, котре загрожувало Візантії та Русі. Воно припинило своє існування тільки після походів русів та міграції “берендеїв”; 2) з кипчаків походили династії Асенідів та Басарабів. Вони відігравали помітну роль у політичному житті Другого Болгарського Царства та були агресивними сусідами угорців і ромеїв; 3) після падіння вождівства Боняка кипчаки Північно-Західного Надчорномор'я так і не змогли зорганізуватися у єдину конфедерацію і поділялися на окремі племена. Найпотужнішими з них були племена дурут (з нього походив Котян) та урунгут.

ГЛАВА 6

МОНГОЛЬСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ СХІДНИХ КИПЧАКІВ

Завоювання монголами країн Європи та Азії досить добре висвітлені в історіографії. Однак деякі проблеми ще зовсім не розроблені. На жаль, майже не висвітлена боротьба племен кипчаків із монгольськими завойовниками. Причиною цього є фрагментарність джерел з цієї проблеми та недостатній інтерес до неї з боку істориків, які фокусують свою увагу, головним чином, на монголо-хорезмійській війні 1219–1222 рр. та на поході Субедея-багатура й Джебе-нойона проти кипчаків східноєвропейських і північнокавказьких степів. Важливим для нас є визначення кількості та напрямів походів монгольських кампаній проти східних кипчаків.

Туркестанські кампанії (1205–1221 рр.). Укладачі “Юань-ші” вказують, що причиною зіткнення між монголами та кипчаками було те, що кипчацький хан Інаси надав допомогу меркітам. Перед початком війни Чингіс-хан надіслав Інаси ультиматум і вимагав видачі втікачів. Правитель кипчаків відмовився це зробити [Кычанов 2002, 78; Кадырбаев 1990, 37]. За інформацією Джувейні, меркітський вождь знайшов притулок у місцевості Каракорум у землях канглів [Пріцак 2008, 222]. О. Кадирбаєв вважає, що меркіти та наймани були союзниками кипчаків [Кадырбаев 1990, 38–39]. Дані китайських джерел підтверджує монгольський анонім, повідомляючи, що після битви на Бухдурмі наймани мігрували до володінь кара-китаїв, а меркіти – до канлінів і кібчаутів [Сокровенное сказание 2002, 94].

Французький орієнталіст П. Пелльо ототожнював Інаси з Іналджи-ком (Інал-ханом) [Pellicot, Hambis 1951, 102–103]. Ан-Насаві повідомляв, що саме Інал-хан був ініціатором “Отрарського інциденту”. Серед його покровителів при дворі хорезмшаха була Теркен-хатун, яка доводилась йому кузиною [Насаві 1996, *главы 11, 14, 19*; Насаві 1973, 87]. Саме кипчаки були опорною хорезмійської армії [Насаві 1996, *глава 77*]. Ще в 1182 р. був укладений альянс між ними та хорезмшахами [Ахинжанов 1989, 208–210].

Ан-Насаві датував перше зіткнення хорезмійців з монголами 612 р. г. Він вважав, що воно відбулось під час походу проти кара-китаїв [Насаві 1996, *глава 4*]. Ібн ал-Асір вказував, що ця подія мала місце у 616 р. г. на відстані чотирьох місяців шляху від Сейхуна [Тизенгаузен 1884, 7–8]. За ал-Джузджані вона відбулась у 615 р. г. на відстані чотирьох місяців шляху від володінь хорезмшахів, у місцевості Югур [Тизенгаузен 1941,

14; Ахинжанов 1989, 221]. Джувейні повідомляв, що це відбулось після 615 р.г. у долинах річок Кайли та Каймиц на околицях Туркестану [Ахинжанов 1989, 221]. О. Прицак ототожнював ці річки з Іргизом та Тургаєм [Прицак 2008, 222].

Китайський хроніст датував похід Субедея-багатура проти кипчаків роком цзи-мао (18 січня 1219 – 5 лютого 1220). За іншими даними, він відбувався у рік жень-у (13 лютого 1222 – 2 лютого 1223 рр.) [Храпачевский 2004, 499]. У біографії Субедея-багатура є повідомлення про те, що битва відбулась у гірській місцевості Юй-Юй і його супротивниками були кипчаки [Храпачевский 2004, 498–499]. Перед нами фактично опис двох подій. У біографії Тутухи описаний похід, але не з'ясована його історична географія.

За даними монгольського аноніма, вторгнення у володіння кипчаків та хорезмійців відбувались у роки Бика (1205 р.) та Зайця (1219 р.) [Сокровенное сказание 2002, 94–96, 138–139]. І. де Рахевільц вважав, що події року Бика датуються тим же календарним циклом, що й року Зайця. Перший похід монголів датований дослідником 1217 р. Таке датування було запропоновано ним для того, щоб узгодити дані монгольського джерела зі свідченнями перських та арабських хронік [Оллсен 2008, 353, прим. 11].

Й. Маркварт стверджував, що війна з кипчаками відбувалась під час монгольського походу проти хорезмійського султанату [Маркварт]. С. Ахинжанов вважав, що було два походи і перший з них відбувся в 1216 р. [Ахинжанов 1989, 220–221]. Азербайджанський історик З. Буніятов [Буніятов 1986, 134] та російський орієнталіст Р. Храпачевський [Храпачевский 2004, 191] датують перший похід монголів проти кипчаків 1218 роком. Схожу точку зору обстоюють Е. Бретшнейдер та Л. де Хартог [Bretschneider 1910, 276–277; Хартог 2007, 132]. Д. Сінор взагалі ніяк не датував ці події, але він повідомляв, що монголам напередодні Великого Західного походу здався у полон вождь Хулусумань [Sinor 1999; Сінор 2008, 365]. Т. Оллсен вважав, що перше зіткнення ольберів (ільбарі) з монголами відбулось у 1219 р., а до того меркити переховувались у ольберіків, кипчаків та канглів, які були не-підвладні Інаси [Оллсен 2008, 353].

Отже, погляди вчених на це питання надто різні. Одні спираються на дані Ан-Насаві, інші – на інформацію Ібн ал-Асіра, треті ж віддають перевагу даним “Юань-ші”. У зв'язку з цим ми маємо детальніше розглянути відомості з “Таємної історії монголів”. Субедей-багатур отримав наказ переслідувати меркитів після битви на Бухдурмі [Сокровенное сказание 2002, 94–97]. За даними ал-Джужджані, коли у Туркестані

та Дашт-і Кипчак вперше з'явилися монголи, хорезмшах переслідував війська Кадр-хана, сина Йакафтана (Сафактана) з племені йсемеків [Тизенгаузен 1941, 14; Tabakat-i Nasiri, 1881, vol. 2, 961, 1096–1097]. Але про це не повідомляли Ан-Насаві, Ібн ал-Асір, Рашид ад-Дін та Джувейні. За даними Ан-Насаві, у першій чверті XIII ст. Отраром правив Інал-хан [Насаві 1996]. Рашид ад-Дін повідомляв, що це був Гайр Таку-хан уйгурський [Рашид ад-Дін 1952, т.1, кн. 2, 198–199]. Швидше за все, мова йде про одну й ту саму людину. Ще одним іменем цієї персони було Алп-Дерек [Ахинжанов 1989, 213–216]. Якщо це насправді так, то гіпотеза П. Пелльо стосовно хана Інаси є правильною [Pelliot, Hambis 1951, 102–103]. Але що ж тоді призвело до втрати монгольських послів в Отрарі? Виходячи з даних монгольського та китайського джерел, Субедей здійснив вторгнення у Дашт-і Кипчак ще до цього інциденту.

В. Бартольд вважав, що Субедей зіткнувся з хорезмійцями у Тургайському степу, вже після перемоги над меркітами [Бартольд 1963, 436]. Г. Грумм-Гржимайло висловив припущення, що місце битви може бути локалізоване на берегах річки Іргиз [Грумм-Гржимайло 1926, 425]. Схожу гіпотезу запропонував Й. Маркварт [Маркварт]. С. Ахінжанов стверджував, що битва між монголами та хорезмійцями відбувалась у межиріччі річок Кумак та Джарли [Ахинжанов 1989, 220–221]. На думку Е. Бретшнейдера, битва відбувалась у землях канглів на північ від Дженда та Сирдар'ї [Bretschneider 1910, vol. 1, 277].

Джузджані та Ібн ал-Асір вказували, що військо хорезмшаха рухалось на північ. Але точний маршрут пересування військ невідомий. Сучасник подій, Ан-Насаві стверджував, що битва між монголами та хорезмійцями відбулась не у Дашт-і Кипчак, а у володіннях кара-китаїв (західних киданів) [Насаві 1996, глава 4]. Це випадковість чи неточність? Напередодні війни з монголами пріоритетними для зовнішньої політики хорезмшахів були західний та східний напрямки. Події в степах їх не дуже цікавили. Останнє повстання кипчаків було придушене хорезмійцями ще у 1210 р. [Ахинжанов 1989, 216]. Дії у Дашт-і Кипчак були прерогативою власне кипчацьких правителів, які перебували у залежності від Хорезму. Маючи такого патрона? як Теркен-хатун, Іналчик (Інал-хан, Іналджик) міг собі дозволити проводити активну зовнішню політику. Враховуючи усі ці фактори, стає зрозуміло, чому Інал-хан дав притулок меркітам і не бажав їхньої видачі. На володіння кипчаків зазіхав Чингіс-хан. На початку XIII ст. монголи були відомі тільки на просторах Халха-Монголії. І хоча вони вже досягли перемоги над керейтами та найманами, Інал-хан не звертав на це уваги і вважав себе здатним протистояти монголам [Сокровенное сказание 2002, 81–93; Кычанов 1965].

Під час першого походу до Дашт-і Кипчак війська Субедея навряд чи дійшли до річки Іргиз. Місцем, де відбувались події, могли бути простори гірських районів Північно-Східного Казахстану (між містами Караганди та Семей), що значно більше відповідало опису китайського хроніста, ніж Тургайське плато. Цьому не суперечить інформація Джувейні про те, що битва відбулась у місцевості Кумак на околицях Туркестану [Ахинжанов 1989, 228]. Так, перський хроніст міг називати володіння йемеків. Інформація про Йакафтана з племені йемеків непрямо підтверджує нашу версію [Тизенгаузен 1941, 14; Tabakat-i Nasiri 1881, 961, 1096–1097]. Теркен-хатун, і відповідно Інал-хан, як її кузен, належали до племені йемек [Насави 1996, *главы 11, 14, 18*].

Оскільки Кімацький каганат колись був безпосереднім сусідом Мавераннахру, що був також відомий як Туркестан, то можлива характеристика володінь йемеків, як околиці Туркестану. Також важливими є дані Джузджані щодо місцевості Югур (Йогур, Ігур) [Tabakat-i Nasiri 1881, Vol. 2, 951–961, 1096–1097]. У 1182 р. мусульманський хроніст згадував про синів йогурів, які прийшли з кипчацьким вождем Алп-Кара [Ахинжанов 1989, 210]. Рашид ад-Дін називав Інал-хана Гайр-ханом уйгурським [Рашид ад-Дин 1952, Т.1. Кн.2, 137]. Що хроніст мав на увазі, повідомляючи про Югур (Йогур, Ігур)? Необхідно навести дані біографії Тутуха в “Юань-ші”. Китайський хроніст вважав, що правляча династія східних кипчаків вела своє походження від байаутів [Кычанов 1965].

Б. Кумеков вважає, що у східній частині Дашт-і Кипчак домінували ільбарі [Кумеков 1990, 119, 127]. Улуг-хан Аджам, султан Делі, походив із цього клану [Tabakat-i Nasiri 1881, Vol. 2, 791–796, 961, 1294]. На думку Джувейні, правителя східних кипчаків, якого Джузджані знав як Кадр-хана, ще називали Кадир-Буку або Кайр-Буку [Ахинжанов 1989, 210]. Вперше він згаданий у джерелах під 1182 р. С. Ахинжанов припускав, що він був сином Алп-Кара Урана [Ахинжанов 1989, 208]. Про Кадир-хана також повідомляли при описі подій 1195 р. [Ахинжанов 1989, 211; МИТТ 1939, 448]. За Джувейні, того року кипчаки перемогли хорезмійців [МИТТ 1939, 448]. Рашид ад-Дін стверджував, що Текеша переміг Кайр Таку-хан уйгурський [Рашид ад-Дин 1952, Т.1. Кн.2, 137]. Угорський місіонер Юліан також повідомляв на зіткнення куманського вождя Вітута з султаном Орнасу (тобто Хорезму) [Аннинский 1940, 84]. За свідченнями Джувейні, в 1198 р. Кутб ад-Дін разом із Алп-Дереком воював проти Кадир-Буку [Ахинжанов 1989, 212; МИТТ 1939, 448]. Після цих подій Джувейні вже не згадував про Кадир-Буку, а його місце зайняв Алп-Дерек Іналчук (Інал-хан) [Ахинжанов 1989, 213].

Але виникає логічне запитання: що, власне, пов'язувало останнього з меркітами? Етнонім меркіт читається ще як меркут [Сагидуллин]. Протомонгольський компонент відіграв помітну роль у кипчацькому етногенезі. Детальніше ця проблема була розроблена Й. Марквартом [Маркварт], О. Прицаком [Прицак 2008, 29,39], С. Ахінжановим [Ахінжанов 1989, 110–115] та А. Шабашовим [Шабашов 2008, 610–629]. Меркіти повинні були підтримувати активні контакти з ймеками. Кочів'я меркітів розташовувались у Внутрішній Азії. З'явитися у володіннях кипчаків вони могли, тільки відкочувавши зі своїх кочів'їв через землі найманів до району річки Іртиш [Рашид ад-Дін 1952, Т.1. Кн. 2, 153; Сокровенное сказание 2002, 93–94]. Примайючи до уваги свідчення “Юань-ші”, що Інаси переховував у себе меркітів і отримав від Чингіс-хана ультиматум, можна припустити, що на момент вторгнення меркіти вже досить далеко мігрували на захід і перебували під захистом кипчаків. І якщо припустити, що хорезмійці рухались до місця битви чотири місяці, то це було б вірогідним, якби вони йшли з басейну Сирдар'ї. Тільки тоді треба висловити одне суттєве зауваження: військо очолював не хорезмшах і не Джелал ад-Дін, а їхній родич. Це міг бути не Ануштегенід, а кипчак з племені ільбарі.

Сучасні дослідники вважають, що хорезмійське військо рухалось із Хорезму на північ до Ірғизу. Але якщо воно вирушило у степ із Сигнака, то ми висловимо припущення, що воно пересувалось по течії Сирдар'ї до Янгикента, а потім вийшло до річки Сари-Су. Далі хорезмійці повинні були рухатись уздовж течії річки на північ протягом кількох місяців, оминувши таким чином Бетпак-Далу та Кара-Куми. Тобто кипчаки зіткнулись із монголами у межиріччі Ішиму та Іртиша. Потрапити в цей регіон можна було по “Сари-Суйському шляху” [Кумеков 1972, 52], що від Янгикента йшов на північ по течії Сари-Су. Далі він повертав до гір Улутау та виходив до межиріччя Єсіла (Ішима) та Ертіса (Іртиша). Просуваючись далі на схід, кипчаки мали увійти в гірську місцевість. Якщо сутичка насправді відбулась, то вона мала відбитись у історичній пам'яті сибірських татар.

Документально ця подія зафіксована у сибірських літописах. За версією одного з літописців, ногайський хан воював з Чингі. Сином Она був Тайбуга, який згодом підкорився завойовнику [Файзрахманов 2002; Фишер 1774, 91–92]. За іншими даними, Кизил-Туром правив Онсон. Його сином був Іртишак, проти якого й воював тюменський хан Чингісхан [Файзрахманов 2002; Фишер 1774, 93]. Володіння Онсона або Она локалізувались літописцями в басейнах річок Ішим, Об, Іртиш [Файзрахманов 2002; Фишер 1774, 91–94]. Літописці модернізували

етнічну номенклатуру. Оскільки під час монгольського завоювання Дашт-і Кипчак ногайці та казахи ще не сформувались як етноси, то можна припустити, що правляча династія, до якої належали Онсон, Іртишак та Тайбуга, була кипчацькою. Повідомляючи про заснування Сибірського Ханства, сибірські літописці фактично передавали татарську історичну традицію, яка могла дійти до росіян у формі шеджере (історичної генеалогії). Сибірські татари зберегли пам'ять про події домонгольської доби і участь кипчаків в історії Сибіру. Помилкою пізніших інтерпретаторів тексту було те, що вони асоціювали остяків сибірських літописців не з терміном “іштяк”, а з етнонімом “остяк”, яким позначали хантів. Насправді цей термін був соціальним маркером, який позначав залежність племен від булгарських або киргизьких правителів. Онсон був відомий і Шейбанідам. Сибірський літописець вказував, що монголам протистояв не сам Онсон, а його син. Ці дані дістали несподіване підтвердження у “Юань-ші”. У біографії Тутуха вказано, що син Інаси Хулусумань бажав домовитися з монголами, але його ініціативи були відкинуті [Кычанов 1965; Фишер 1774, 91–94].

Приймаючи датування монгольського аноніма, слід визнати, що вищезгаданні події відбувались у 1205 р. [Сокровенное сказание 2002, 94–96]. Меркитська небезпека повинна бути усунута якомога швидше, і навряд чи Субедей-багатур відкладав би вирішення цієї проблеми надовго. Але чому тоді між походами 1205 та 1219 рр. існувала така перерва у часі? Це можна пояснити активністю хорезмійців та монголів на інших фронтах.

Нечіткі уявлення сучасників про події в Дашт-і Кипчак призвели до того, що два монгольських походи в оповідях арабів та персів злились в один. Дуже важливі для нас дані монгольського аноніма, щодо війн монголів із кипчаками [Сокровенное сказание 2002, 94–96, 141, 146, 148]. Вони дозволяють ознайомитись із традиціями монгольської історіографії. Представниками кипчацької усної традиції були сибірські татари, які були інформаторами сибірських літописців. Важливу інформацію щодо біографій Субедея-багатура та Тутухи подано в “Юань-ші”.

Те, що Рашид ад-Дін та Джувейні не повідомляли про битву між Інал-ханом (а точніше його сином) та Субедеєм-багатуром, що відбулась задовго до вторгнення в Мавераннахр, мало політичний підтекст. Якби вони повідомляли про це, то вбивство послів розглядалося б уже не як кривавий злочин проти послів, а як помста, тоді б позицію Інал-хана та хорезмшаха Мухаммеда б. Текеша можна було б виправдати захистом своїх володінь від зазіхань завойовників. Джувейні та Рашид ад-Дін виступають як апологети політики Чингізидів і виправдовують

їхню політику на завойованих землях. Але як тоді ставитись до даних ал-Джуджані, який був придворним істориком делійського султана? Можна припустити, що його інформація могла бути неправильно інтерпретована. Можливо, хроніст не зовсім точно зрозумів те, що йому намагались повідомити, оскільки він був не тюрком, а персом. До того ж на розповідь Джуджані мала вплив літописна традиція, представлена Ібн ал-Асіром. У контексті отриманої інформації можна реконструювати розповідь інформатора Джуджані. Незадовго до появи монголів у західноєвразійських степах хорезмшах воював проти кипчаків Кадир-хана. Правитель кипчаків здійснив похід на північ та через чотири місяці шляху зіткнувся з монголами. Ця інформація могла стосуватись першого вторгнення Субедея до східнокипчацьких степів. Оскільки ал-Джуджані отримав інформацію вже після монгольського вторгнення у Мавераннахр, то можна стверджувати, що зіткнення у степу він співвідніс з походом проти хорезмійського султанату, хоча ці події відбувались у різний час.

Відомо, що у Туркестані (1219–1220 рр.) воював Чингісхан разом зі своїми синами [Рашид ад-Дин 1952, Т.1. Кн.2, 198–203]. Про дії Субедея-багатура у східній частині Дашт-і Кипчак Джуджані та арабські хроністи не повідомляли, вони навіть не знали про факт його існування, приписуючи його успіхи військовим талантам Чингісхана та Джучі [Тизенгаузен 1941, 14; Тизенгаузен 1884, 4–11]. Рашид ад-Дін досить детально описав дії монголів в басейні Сир-Дар'ї та поблизу Отрара [Рашид ад-Дин 1952, Т.1. Кн.2, 198–203; Бартольд 1963, 474–480, 482–484]. Але події безпосередньо у Дашт-і Кипчак не описані.

Навпаки, деталі степових подій описані в китайській хроніці “Юань-ші”. Місце Субедея там займає Сянь-Цзун (у цьому випадку Джучі) [Кычанов 1965]. Аналогічний випадок можна спостерігати і в кампанії проти Бачмана. Перемогу над ним також приписували Сяньцзуну (вже Мунке) або Субедею-багатуру. Але навряд чи такий відповідальний театр бойових дій в обох випадках довірили недосвідченим Чингізидам. Монгольським полководцем та переможцем кипчаків міг бути тільки Субедей-багатур. У біографії Тутухи супротивниками монголів виступають Інаси та його син Хулусумань. Слід зазначити, що не всі кипчацькі вожді підтримували позицію Інаси. Хулусумань бажав вести перемовини, але монголи відхилили його ініціативу. Вже його син Баньдуча (Баньдучар) з усіма своїми племенами перейшов на бік монголів [Кычанов 1965]. Пен Да-я вказував, що кебішао спочатку підкорились, а потім втікали у гори та за річки, щоб продовжувати опір [Храпачевский 2009, 77]. В оповіді сунського дипломата, мабуть, знайшли відображення події

у східній частині Дашт-і Кипчак та дії Бачмана. Кипчаків китайці вважали мусульманами та уйгурським племенем [Храпачевский 2009, 77]. Народ канлі, згаданий Пен Да-я, відповідає канглам перських та арабських джерел [Храпачевский 2009, 77]. Необхідно зауважити, що доповідь Пен Да-я відображала реалії 1233 р., коли власне він і перебував у землях Yeke Mongol ulus. Посол чжурчженів у “Бей ші цзі” про кипчаків не згадував, проте вказував, що у регіоні, де він перебував, мешкали народи моліхі (меркіти), холіхіз (киргизи), ханглі (кангли), гуйгу (уйгури), тума (тумати) та холу (карлуки) [Bretschneider 1910, *Vol. 1*, 27–28].

Перемога над східними кипчаками дістала відображення і в монгольській літописній традиції. Анонімним монгольським літописцем вона оцінювалась як перемога над хорезмійськими володарями Хан-Меліком та Чжалалдін-Солтаном [Сокровенное сказание 2002, 139]. Якщо останнього можна ототожнити з Джалал ад-Діном, то ідентифікація Хан-Меліка ускладнена. Титул “хан” – це передусім степовий титул. Інший титул, який був прийнятий монголами за ім’я (Мелік), позначав у мусульманській історіографії володаря, статус якого був близький до царя. У пізньому монгольському літописі “Біла історія” вказано, що Чингіз-хан згідно з попереднім пророцтвом, один за одним переміг дванадцять могутніх хаганів: Амбіхай-хагана, Хамуг-хагана джачіратського, Даян-хагана найманського, Нарін-хагана горлоського, Алтан-хагана китайського, Йеруде Байасохулангту Вчір-хагана тибетського, Манг Куліг Султан-хагана тогмоцького, Дзалілдун-султана сартагульського, Кобег-хагана непальського, Султан-хагана харлізького (карлуцького), Шідургу-хагана тангутського [Белая история 2001, 123]. У “Кришталевому зерцалі” був згаданий сартагульський хан Джеліледун-султан і тогмоцький Манулан-султан-хан [Храпачевский 2009, 322]. У юаньській історіографії також досить часто поєднували кипчацьких та хорезмійських володарів. Так, у біографії Го Бао-юя супротивником монголів був названий султан-хан держави кипчаків [Храпачевский 2009, 250]. З подальшого опису звершень китайського полководця стає зрозуміло, що укладачі біографії приписали анонівному султан-хану дії, які здійснили Мухаммед б. Текеш та Джелал ад-Дін.

Вже під час монгольського завоювання Дашт-і Кипчак значна кількість кипчаків перебувала на службі у монгольських правителів. Після повернення зі Східної Європи Субедей у 1224 р. сформував військо з переможених племен – меркітів, найманів, керейтів, канглів та кипчаків [Храпачевский 2004, 500–501]. Тома Сплітський, описуючи монгольське вторгнення у Європу, повідомляв, що серед воїнів в монгольських арміях було багато кипчаків [Фома Сплитский 1997, *глава XXXVI*].

Внаслідок кампаній у східній частині Дашт-і Кипчак багато місцевих вождів перейшло на службу до монголів. Відомо, що Тутука (Тутуха) став керівником відділу імператорської гвардії при ханові Хубілаю [Кадырбаев 1990, 97–98; Худяков 2011, 45]. Згаданий Рашид ад-Діном хан Кунджек був старійшиною тих, хто тримав парасольку над Чингісханом. Був слугою у монгольського хана і його син Кумурбіш-Кунджі [Рашид ад-Дин 1952, Т.1., Кн.1, 151; Кляшторный, Султанов 2004, 218]. Кучунь служив безпосередньо у війську Субедея-багатура, що воювало не тільки у Дашт-і Кипчак [Кадырбаев 1990, 46]. Наступне покоління кипчаків-колаборантів також відзначились на службі у монгольських імператорів. Найвідоміші з них – Тутуха, Сідур, Ульчейбадур, Байтімур, Кучебадур, Хасан [Кадырбаев 1990, 98–102]. Баньдучар воював проти міста Магас (Май-це-си) [Кычанов 1965]. Сідур, Хасан та Ульчейбадур воювали проти китайської династії Сун, а Тутуха, Байтімур та Кучебадур брали участь у війні Хубілая проти кочової знаті Монголії [Кадырбаев 1990, 98–102]. Жалчек-батур відзначився у війні проти чжурчженів [Храпачевский 2009, 243]. Окрім кипчаків, у складі монгольського війська перебували кангли. У китайських джерелах вказано, що на службі у Чингізидів перебували такі вожді: Асанбука, Согнак-тегін, Айбай, Або-баяут [Кадырбаев 1990, 28, 32–33, 35, 46]. Кангл Аймаур (Еймур, Аймяо) брав участь у поході Субедея-багатура та Джебе-нойона до Східної Європи та в кампанії Чингіс-хана проти тангутів [Храпачевский 2009, 244].

Мати Ала ад-Діна Мухаммеда б. Текеша – Теркен-хатун втекла з Гурганджу до Мазендарану. Але після чотиримісячної облоги фортецю Ілал було здобуто і Теркен-хатун потрапила у полон [Насави 1973, 85–86]. Чингісхан зберіг їй життя, незважаючи на те, що вона була двоюрідною сестрою Інал-хана [Насави 1973, 77–80]. Вона пережила самого Чингісхана й померла тільки у 630 р.г. (18 жовтня 1232 р. – 6 жовтня 1233 р.). Після того, як фортеця Ілал капітулювала, Чингісхан помилував доньок хорезмшаха [Насави 1973, 86]. Однак її кузену не так пощастило. Інал-хана було вбито в Отрарі [Рашид ад-Дин 1952, Т.1. Кн. 2, 198; Насави 1973, 324].

Чингісхан ще до того, як монголи підійшли до Гурганджу, і до того як вона виїхала з цього міста, направив до неї посла – хаджиба Даннішмеда. Але найцікавішим був зміст листа Чингіз-хана до Теркен-хатун. Там грізний завойовник несподівано пропонує їй угоду, за якою обіцяє не чіпати її володінь [Насави 1973, 83]. І дивна річ, замість того щоб залишитись у добре захищеному Гурганджі, вона чомусь втікає з невеликим почтом до Мазендарану, стративши перед тим багатьох емірів, які б допомогли в обороні [Насави 1973, 83–84]! Ці дії неможливо пояснити,

не знаючи особливостей внутрішньої політики Хорезму. Йебеки Теркен-хатун протистояли канглам на чолі з Ай-Чічек [Насави 1973, 85]. Ала ад-Дін Мухаммед ніби й не був першою особою в державі [Насави 1973, 87]. Можна припустити, що Теркен-хатун спеціально спровокувала війну, сподіваючись за допомогою монголів захопити владу в державі. Монгольський літописець вказував, що Субедей та Джебе вдерлись у володіння сартаульського народу, але воліли не зачіпати володіння Хан-Меліка, і тільки після того, як його володіння атакував Тохучар, він пішов на з'єднання з Чжалалдіном-Солтаном [Сокровенное сказание 2002, 139]. Хан-мелік – це намісник Хорасана Йамін (Амін) ал-Мульк. Про його зраду повідомляв Рашид ад-Дін [Рашид ад-Дин 1952, Т. 1. Кн. 2, 220–221]. Йамін (Амін) був кузенком Джелал ад-Діна та одним із ватажків кангли [Насави 1973, 334]. Рашид ад-Дін описав страти канглів монголами. Так, Карача-хаджиб зрадив Інал-хана, і його воїни були страчені монголами [Рашид ад-Дин 1952, Т.1. Кн.2, 198–199]. Аналогічно вчинили вони з гарнізонами Бенакенту, Сигнаку, Аншасу, Бухари та Самарканду [Рашид ад-Дин 1952, Т.1. Кн.2, 199–201, 206, 208]. Чингісхан дипломатичними прийомами намагався послабити кипчаків руками самих кипчаків і врешті переграв обидві сторони. Теркен-хатун було позбавлено влади й вона перебувала у становищі бранки [Насави 1973, 325, прим.10]. Заручниками також стали Чулой та Яя (сини хатун Шаньметгумалі з канглів) [Кадырбаев 1990, 32–33, 44].

Монгольське завоювання Надаралля. Проте не всі кипчаки підкорились монголам. У 1232 р. частина їх втекла до чжурчженів [Костюков 2006, 221, прим. 27]. Кангли Хотоси воювали проти монголів у 1224 р. [Храпачевский 2004, 522]. Як і в будь-якому суспільстві, кипчаки розділились у ставленні до монголів. Одна частина кипчаків співпрацювала з монголами, а інша продовжувала чинити опір. Війна проти кипчаків продовжувалась і після “Західного походу” (“Туркестанської кампанії”) 1219–1220 рр. Рашид ад-Дін повідомляв, що Чингіс-хан мав намір спрямувати проти кипчаків військо Джучі. Джувейні та Вассаф вказували на те, що Субедей-багатур та Джебе-нойон приєднались до Джучі, ставка якого знаходились у східній частині Дашт-і Кипчак [Тизенгаузен 1941, 23; Березин 1853, 244]. Монгольський анонім і надалі повідомляв про зіткнення з кібчаутами та канлінами [Сокровенное сказание 2002, 141, 146, 148]. За Абу-л-Газі, експедицію Джучі до Дашт-і Кипчак було здійснено вже після завоювання Гурганджу [Абу-л-Гази 1958, 44]. Китайський хроніст вказував, що після перемоги над русами та аланами Хесимайлі воював проти канглів, вийшовши до міста Бо-цзи-ба-лі [Березин 1855, 111; Храпачевский 2004, 522].

Як вважає Р. Храпачевський, Бо-цзи-ба-лі це Булгар [Храпачевский 2004, 522]. Наскільки відомо з китайських джерел, Хесимайлі вою-

вав у складі корпусу Субедея, із чого можна зробити припущення, що Бо-цзи-ба-лі китайського хроніста – Булгар, а опис народів, з якими воювали монголи, відповідає схемі просування військ, яку запропонував Ібн ал-Асір. Вождь канглів згаданий у “Юань-ші” як Хотоси, що майже відповідає тюркському імені Куттуз. Правитель із такими іменем був родичем Джелал ад-Діна Манкбурни і був пов “язаний з Ай-Чічек із племені канглів [Буनियाтов 1986, 195]. На жаль, арабські хроністи не повідомляють деталей подій, але відомо, що перед тим, як стати мамлюком, він був взятий у полон монголами [Буनियाтов 1986, 195]. Це могло відбутись між 1221 та 1224 рр. Більш ймовірно, що це сталося, коли Субедей-багатур повернувся зі Східної Європи до Монголії через надаральські степи. Оскільки на той момент монголи не ставили перед собою завдання остаточно перемогти канглів, то навіть вторгнення 1223 р. не призвело до завоювання всього Надаралля. Коли Куттуз потрапив у полон, його не стали вбивати або висилати у Китай, а продали в рабство [Буनियाтов 1986, 195]. Звісно, що принизливішим для нього був факт рабства. Протягом багатьох років Куттуз служив Аййубідам, аж доки не організував вдалий замах на султана ал-Маліка ал-Саліха Наджм ад-Діна Аййуба. Після цього Куттуз став фактичним володарем Єгипту [Макризи 1966; Golden 2000, 32].

Куттуз заохочував закупівлю кипчацьких рабів. Серед них був і Бейбарс, який відіграв помітну роль в історії Євразії. Вбивши у 1260 р. Куттуза, Бейбарс сам став султаном. Вихідці з Дашт-і Кипчак завдали поразки монголам у битві поблизу Айн Джалут [Куглер 1995, 455; Ришар 2002, 354–355]. Чимала заслуга в здобутті перемоги належала Бейбарсу, проте Куттуз не оцінив цього, що й згодом призвело до змови проти нього мамлюцьких генералів. Бейбар реорганізував суспільний устрій Єгипту на монгольський зразок, запровадив тарханство, ввів поштову службу. Цьому ж правителю належить заслуга здобуття міст хрестоносців у “Святій Землі”. Кілаун тільки завершив справу Бейбарса. За повідомленнями ал-Айні, Бейбарс належав до бурджогли. Існують свідчення Ібн Шедада, що султан Бейбарс походив із ільбарі [Кайрат Саки].

Спираючись на дані Рашид ад-Діна та Джувейні, Т. Оллсен стверджує, що Джучі, відомий ще як Улуш-іді, у 1221 р. атакував канглів, здійснивши спеціальний похід у місцевість Кара-Кум (або Каракорум) [Оллсен 2008, 354]. Дослідник припускає, що ця кампанія мала на меті нейтралізацію канглів [Оллсен 2008, 354]. Укладачі “Юань-ші” повідомляли, що Джучі здобув Барчанлигкент (Барчін) [Оллсен 2008, 354]. За даними Рашид ад-Діна, Джучі здобув Барчанлигкент, Дженд, Сигнак, Янгикент, тобто міста у басейні Сирдар’ї [Рашид ад-Дин 1952, Т.1. Кн. 2, 198–200, 256–257]. Перебуваючи на периферії ісламського світу, місцеві кангли та огузи (туркмени) прийняли іслам. Саме ця обстави-

на зумовила те, що францисканець називав їх “бісермінами”. Термін “бусурмен” використовувався русами та тюрками для позначення мусульман [Христианский мир 2002, 323]. Саме через слов’янських посередників цей етнонім міг потрапити до францисканців. Цікаво, що дані францисканців про похід Джучі збігаються з інформацією Джузджані. Персидський хроніст повідомляв, що Джучі рушив у землі булгар, саксинів та сакалібів [Tabakat-i Nasiri 1881, Vol. 2, 1283].

Стратегічний план кампанії проти хорезмійського султанату передбачав перемогу над кипчаками та канглами. Про його існування повідомляли і Джувейні з Рашид ад-Діном. Проте останній, пишучи на догоду кон’юнктури, яка склалась за Газан-хана, обійшов стороною цей факт і вказав, ніби Джучі відмовився виконувати наказ батька [Рашид ад-Дин 1960, 78–79]. Таким чином, він виконував політичне замовлення Хулагуїдів з метою дискредитувати Джучі в очах аристократії не тільки Ірану, а й інших улусів. Від наступних поколінь приховувались невтішні для Чингізидів результати булгарських кампаній. Нам відомо, що Джучі довелось придушувати повстання у Барчанлигенті (Барчіні) [Олсен 2008, 354]. Абу-л-Газі ж вказував, що, після того як Джучі здобув Гургандж, він рушив на кипчаків і останні були змушені втікати у володіння іштяків (у цьому випадку булгарських іштяків, тобто башкирів та східних угорців) [Абу-л-Гази 1958, 44]. Дані Абу-л-Газі ідеально узгоджуються з повідомленням Юліана про п’ятнадцятирічну війну населення “Ungaria Maior” з монголами [Аннинский 1940, 85]. Підсумовуючи дані нарративних джерел, можна розділити кампанію проти канглів та кипчаків Надаралля на два етапи. Перший може бути датований 1220–1221 рр. і полягав у тому, що Джучі здобув головну ставку канглів. Тоді ж був здобутий Гургандж.

Другий похід проти кипчаків розпочався відразу після завершення першого. Джучі мав дійти до Каспійського моря і зімкнути коло оточення, об’єднавшись із військом Субедея-багатура та Джебе-нойона. Проте, під час виконання цієї фази виникли певні складнощі. Описуючи події 1229 р., анонімний монгольський хроніст називав серед непокірних народів канлінів [Сокровенное сказание 2002, 146]. За даними Рашид ад-Діна, Угедей у 1229 р., спрямував корпус під командуванням Субедея-багатура та Кукдая проти Саксіна та Булгару [Рашид ад-Дин 1960, 20–21; Bretschneider 1910, Vol.1, 300]. Факт виходу монголів до Уралу і Волги засвідчений у Лаврентіївському літописі [Лаврентьевская 1962, 453]. Слід критично сприймати дані Абу-л-Газі про знищення кипчаків, які, на нашу думку, є дещо перебільшеними [Абу-л-Гази 1958, 44]. Зазнавши поразки у Приураллі, кангли і кипчаки могли відступити до кордонів Волзької Булгарії. Події 1219–1221 рр. у Хорезмійському султанаті мали настільки вразити булгар, що вони завчасно підготувались до зіткнення.

Протистояння монголів з волзькими булгарами є одним із складних питань історії. Можна відзначити дві тенденції. Рашид ад-Дін та Джувейні згадували тільки про перемоги у “Великому Західному поході” [Тизенгаузен 1941, 22–23, 35]. З другого боку, Ібн ал-Асір гіперболізував перемогу булгар над монголами [Тизенгаузен 1884, 27–28]. За Юліаном, мешканці “Ungaria Maior” п’ятнадцять років воювали з монголами [Аннинский 1940, 85]. Плано Карпіні зазначав, що монголи вийшли до кордонів володінь “білерів” [Карпіні 1940, 41]. Наскільки далеко Субедей-багатур та Джебе-нойон вторгнулись на територію Волзької Болгарії невідомо. [Тизенгаузен 1941, 24, 35–36]. Зважаючи на вказівку “Юань-ші” про втечу Бачмана до моря, можна припустити, що до операції монголів на Волзі він кочував у надуральських степах [Храпачевский 2004, 503]. Очевидно, монголи не мали значних успіхів у війні з волзькими булгарами. Це було зумовлено об’єднанням сил народів регіону. Окремо треба сказати про кампанію 1229 р. У Т. Оллсена можна зустріти дані про участь у кампанії не Субедея-багатура та Кукдая, а Кокетая та Сунітая [Оллсен 2008, 355–356]. Свідчення “Юань-ші” вказують на те, що Субедей-багатур у той час воював проти тангутів та чжурчженів [Храпачевский 2009, 229–230]. Кампанії в Китаї тривали до 1232 р., тобто до падіння імперії Цзінь. За даними автора Лаврентіївського літопису, у 1229 р. на Уралі відбулося зіткнення між булгарською сторожею (іштяками) та монголами [Лаврентьевская 1962, 453].

Влітку 1234 р. від сунських дипломатів у Монголії вже не можна було приховати інформації про невдалі кампанії [Оллсен 2008, 357]. Монголи побоювались, аби знову не розгорілося багаття в степах. У “Юань-ші” про Бачмана було згадано, як про визначного лідера. Заслугує на увагу той факт, що “Великий Західний похід” монгольський анонім назвав “Кипчацьким” [Сокровенное сказание 2002, 148]. Субедей мав розробити план поволзької кампанії. За даними Юліана, монгольське військо поділялося на корпуси, що діяли на кількох напрямках [Аннинский 1940, 86].

Вільгельм Рубрук згадував, що, перед тим як здобути місто Суммеркент, монголи тримали його в облозі протягом вісьмох років. Основним його населенням було названо “аланів” та “сарацинів” [Рубрук 1957, 185]. Проте, населення аланського походження під час монгольського завоювання перебувало на Середній Волзі [Бубенок 1997, 125–137]. Качир-Укуле, який діяв разом із Бачманом проти монголів, мав знаходитись поблизу Волзької Болгарії. Інакше складно пояснити ту шкоду, якої зазнали поселення бургасів після перемоги над Волзькою Болгарією [Белорыбкин 1988, 82–87]. Джувейні не згадував про Качир-Укуле, а це є підтвердженням того, що епізод за участю вождя асів був пізнішою

вставкою Рашид ад-Діна у початковий текст свого доробку [Тизенгаузен 1941, 36]. Джувейні тільки згадував лише про русів, болгарів та асів, які пишалися своєю численністю. У фокусі його уваги перебували події, що сталися на теренах Волзької Булгарії, Дашт-і Кипчак та Угорщини [Тизенгаузен 1941, 22–23].

Р. Почекаєв та Л. Черепнін стверджували, що монголи завоювали Саксін ще у 1229 р. [Почекаєв 2006, 96; Черепнин 1977, 190]. Натомість В. Каргалов вказував на те, що монголи лише потіснили саксінів та половців (кипчаків) [Каргалов 1967, 67]. Б. Греков повторив дані Лаврентіївського літопису про втечу саксінів та кипчаків до волзьких болгар [Греков, Якубовский 1950, 207]. За Т. Султановим, Саксін був завойований у 1229 р. [Султанов 2006, 206]. А. Халіков та І. Халіуллін припустили, що монголи вдерлись у Нижнє Поволжя у 1232 р. Остаточне підкорення Саксіна дослідники датували 1237 р. і пов'язували з операцією Мунке та Бучека проти Бачмана [Халіков, Халиуллин 1988, 9–11, 17].

Угорський домініканець Ріхард, подорожуючи Східною Європою, не зафіксував монголів західніше Волги, але зазначав, що в Аланії він не знайшов провідників, оскільки поблизу були татари [Аннинский 1940, 79–81]. Юліан, повідомляючи про те, що монгольські війська вийшли на кордон Русі, вказував, що вони вже підкорили Сасцію та Фулгарію, а також напали на Ведін, Меровію, Пойдовію, царство морданів [Аннинский 1940, 85]. Зважаючи на те, що підкорення Волзької Булгарії відбулося у 1236/1237 рр., логічним видається припущення, що угорський домініканець описав події, які відбулись до кінця осені 1237 р. Отже, Саксін був завойований монголами під час “Великого Західного Походу”, тобто у 1237 р.

Висновки. Зіткнення монголів із кипчаками було зумовлено експансіоністською політикою Чингіс-хана і тим, що Інал-хан надав притулок меркітам. Перша битва між кипчаками та монголами відбулась у 1205 р. У 1218/1219 рр. Чингізидами було розпочато підкорення Дашт-і Кипчак. Успіх Туркестанської кампанії був зумовлений не тільки стратегією Чингіс-хана. Слід зазначити, що серед кипчацьких племен навіть під час монгольського вторгнення тривала запекла боротьба. Частина правлячої еліти кипчаків прагнула використати нових завойовників у своїх цілях. Проте йємеки та кангли у своїй усобиці тільки прирекли хорезмійський султанат на загибель. Найдовше з усіх племен східної частини Дашт-і Кипчак кангли чинили опір. Вони зберегли свою незалежність до 1229 р., а їхній вождь Куттуз потрапив у полон до монголів у 1224 р. Однак навіть після того, як монголи завоювали території канглів, опір східних кипчаків не було зламано. Найвідомішим серед східнокипчацьких вождів, які мігрували на захід, був Бачман, котрий продовжував опір до 1237 р.

ГЛАВА 7

МОНГОЛИ НА ПОРОЗІ ЄВРОПИ. КАЛКСЬКА БИТВА

Вторгнення туменів Субедея-багатура та Джебе-нойона до степів Північного Кавказу та Східної Європи було продовженням війни монголів із кипчаками. Багато з свідчень, висловлених хроністами у своїх творах потребують критичного підходу. Для того щоб реконструювати картину подій, які відбувались на просторах східноєвропейських та північнокавказьких, необхідно зіставити свідчення історичних джерел із різних країн.

Монгольське вторгнення на Північний Кавказ. Похід туменів Субедея-багатура та Джебе-нойона у монографіях та статтях, присвячених Чингісхану розглядався досить часто. Ця кампанія була продовженням походу, який розпочався ще у Хорасані. Після того як монголи здобули перемоги над хорезмійцями, азербайджанцями, грузинами та ширваншахом, вони досягли Кавказьких гір. На їхньому шляху стояла фортеця Дербент. Щодо її долі у хроністів є різні відомості. Кіракос Гандзакеці та Себастаци повідомляли, що війська монголів не пройшли через Дербент [Кіракос Гандзакеці 1976, *Глава 11*; Армянские источники 1962, 23]. Про те, що Дербент не був здобутий повідомляв Ібн ал-Асір. Завойовникам довелось його оминати через гори [Тизенгаузен 1884, 25]. Джувейні теж повідомляв, що Субедей-багатур та Джебе-нойон оминули Дербент [Тизенгаузен 1941, 21].

Ібн Халдун стверджував, що монголи не могли перейти через Дербентський перевал, оскільки там перебувало 50 тис. кипчаків [Насави 1973, *глава 77, прим. 1*]. Арабський енциклопедист значно перебільшив кількість воїнів у кипчаків. Ймовірно, що у плани Субедея та Джебе просто не входило здобуття Дербенту. За свідченнями авторів китайської хроніки “Юань-ші”: “[Субетай] повел войска кругом Каспийского моря, окольными путями дошел до перевала Тайхэ, пробивал камень, открывая дорогу, и вышел там, где его не ожидали” [Храпачевский 2004, 500]. Однак, окрім цих, ми маємо й інші дані. Ан-Насаві стверджував, що монголи пройшли через Баб ал-Абваб (Дербент) [Насави 1996, *Глава 20*]. Грузинський хроніст відзначав, що дарубандці (мешканці міста Дербент) не змогли протистояти монголам [Цулая 1981].

На нашу думку, потрібно конкретизувати, через землі яких народів і через які населені пункти могли пройти монголи. Ібн ал-Асір вказував, що тумен Субедея та Джебе атакував землі лакзів [Тизенгаузен 1884, 25]. Якщо монголи проходили територіями лезгинів, то це мало

бути відзначено в епіграфічних пам'ятках Дагестану. Натомість вони стосуються лише часу Великого Західного походу. Згадки про перебування монгольських військ у Дагестані збереглися у двох надписах у поселенні Річа. Однак вони стосуються подій 1239–1240 рр. [Шихсаидов 1969, 15–26; Шихсаидов 1984, 42–45].

Грузинський літописець, вірменські хроністи, укладачі “Юань-ші”, ан-Насаві та Рашид ад-Дін не вказували на зіткнення монголів із лакзами. У світлі вищенаведеної інформації видається ймовірним, що монголи не руйнували поселення в частині Дагестану, що була населена лезгинами. Монгольським військам таки довелось оминати Дербент і пройти через гори Дагестану, але рух військ монголів не позначався численими вбивствами, як про це повідомляв Ібн ал-Асір [Тизенгаузен 1884, 25]. Небагато дослідників наважились висловити гіпотези про те, яким чином монголи увійшли до земель аланів та кипчаків. О. Гадло припустив, що монголи перед тим, як увійти у землі кипчаків, пройшли землями горян уздовж річки Гюльгерічай за маршрутом Касумкент-Кумух-Хунзах, звідки вийшли у пониззя Сунджі або до Акташу [Гадло 1994, 147]. Г. Ічалов запропонував дещо інший варіант маршруту руху монгольського війська, а саме через Магу-дере та Анді до території сучасної Чечні [Ічалов 1988, 43].

За свідченнями Ібн ал-Асіра та Рашид ад-Діна, монголи зустріли на Північному Кавказі протидію з боку кипчаків та аланів [Тизенгаузен 1884, 25–26; Тизенгаузен 1941, 32; Рашид ад-Дін 1952, Т.1. Кн.2, 229]. При висвітленні першого вторгнення монголів на Північний Кавказ та у Східну Європу хроністи роблять наголос на кипчакській проблематиці. Дослідникам необхідно зрозуміти політичний підтекст даних арабських та перських авторів. Ібн ал-Асір зображував кипчаків наївними людьми, яких ввели в оману твердження про спорідненість, обіцянки та подарунки монголів. Ця теза хроніста не викликає довіри. Відомо, що племена Дашт-і Кипчак були далеко не дружні між собою. Ан-Нувайрі вказував на давню ворожнечу між племенами дурут та токсоба [Тизенгаузен 1884, 541], а ан-Насаві – між канглами та йемеками [Насаві 1973, 85; Насаві 1996, *Главы II, 18*]. Якщо кипчаки не мали згоди між собою, то як вони могли бачити у монголах родичів?

Згодом основні тези Ібн ал-Асіра про перше монгольське вторгнення на Північний Кавказ повторив Рашид ад-Дін [Рашид ад-Дін 1952, Т.1. Кн.2, 229; Тизенгаузен 1941, 32–33]. Історіографи Хулагуїдів взагалі досить прохолодно ставились до основного населення улусу Джучі. Чого варте визначення Вассафом воїнів Джучидів як “бісівсь-

кого війська” [Тизенгаузен 1941, 86–87]! І це зважаючи на те, що хан Узбек прийняв на той момент іслам! При описі битви, що відбулась між хорезмійцями та грузинами, Рашид ад-Дін вказував, що Джелал ад-Дін направив до кипчаків емісарів, які воювали на боці грузин. Внаслідок переговорів за даними перського хроніста, кипчаки зрадили своїх союзників і вийшли з битви [Рашид ад-Дин 1960, 27–28]. У тому, що він подає недостовірну інформацію, можна переконатись, ознайомившись із даними “Картліс Цховреба” щодо вторгнення військ Джалал ад-Діна в Грузію. У грузинській хроніці вказано, що у війську були воїни алани, горяни та етнічні групи грузин. Про кипчаків взагалі не було згадано при описі цих подій [Цулая 1981]. Вірменські хроністи називали воюючими сторонами хорезмійців та грузинів, не вказуючи на участь у битві інших народів. Описуючи данні події, Ан-Насаві вказував, що хорезмійці воювали проти грузинів і не згадував про кипчаків. Союзниками Багратидів були названі свани, алани та лакзи [Насави 1973, 224–225; Насави 1996, глава 77].

Не варто ігнорувати той факт, що хорезмшах був ворогом Аббасидів попри те, що був сунітом. Спроба оволодіння Багдадом здавалась правовірним мусульманам святотатством. Навіть секретар хорезмшаха ан-Насаві вважав, що Ала ад-Дін Мухаммед б. Текеш согрішив атакувавши землі халіфа [Насави 1996, Глава 10]. Ібн ал-Асір відверто зловтішався з того, що війська Джелал ад-Діна були переможені, а сам хорезмшах загинув [Тизенгаузен 1884, 40].

Автор “грузинського хронографу XIV ст.” вказував, що монголи увійшли до країни ківчаків (кипчаків) і в багатьох битвах перемогли їх [Цулая 1981]. Укладачі “Юань-ші” описували війну проти кипчаків окремо від кампанії на Кавказі [Храпачевский 2004, 499–500, 513, 522]. Оповідуючи про монгольське завоювання Дашт-і Кипчак, перський хроніст Джувейні не згадував про спільні дії аланів та кипчаків [Тизенгаузен 1941, 23]. Ан-Насаві, який мав інші джерела інформації, ніж Ібн ал-Асір, згадував тільки про вторгнення монголів до земель кипчаків [Насави 1996, глава 20]. Про зіткнення між монголами та аланами арабські єгипетські енциклопедисти Ібн Халдун та ан-Нувайрі при описі монголо-кипчацьких воєн також не згадували [Тизенгаузен 1884, 540–542]. Тільки ал-Айні, який повністю залежав від інформації Ібн ал-Асіра, стверджував, що монголи перемогли на Північному Кавказі не лише кипчаків, а й аланів [Тизенгаузен 1884, 502].

Деталі війни монголів з аланами наразі невідомі. Грузинський хроніст, який мав бути як ніхто інший поінформованим про стан справ в Аланії, не вказував навіть на факт зіткнення аланів із монголами [Цу-

лая 1981]. За таких обставин свідчення Йакута про підкорення монголами Аланії виглядають неправдивими. Не відповідають дійсності свідчення цього хроніста про те, що монголи підкорили Хозарію, Русь та Саксін [Маркварт]. М. Джиоев вказує на те, що Аланія під час монгольського завоювання не була єдиною державою, а поділялася принаймні на дві частини – західну та східну [Джиоев 1982, 11]. Зіткнення з монголами мали місце у Східній Аланії [Бубенок 2004, 16]. Остання, своєю чергою, поділялась на ще менші володіння. Відсутність єдності серед аланів підтверджував угорський місіонер Юліан, який подорожував Північним Кавказом [Аннинский 1940, 79–81].

Відразу після монгольського вторгнення, у 1222 р., кипчаки, які вдерлись із півночі на Південний Кавказ, попросили захисту з боку Гіоргі Лаші. Вони зробили це тільки після того, як зайняли Дербент та підійшли до Гянджі (Гандзака) [Армянские источники 1962, 23; Киракос Гандзакети 1976, Глава 12]. Тісні зв'язки з горянами Гіоргі IV Лаші і небажання допомагати тюркським кочівникам вказують на те, що аристократи з аланських та кавказьких кланів були вороже налаштовані щодо кипчаків. Всі вищенаведені свідчення є доказом того, що відносини між аланами та кипчаками не були союзними чи принаймні партнерськими, інакше б кипчаки не мали потреби проходити Дербент, а пройшли б до Грузії через Дар'яльський перевал, аби отримати дозвіл від Гіоргі Лаші на поселення у країні.

Питання щодо того, яке саме об'єднання кипчаків першим протистояло монголам залишається відкритим. Грузинські літописці вказують на те, що на Північному Кавказі існувало принаймні два державних утворення номадів – підданих Шарганідзе (тобто Шаруканідів) та так званих “дербентських кипчаків” [Анчабадзе 1960, 118]. Зважаючи на вказівку джерел про те, що монголи увійшли до земель кипчаків після того, як пройшли через Дербент, можемо стверджувати, що першими супротивниками монголів у північнокавказьких степах були саме “дербентські кипчаки”. Субедей-багатур та Джебе-нойон після перемоги над “дербентськими кипчаками” мали продовжувати наступ. У біографії Субедея в “Юань-ші” після переходу через перевал Тайхе міститься опис битви із кипчацьким вождем Юйліцзи, якого можна ідентифікувати з Юрієм Кончаковичем [Храпачевский 2004, 500].

Грузинський та Галицько-Волинський літописці нічого не знали про місце битви. Китайський хроніст вказував на те, що вона відбулася на річці Буцзу [Храпачевский 2004, 500]. Юліан не згадував про ці події, але вказував на те, що вождь куманів (тобто кипчаків) Гурег володів землями на річці Буз [Аннинский 1940, 84–85]. Якщо пригада-

ти, що східнослов'янські літописці XIII – початку XIV ст. згадували ім'я в архаїчній формі Юргії або Гюргії, то Гурега, згаданого Юліаном, можна ототожнити з Юрієм Кончаковичем [Лаврентьевская 1962, 446; Ипатьевская 1962, 740–741; Аннинский 1940, 84–85]. Монгольськими військами під час цієї битви з кипчаками мав керувати Субедей-багатур, оскільки її опис міститься у цзюані 121 “Юань-ші” (біографії Субедея-багатура) [Храпачевский 2004, 499–500].

Джерела не повідомляють про участь в операції на Дону Джебе-нойона. Можливо, що під час кампанії на Північному Кавказі та у Східній Європі була застосована та ж тактика, що й в Ірані та на Південному Кавказі, коли монгольські командувачі деякий час діяли окремо один від одного [Тизенгаузен 1941, 32–33; Рашид ад-Дин 1952, Т.1. Кн. 2, 227]. Вказівка грецького джерела на те, що монголи підійшли до Судак, свідчить, що один із туменів Субедея-багатура та Джебе-нойона діяв в Криму [Секиринский 1955, 19]. Для цього необхідно було форсувати Керченську протоку. Оскільки нам невідомо про використання суден під час кампанії 1222–1223 рр., то це було б можливо тільки взимку 1222/1223 рр., адже саме тоді протока замерзла.

Можливість переправи через неї теоретично і практично існувала. Пізньоантичні та ранньосередньовічні автори вказували на те, що гуни переправились у Крим, перейшовши “Боспор Кімерійський” [Пиоро 1990, 44–45]. Зі свідчень більш пізніх авторів відомо, що з Криму на Таманський півострів можна було дістатися, перетнувши по кризі замерзлу Керченську протоку [Бубенок 2004, 24]. Не виключено, що тумен Джебе-нойона після перемоги над північнокавказькими кипчаками та аланами вийшов на Таманський півострів, звідки й потрапив до Криму та атакував Судак взимку 1222/1223 рр. Угорський місіонер згадував, що під час своєї подорожі до “Великої Угорщини” відвідав Матріку (Матарху тобто Тмутаракань), була розташована у країні Сіхія [Аннинский 1940, 78]. У зв'язку з цим, необхідно навести свідчення анонімного автора Лаврентіївського літопису про те, що татари (монголи) “многы страны поплениша Ясы, Обезы, Косагы” [Лаврентьевская 1962, 446].

У Галицько-Волинському літописі не знайдено ніякої інформації про перемогу монголів над предками адиге. Навіть у грузинських та вірменських хроніках, що найбільш детально висвітлювали історію народів Кавказу, немає натяку на можливість зіткнення монголів та предків адиге. Але яким чином інформація про події на Північному Кавказі могла потрапити до літописців Північно-Східної Русі? Ібн Бібі згадував про участь русів у війні кипчаків з турками-сельджука-

ми в Криму [Якубовский 1927], ал-Ідрісі – про існування міста Русія на Кримському півострові [Бейліс 1996, 90, 97]. Таким чином, є підстави стверджувати про наявність поселень русів поза межами Русі в XII–XIII ст.

Можливо, саме від нащадків слов'янських колоністів інформація про монгольське вторгнення на Кавказ потрапила до купців, які з комерційною метою перебували у Криму, а ті, своєю чергою, проінформували про це володимиро-суздальських Рюриковичів, внаслідок чого ця подія й була зафіксована у літописах Північно-Східної Русі. До цього варто додати, що серед народів, до яких мав дійти Субедей, монгольський літописець називав народ серкесут [Сокровенное сказание 2002, 141, 146]. Власне цим етнонімом (“серкесут”, “черкес”) монголи та тюрки називали племена адиге [Христианский мир 2002, 329]. Таким чином, ймовірним є те, що монголи під час першого монгольського вторгнення у степи Північного Кавказу атакували адигів, котрі мешкали у басейні річки Кубань та на Таманському півострові.

Тумен Субедея-багатура в східноєвропейських степах. Після перемоги над кавказькими аланами та кипчаками корпус Субедея-багатура вийшов до Дону. Галицько-Волинський літописець, який докладно оповідав про події у кипчацькому степу, повідомляв не про загибель кипчацького вождя, а лише про його втечу: “В лето 6731 приде неслыханая рать, безбожные Моавитяне рекомые Татарове. Приидоша на землю Половецкоюю. Половцем же старшим Юрьи Кончакович бе большие всих половець не може стати противоу лицу их и бегаючи же емоу и мнози избиени быша до реки Днепра” [Ипатьевская 1962, 740]. П. Голден стверджує, що Юрій Кончакович загинув під час битви на Калці [Голден 2004, 107]. Про ці події згадували й китайські джерела. За даними китайського хроніста, супротивниками монгольського полководця були кипчацькі вожді Юйліцзи (Юрій) та Татахаер (Тотур). У битві, що відбулась на річці Буцзу вони були переможені, а син Юйліцзи – поранений і переховувався в лісі. Він був виданий Субедею-багатуру “рабами кипчаків”, які перейшли на бік монголів, після того більшість людей Юйліцзи підкорились монголам [Храпачевский 2004, 500]. Ан-Насаві вказував, що після поразки під Ісфаханом він відправив дипломатичну місію до кипчаків і на допомогу хорезміцям Джалал ад-Діна прийшов хан Гюрге (гюр-хан, Гурка) [Насави 1996, глава 77; Насави 1973, 220–221; Маркварт].

У зв'язку з цими даними необхідно навести інформацію угорського домініканця Юліана. При описі подій, котрі відбулися у Куманії,

він зазначав, що у цій країні правили два правителі Гурег (Gureg, Urech) та Вітут (Vituth, Euthet). Вони ворогували між собою. Вітут, який програв війну Гурегу, разом з своїми синами звернувся по допомогу до султана Орнаха [Аннинский 1940, 84–85; Döggie 1956, 170–171]. Орнах, або Орнас, у середньовічній європейській літературі асоціювали із Хорезмом [Христианский мир 2002, 270–273]. За свідченнями Юліана, султан (хорезмшах) стратив Вітута, а його сини втекли назад до Куманії. Старший із синів Вітута був страчений Гурегом. Молодший звернувся по допомогу до татарського правителя Гургуги. Останній здобув перемогу над персами, але не над Гурегом [Аннинский 1940, 85]. Описуючи події монгольського вторгнення до Поволжя (1236–1237 рр.), Юліан вказував, що на момент його подорожі татарами (монголами) правив уже не Гургуга, а Хан (Чаун), який жив у місті Орнах [Аннинский 1940, 86; Döggie 1956, 174]. Зважаючи на те, що Юліан зазначав, що вищезгаданий правитель завоював Куманію, а вже потім напав на “Велику Угорщину” (у Поволжі), можна припустити, що це міг бути Джучі, якому Абу-л-Газі приписував похід проти кипчаків, котрий він здійснив після завоювання Ургенчу. За даними хівинського хроніста, після поразки вцілілі кипчаки втекли у землі іштяків [Абу-л-Гази 1958, 44]. Ц. де Брідія та Джіованні де Плано Карпіні приписували похід проти куманів Тоссук-хану, якого можна ідентифікувати з Джучі [Карпини 1957, 41; Христианский мир 2002, 108]. Францисканці вказували, що перед цим він завоював землі теркемен (туркменів) та кангітів (канглів) [Карпини 1957, 41; Христианский мир 2002, 108]. Кипчаки, яких перемиг Гургуга, зважаючи на опис географії походу, кочували у східній частині Дашт-і Кипчак.

Необхідно звернути увагу також на те, що угорський домініканець, описуючи сучасні його подорожі події, вказував, що одна частина монгольських військ перебувала у “заморських землях”, друга прямувала до земель куманів біля моря, а третя взяла в облогу землі русів [Аннинский 1940, 87; Döggie 1956, 175]. Землі кипчаків, які ще не були підкорені монголами у 1237/1238 рр. мали розташовуватись у Східній Європі біля моря, яке можна ототожнювати з Чорним морем [Аннинский 1940, 87; Döggie 1956, 175]. Ще у 80-х рр. ХІХ ст. П. Голубовський зробив припущення про те, що Гурег – це спотворене в угорському перекладі ім’я Юрій, а, отже, вождь куманів Гурег – це половецький хан Юрій Кончакович [Голубовский 1884, 231]. Х. Гьокенян співставив Гурегу з Юйліцзи китайських джерел та Юрієм Кончаковичем слов “янських літописів [Göckenjan 1985, 114]. Цілковим ймовірним виглядає

припущення, що Юрій Кончакович після поразки, якої він зазнав від монголів, таки зміг врятуватися та втекти на Русь. За інформацією ан-Насаві, Гюрге (Гурка тобто Юрій) брав участь у подіях, які відбувались на Північному Кавказі [Маркварт; Насави 1973, 220; Насави 1996, *глава 77*].

Супротивник Гурга – Вітут був страчений султаном Орнаха [Аннинский 1940, 86; Döngie 1956, 170–171]. Оскільки Юліан вказував про завоювання Куманії було здійснено після того, як було підкорено персів, то це мало відбутися або за хорезмшаха Мухаммеда б. Текеша, або під час правління Джелал ад-Діна. Німецький хроніст відзначав, що якийсь невідомий народ знищив народ куманів [Христианский мир 2002, 33]. Альберик де Труа Фонтене приписував вторгнення в землі кипчаків та русів міфічному царю Давиду або його сину. У хроніці цього латиномовного автора дії таємничих завойовників спрямовані проти народів, котрі не сповідували католицького варіанта християнської віри. Таким чином, вони розглядалися як природні союзники Заходу у війнах проти православних (русинів), язичників (пруссів та кипчаків) і мусульман (хорезмійців) [Юрченко 2006, 28; Послания 2004, 166–167]. Ще Жак Вітрі у своєму листі вказував на те, що цар Давид йде на допомогу хрестоносцям і що він вже перемиг війська хорезмшаха [Послания 2004, 142–158]. Ці свідчення наклали значний відбиток на подальший розвиток західноєвропейської історичної думки. Альберик де Труа Фонтене, Карпіні, Рубрук не сумнівались в історичності ніколи не існуючих пресвітера Іоанна та царя Давида.

Те, що більшість європейських хроністів згадували про кипчаків перед описом завоювання земель Мавераннахру не свідчить про недостовірність їхніх хронік. Необхідно розуміти, що вони користувалися послугами інформаторів, які не були професійними істориками і, певно, не прагнули відтворити історію монгольських завоювань у всіх деталях. Описуючи дії Чингізидів в Ірані та Середній Азії, вони мали дізнатись про опір завойовникам з боку хорезмійців, останнім правителем яких був Джелал ад-Дін.

Європейці знали останнього як “Альтісолдана”, а монгольський літописець назвав його “Халібосалтаном” [Христианский мир 2002, 111; Сокровенное сказание 2002, 145]. Про Мухаммеда б. Текеша францисканці не знали і вважали, що монголи воювали лише проти одного, а не двох хорезмшахів. Тоді стає зрозуміло, чому опис війни проти кипчаків передує опису війни проти мусульман Центральної Азії.

Після перемог у донецьких степах корпус Субедея-багатура та Джебе-нойона продовжував розвивати успіх і увійшов до надазовських

степів. Галицько-Волинський літописець повідомляв, що “побегоша до реки Днепра безбожнии Половци, а иных загна по Дону и в Лукоморья, и тамо измроша” [Ипатьевская 1962, 740–741].

Щодо датування початку першого монгольського походу до східноєвропейських степів та Північного Кавказу серед науковців є різні гіпотези. Р. Груссе стверджував, що монголи увійшли до кипчацьких степів восени 1221 р. [Груссе 2003, 217]. Л. де Хартог датує кампанію монголів на Північному Кавказі та у Східній Європі 1222 р. [Хартог 2007, 163]. Д. Сінор вважає, що монгольське вторгнення на Північний Кавказ відбулось у 1222 р. [Sinor 1999; Синор 2008, 363]. В. Каргалов вказував, що монголи перемогли кипчаків та аланів на Північному Кавказі у 1222 р. [Каргалов 1967, 64]. На думку Р. Храпачевського, монголи перетнули Кавказькі гори навесні 1222 р. [Храпачевский 2004, 329]. Т. Султанов пропонує дещо іншу дату – осінь 1222 р. [Султанов 2006, 203; Кляшторный, Султанов 2004, 203].

Однак чи підтверджуються ці гіпотези джерелами? Якщо брати до уваги свідчення слов'янських джерел, то можна зіткнутися з фактом того, що автори різних літописів датували вторгнення у “Половецьке Поле” зовсім по-різному. Літописці Північно-Східної Русі датують його 1223 р. [Лаврентьевская 1962, 445–446, 503–509]. Однак галицько-волинський літописець відніс битву на Калці і події, які їй передували, до 1224 р. [Ипатьевская 1962, 740–746]. Також датування 1224 р. вищезгаданих подій зустрічається в Новгородському літописі [НПЛ 1950, 61–63, 265–267].

Хронологія укладачів Густинського літопису зміщена ще на один рік вперед. За їхньою логікою, вторгнення монголів у кипчацькі землі відбулось у 1224 р., а Калкська битва – у 1225 р. [Густинская 1843, 334–335]. Польські хроністи Ян Длугош та Мацей Меховський називали датою зіткнення 1211 р. і повідомляли, що монгольському вторгненню передувала поява комети над землею кипчаків [Меховский 2009, 47–49; Jana Długosza Kanonika Krakowskiego 1868, 182–183].

Джувеїні лише коротко описав події на Кавказі [Тизенгаузен 1941, 21]. Рашид ад-Дін не вказував дати подій у Східній Європі [Тизенгаузен 1941, 32–33]. Ібн ал-Асір відзначав, що монголи вдерлись у країну русів у 620 р. г., а перед тим остання дата – це рамадан 618 р. г. (жовтень – листопад 1221 р.) [Тизенгаузен 1884, 23, 26–27]. Йакут стверджував, що монголи завоювали хорезмійський султанат та Східну Європу в 617/618 р. г. [Маркварт]. Не дивно, що у світлі цієї інформації арабські історики вважали, що дані події в Східній Європі відбулись

до 620 р. г. Ал-Айні згадував про похід у Дашт-і Кипчак під 617 р. (1220–1221) [Тизенгаузен 1884, 502].

Альберик де Труа Фонтене вказував, що цар Давид атакував землі русів та кипчаків у 1221 р. [Юрченко 2006, 28]. Рікардо з Сен Жермано стверджував, що ця подія відбулась у 1223 р. [Послания 2004, 122]. Генріх Латвійський датував зіткнення русів та кипчаків із монголами 1222 р. [Генрих Латвийский 2009, 210; Юрченко 2003, 389; Юрченко 2006, 179–180; Генрих Латвийский 1938, глава XXVII]. У Нейбурзькій хроніці є коротке повідомлення про Калкську битву, датоване 1223 р. [Голубовский 1884, 231].

Укладачі “Юань-ші” також повідомляли про похід Субедея та Джебе до Східної Європи. У біографії Хесимайлі є недатована розповідь про війну проти аланів, кипчаків та русів, але наступною після цього датою називає рік жень-чень (1232 – 1233 рр.) [Храпачевский 2004, 522–523]. За даними першої біографії Субедея, монголи воювали у Східній Європі у рік гуй-вей (2 лютого 1223 – 21 березня 1224) [Храпачевский 2004, 499–500].

З’ясувати хронологію першого монгольського походу до Східної Європи дозволяє вказівка грецького документального джерела. За даними синаксаря міста Судак, монголи підійшли до міста у січні 1223 р. [Секиринский 1955, 19]. Ці дані узгоджуються з інформацією Ібн ал-Асіра про те, що монголи на зиму зупинились у кипчацькому степу поблизу моря [Тизенгаузен 1884, 26]. Таким чином, воєнні дії монголів проти кипчаків могли відбутись восени 1222 р. До листопада цього року активна фаза кипчацької кампанії мала бути завершена, а у грудні того ж року відділ монгольських військ увійшов до Криму і в січні 1223 р. вийшов до міста Судака.

Перший дипломатичний контакт між Руссю та Єке Монгол Улус.

Галицько-Волинський та суздальський літописці повідомляли, що монголи переслідували тюркських кочівників до Дніпра [Ипатьевская 1962, 740; Лаврентьевская 1962, 504]. Автор Новгородського Першого літопису вказував, що: “прибегоша оканьнии Половци, идете зовется вал Половечьскый избиеных остаток, Котян с иными князьями” [НПЛ 1950, 62]. Загалом, майже всі кипчацькі хани благали не видавати їх монголам і хоч чимось допомогти у боротьбі з ворогами. В Іпатіївському літописі відзначено: “Прибегошем же половцемь в Роускою землю, глаголящем роуским князем ... аще не поможете нам, мы ныне иссечени быхом, а вы наоутрее иссечени будете” [Ипатьевская 1962, 741].

Які мотиви були у Мстислава “Удатного” для того, щоб надавати допомогу кипчакам? Новгородський літописець вказував, що Ростис-

лавичів кипчаки простимулювали економічно [НПЛ 1950, 62]. Мстислав Удатний за версією Галицько-Волинського літописця висловився тільки, що краще з ними воювати в степу, а не на території Русі [Ипатьевская 1962, 742]. Зі своїми кочовими сусідами русів пов'язували кривні узи, багато кипчакських ханів були свояками Рюриковичів. Особливо тісними були стосунки між кипчаками та Ростиславичами. Літописці називають Котяна тестем Мстислава “Удатного”. Зятями кочових володарів були навіть володимиро-суздальські князі [Гуркін 2000, 157–159].

Князі мали тривалий досвід спільних воєнних операцій із кипчаками. У 1221–1222 рр. у Криму руські та кипчацькі війська воювали проти турок-сельджуків. У XIII ст. останні значно посилились і зажаляли поставити під свій контроль чорноморську торгівлю [Якубовский 1927; Бабенко 2000, 57–61]. Котян та Мстислав були стратегічними партнерами. Кипчаки допомагали його родичам у боротьбі за Київський та Галицький престолі. Після смерті Романа у 1205 р., Києвом за допомогою кипчаків заволодів Рюрик. Родич останнього Мстислав “Удатний” за підтримки кипчаків претендував на галицький стіл [Головко 2006, 259]. Не виключено, що Котяну навіть не було сенсу домовлятися про союз. У будь-якому разі рішення князя не було авантюрою, а добре продуманим кроком. Виступаючи на стороні кипчаків, він захищав політичні та економічні інтереси русів та їхніх союзників. На початку 1223 р. у Києві відбувся з'їзд князів. На ньому були присутні Мстислав Романович князь Київський, Мстислав князь Чернігівський, Мстислав Мстиславович “Удатний” князь Галича, Данило Романович князь Волині, Михайло Всеволодович, Всеволод Мстиславович та інші князі [Ипатьевская 1962, 741]. Арабський хроніст ал-Айні вказував, що кипчаки переховувались у землі християн русів і домовились разом з ними дати монголам бій [Тизенгаузен 1884, 502].

Субедей–багатур передбачав, що кипчаки увійдуть у союз із князями Південно-Західної Русі, і вжив контрзаходи. Щоб розколоти альянс, до табору князів було направлено емісарів. Вони оголосили князям, що не будуть нападати на них, а тільки розправляться з кипчаками [НПЛ 1950, 62]. Монгольських послів було страчено. За даними новгородського літописця, монголи послали друге посольство з такими словами “а есте послушали половьчъ, а послы наша есте избили, а идете противу нас, ть вы поидите; а мы вас не заяли, да всем есть Бог [и правда]” [НПЛ 1950, 62, 266–267]. Схожий вислів традиційно вживався монголами стосовно тих, кого вони бажали зробити залежними від себе [Юрченко 2006, 85]. Таким чином, постає запитання, що зму-

сило руських князів вбити емісарів, які входили до складу першого монгольського посольства?

Не виключено, що монголи могли обіцяти певні матеріальні блага в обмін на нейтралітет русів [НПЛ 1950, 62]. Однак, необхідно звернути увагу на те, в якій формі монгольські посланці зверталися до інших володарів. У листі монгольського хана до угорського короля містилася ультимативна вимога видати кипчаків [Аннинский 1940, 88–89]. Емісари від Хулагу-хана, у 1260 р., перебуваючи при дворі мамлюкського султана Куттуза, вимагали щоб останній підкорився і запросив до Єгипту монгольського намісника. Посли вказували, що Бог віддав у руки Чингіс-хана та його нащадків увесь світ [Рашид ад-Дин 1946, 51]. Як правило, монгольські послы виголошували тезу про божественне походження своїх правителів відразу ж після прибуття до місця призначення. Сучасникам було складно пояснити, чому монголи, які ще наприкінці XII ст. не домінували навіть у степах Внутрішньої Азії, змогли досягнути подібних успіхів. Популярною була ідея про сприяння Чингіс-хану божественних сил. У першій чверті XIII ст. серед монголів сформувався культ особи Чингіс-хана та його роду [Христианский мир 2002, 342–348]. Риторика монгольських послів могла спровокувати агресію. Необхідно зазначити, що не тільки руси стражили їх, а й угорці пізніше вчинили так само [Аннинский 1940, 88–89]. Г. Вернадський припускає можливість присутності серед монгольських послів християн несторіанської конфесії [Вернадский 1999а, 260]. Однак це могло не тільки не сприяти примиренню з русами, а й спровокувати конфлікт, оскільки для православних несторіани були єретиками. Зіткнення між монголами та русами було неможливо оминати, внаслідок міцних політичних зв'язків кипчаків із Рюриковичами.

Дані нарративних джерел про участь кипчаків у битві на річці Калка. Така грандіозна подія, як битва на Калці, звичайно, не залишилась непоміченою і була відображена в історичних джерелах та історіографії багатьох країн. Зокрема, вийшла монографія Д. Ніколя та В. Шпаковського щодо подій Калкської битви [Nicole, Shpakovsky 2001]. Однак критичний аналіз свідчень про цю битву ще не був проведений. З часів К. Д'Оссона, Й. Гаммер-Пургштала та О. Вольфа ми можемо зустріти різні оцінки чисельності сил сторін [Hammer-Purgstall 1840, 87–88; D'Ohsson 1852, T.1. , 342–344; Wollf 1872, 107–109]. Вони ґрунтуються, головним чином, на пізній слов'янській літописній традиції. Також для даних науковців характерна повна довіра до свідчень новгородського літописця. Але чи виправдано було це? І якою була роль кипчаків у Калкській битві? Хто з їхніх вождів брав у ній

участь? Відповіді на ці запитання можна дістати, звернувшись до джерел.

Генріх Латвійський зазначав, що зіткнення русів і вальвів (кипчаків) з татарами (монголами) відбулось у двадцять четвертий рік висвяти єпископа Альберта. На допомогу вальвам, які зазнали поразки від монголів, прийшло військо з усієї Русі, але воно також зазнало поразки [Юрченко 2006, 179–180; Генрих Латвийский 2009, 210; Генрих Латвийский 1938, *глава XXVII*]. Францисканський чернець Ц. де Брідія вказував, що битва відбулась між річками Калк та Коніуззу. За його даними, військо команів (кипчаків) та русів зазнало там поразки від монголів [Христианский мир 2002, 111]. Німецький хроніст повідомляв, що команам (кипчакам) та русам поразки завдав цар Тарсіс [Голубовский 1884, 231]. Перемогу над русами та кипчаками Рікард де Санкт Джермано приписував легендарному і ніколи не існуючому “правителю Індії” “пресвітеру Іоанну” [Послания 2004, 122]. Альберік де Труа Фонтене вважав, що невідомих завойовників очолював “цар Давид”, бойові дії останнього проти язичників тривали п’ять місяців. Серед переможених цим царем народів французький хроніст назвав команів, рутенів (русів) та прутенів (пруссів). Після цього цар Давид зруйнував велике місто Торнакс [Юрченко 2006, 28; Послания 2004, 166–167]. Причиною частих згадок у європейських хроніках “царя Давида” є те, що міф про християнських володарів Азії був досить поширений на Заході серед сучасників монгольських завоювань. Європейські мандрівники вважали “пресвітера Іоанна” реально існуючою особою [Христианский мир 2002, 214–221].

Ібн ал-Асір вказував, що татари (тобто монголи) відступали протягом дванадцяти днів, а потім несподівано напали на русів і кипчаків. Битва продовжувалась кілька днів [Тизенгаузен 1884, 26–27]. Рашид ад-Дін повторив свідчення Ібн ал-Асіра, але від себе додав, що під час переслідування ворожих військ монголи, за даними перського хроніста, спустошили більшість місцевостей русів [Рашид ад-Дин 1952, Т.1. Кн.2, 229; Тизенгаузен 1941, 33]. Однак останнє не знаходить підтвердження у слов’янських літописах. Швидше за все, перський хроніст неправильно інтерпретував дані анонімного монгольського літописця про те, що Субедею було наказано дійти до міста Києва [Сокровенное сказание 2002, 141]. Ще однією причиною неточності Рашид ад-Діна могло бути повідомлення Йакута про те, що татари (монголи) підкорили Русь [Маркварт]. Та й перед Субедеєм не стояло завдання підкорити Східну Європу. Його перша кампанія у західнокипчацьких степах мала на меті здійснити розвідку можливостей потенційних супротив-

ників. Абу-л-Газі у своїй оповіді здебільшого переказав свідчення Ібн ал-Асіра та Рашид ад-Діна. Цей хроніст вказував, що битва відбулась у землях черкесів [Абу-л-Гази 1768, 395]. Можливо ці дані були зумовлені тим, що він дещо по-іншому, ніж Рашид ад-Дін, інтерпретував хід подій на Північному Кавказі. Відомо, що етнонім серкесут (черкес) був вперше вжитий при описі східноєвропейської кампанії Субедея-багатура у хроніці “Таємна історія монголів” щодо адиге Північного Кавказу [Сокровенное сказание 2002, 141].

Що стосується свідчень “Юань-ші”, то вони також є не зовсім зрозумілими. За свідченнями, наведеними у біографії Субедея-багатура, битва відбулась на річці Аліцзи (Калці). Супротивниками Субедея-багатура було названо правителів русів Мічісилао (Мстиславичів з роду Ростиславичів) [Храпачевский 2004, 500; Храпачевский 2009, 297–298]. У біографії Хесимайлі, місцем, де відбулась битва, було названо гори Те-Ер і супротивниками монголів називали тільки Мічісилао [Храпачевский 2004, 522; Храпачевский 2009, 299]. Ідентифікувати Те-Ер з якимось гірським масивом досить складно. Можливо, китайці досить слабо уявляли географію Східної Європи і могли дещо сплутати деталі східноєвропейської кампанії. Те-Ер – “Залізні гори” [Храпачевский 2004, 522]. Однак жодне джерело не називає так ні Кримські, ні Кавказькі гори. Натомість термін “Залізні ворота” найчастіше вживається щодо перевалів через Кавказькі гори. Китайський укладач біографії Хесимайлі міг неправильно інтерпретувати дані своїх інформаторів. Він локалізував місце битви поблизу Кавказьких гір, звівши в один два епізоди східноєвропейської кампанії Субедея, а саме перехід через Кавказькі гори та Калкську битву. Не досить чітко уявлення про послідовність подій можна знайти у біографії Субедея. За даними китайського хроніста, після того як монголи на річці Аліцзи перемогли Мічісилао, вони атакували асу (аланів) [Храпачевский 2004, 500]. Натомість з арабських, перських та слов'янських джерел відомо, що війна проти народів Північного Кавказу передувала Калкській битві.

У фокусі уваги більшості арабських, перських, латиномовних та китайських хроністів перебувало зіткнення монголів та русів. Кипчаки згадувались тільки у зв'язку з тим, що руси надали їм допомогу. Європейські хроністи взагалі мали досить приблизне уявлення про події, що відбувались у Східній Європі в 1223 р. Хроністи, які описували Калкську битву, згадували тільки про сам факт участі у ній кипчаків, не згадуючи про їхніх вождів. Галицько-Волинський літописець описував в основному дії Данила Галицького та інших князів із Галичини та Волині. Північно-східні літописці приділяють більше

уваги постатям Мстислава Удатного та Мстислава Романовича, тобто Ростиславичам. За даними слов'янських наративних джерел, Калкська битва розпочалася сутичкою авангардів. Галицько-волинські, кипчацькі та деяка частина чернігівсько-сіверських контингентів “сретоша сторожеве татарстии и удариша на [них] полци Рустии; сторожеве же бишась с полки рускыми, и убиен бысть ту Иоанн Дмитриевич и ина два с ним. Татаром же отъехавшим” [Ипатьевская 1962, 743]. Дослідники, як і літописці, часто ставили собі питання, що саме призвело до поразки у Калкській битві?

Новгородський літописець звинувачував кипчаків у тому, що вони дезорганізували дії слов'янських загонів: “побегоша не успеvше ничтоже Половци назад, и потопташе бежаще станы рускыя князей, не успеха исполчитися против сим; и смятошася вси, и бысть сеча зла и люта” [НПЛ 1950, 63, 266]. Варто зазначити, що укладач Новгородського літопису сам достеменно не знав усіх деталей битви. Вождями монголів він назвав Тешюкана та Цецаркана. Тешюкана можна ототожнити з Тоссук-каном, про якого згадували Джованні де Плано Карпіні та Ц. де Брідія [Карпіні 1957, 41; Христианский мир 2002, 108]. Тоссук-кан – це Джучі-хан [Христианский мир 2002, 250–251]. Необхідно звернути увагу на те, що навіть у мусульманській історіографії зустрічались помилки щодо опису звершень останнього. Перські хроністи Вассаф, Хамдаллах Казвіні, Шараф ад-Дін Йазді приписували йому підкорення Саксіна [Тизенгаузен 1941, 80, 91, 145]. Ан-Нувайрі вважав, що Джучі прожив до 1244 р. і що саме він перемиг'я плем'я дурут [Тизенгаузен 1884, 149]. Таким чином, йому були приписані здобутки Бату та Субедея-багатура.

Новгородський літописець не був винятком. За його логікою, полки русів не зазнали б поразки, якби не побігли половці, а табір Мстислава Романовича не здобули, якби не зрада бродника Плоскіні [НПЛ 1950, 62–63]. Винен будь-хто, але не київський та чернігівський князі, які пасивно поводитися під час битви! А між іншим, вони могли б підтримати атаку Мстислава Удатного та Романовичів. Те, що війська одних князів вирішили отаборитись, а інші перебували на марші, свідчить про неузгодженість дій серед Рюриковичів. Свідчення новгородського літописця наклали відбиток на опис Калкської битви пізнішими хроністами. Багато літописців Північно-Східної Русі більшою чи меншою мірою прийняли його версію. Однак разом із тим у їхніх описах Калкської битви також відчувався вплив свідчень Галицько-Волинського літопису. Майже всі пізніші літописці намагались поєднати між собою свідчення цих двох літописців [Лаврентьевская 1962,

503–509; Московский летописный свод 1949, 118–121; Воскресенская 1856, 129–132; Тверская 1863, 335–343].

Авангард союзного війська, що складався з дружини Мстислава Удатного, контингентів волинських князів, курського князя та кипчаків, атакував ворожі роз'їзди і, перейшовши річку Калку, атакував основні сили супротивника [Воскресенская 1856, 131; Тверская 1863, 341]. Галицько-Волинський літописець повідомляв, що “Данилови же избивающим их своим полком, и Ольгови крепко бьющуся с ними, тогда же Ярун и иннии полци Половечьстии ступишася с ними, хотяще битися” [Ипатьевская 1962, 743]. Однак монголи витримали першу атаку русів та кипчаків і перейшли у контрнаступ. Романовичі, Мстислав “Удатний” та кипчаки були змушені втікати. Війська ж Мстислава Романовича князя Київського, які перебували у таборі, згодом опинились в оточенні і були знищені. Необхідно зауважити, що Галицько-Волинський літописець нічого не повідомляв про втечу кипчаків з поля битви. Якби ця подія насправді мала місце, то він мав би вказати на це, оскільки волинські контингенти перебували в авангарді союзного війська і в разі панічної втечі кочівників у першу чергу мали бути дезорганізовані волинські загони. Не звинувачують кипчаків у поразці союзного війська й арабо-перські, європейські латиномовні та китайські джерела. Беручи до уваги всі вищенаведені факти, можна стверджувати, що до поразки союзного війська мала призвести неузгодженість дій Рюриковичів. Калкська битва мала настільки великий резонанс, що майже відразу почала обростати чутками щодо її наслідків. Так, у німецькій хроніці “Великі Шефтларські аннали” було вказано, що якийсь невідомий народ вторгся у Дацію, завоював її та спустошив [Латински извори 1981б, 155]. Зважаючи на те, що Дацією в середньовічних джерелах іноді називали Данію, можна стверджувати, що укладач цієї хроніки просто не перевіряв одержаної інформації [Матузова 1979].

Викликає сумнів повідомлення про те, що кипчаки після поразки союзних військ почали грабувати русів [НПЛ 1950, 63]. Як тоді пояснити тісну взаємодію Котяна з русами у 20-х та 30-х рр. XIII ст.? Чому в степах не було організовано карального походу? З даних “Юань-ші” відомо про участь кангли Аймяо (Еймура) у поході Джебе та Субедея до Східної Європи [Храпачевский 2009, 244]. Допоміжні загони з кангли могли переслідувати русів, коли основні сили приступили до облоги табору Мстислава Київського. Звичайно, не можна відкидати ідеологічного підтексту цього повідомлення. Для новгородського літописця, який компілював свідчення київських літописців, кипчаки

були не кращими за монголів. Саме з його подачі Мацей Меховський та Ян Длугош вважали, що кипчаки поводитися як зрадники [Меховський 2009, 47–49; Jana Długosza Kanonika Krakowskiego 1868, 182–183].

Однією з невирішених проблем Калкської битви є чисельність військ воюючих сторін. Галицько-Волинський літописець повідомляв тільки, що до князів прийшла “вся земля Половецкая”. Однак у літописі нічого не вказано про чисельність союзного війська [Ипатьевская 1962, 741]. Генріх Латвійський зазначав, що у Калкській битві загинув король Мстислав (тобто Мстислав Романович) із сорока тисячами воїнів. За його даними, вбили більш як сто тисяч чоловік і серед загиблих було 50 королів (князів) Русі [Генрих Латвийский 2009, 210; Юрченко 2006, 179–180]. Рікард із Санкт-Джермано повідомляв, що невідомі завойовники за один день вбили 200 тис. плавтів (кипчаків) та русів [Послания 2004, 122]. На думку Д. Сінора, інформація про Калкську битву потрапила до Європи через посередництво русів та угорців [Синор 2008, 365].

Натомість, у східних джерелах взагалі не зустрічається ніяких даних, щодо чисельності військ сторін. Ібн ал-Асір вказував лише, що монголів було більше за русів [Тизенгаузен 1884, 26–27]. Рашид ад-Дін нічого не повідомляв про співвідношення сил супротивників [Тизенгаузен 1941, 33; Рашид ад-Дин 1952, Т.1, Кн. 2, 228–229]. Укладачі “Юань-ші” також не знали кількості воїнів, які брали участь у битві [Храпачевский 2004, 500]. Отже, можна стверджувати, що сучасники подій не знали точної чисельності військ воюючих сторін [Ипатьевская 1962, 741–744]. Наведені європейськими хроністами дані або значно перебільшені, або не відповідали дійсності.

Відображення подій буде неповним, якщо не навести історіографії питання. Досі повноцінного аналізу історіографії Калкської битви не було проведено. Розглядалися тільки окремі питання. Так, М. Гатін дослідив висвітлення Калкської битви у роботах німецьких вчених [Гатін]. Б. Шпулер більше довіряв свідченням галицько-волинського літописця і його пізніших продовжувачів із Новгороду та Твері. Дослідник стверджував, що причинами поразки руських військ були неузгодженість у діях та суперництво між князями. Серед кипчацьких вождів, він називав тільки Котяня [Spuler 1965, 12–15]. Й. Гаммер-Пургшталь та О. Вольф стверджували, що вождем кипчаків був Ярум (Ярун) [Hammer-Purgstall 1840, 87–88; Wollf 1872, 107–109]. Е. Бретшнейдер не згадував про участь кипчацьких вождів у битві, а просто повідомляв про дії кипчаків та русів проти монголів

[Bretschneider 1910, *Vol. 1*, 295–297]. К. д'Оссон тільки повідомляв загальновідомі факти, які надійшли з слов'янських джерел [d'Ohsson 1852, *Vol. 1*, 342–344]. Р. Груссе лише коротко повторив дані свого попередника [Груссэ 2003, 218]. Реконструкція перебігу Калкської битви, яка належить Л. де Хартогу, нічим не відрізнялась від французької історіографічної традиції [Хартог 2007, 164–166]. Навіть датування Калкської битви викликає питання. Так, Р. Груссе стверджував, що вона відбулась 31 травня 1222 р. [Груссэ 2003, 218]. Л. де Хартог датував її кінцем травня 1222 р. [Хартог 2007, 165]. Й. Гаммер-Пургшталь, О. Вольф та Б. Шпулер датували Калкську битву 16 червня 1223 р. [Hammer-Purgstall 1840, 86–88; Wolff 1872, 107–109; Spuler 1965, 12–15]. О. Пріцак вважав, що вона відбулась у 1223 р. [Пріцак 2008, 46]. Дж. Феннел датував її 31 травня [Феннел 1989, 104]. Схоже припущення робить І. Зімоні [Zimonui 2007]. Т. Оллсен припускав, що битва відбулась наприкінці весни 1223 р. [Оллсен 2008, 353]. К. д'Оссон датував битву на річці Калці 31 травня 1223 р. [d'Ohsson, 1852, Т.1., 343]. Д. Сінор вказує, що битва відбулася чи 31 травня, чи 16 червня 1223 р. [Синор 2008, 364]. У російській історіографічній традиції панівною є гіпотеза про 1223 р. як дату битви на Калці. Б. Греков датував битву 16 червня 1223 р. [Греков, Якубовский 1950, 202]. Л. Черепнін вважав часом битви 31 травня 1223 р. [Черепнин 1977, 189]. Цієї ж точки зору притримувався В. Каргалов [Каргалов 1967, 64]. Р. Храпачевський вважає, що битва відбулась 31 травня 1223 р. [Храпачевский 2004, 334]. Г. Вернадський не зазначав точної дати, а лише вказував, що вона відбулась у 1223 р. [Вернадский 1999а, 259–261]. І. Вашарі та А. Н. Курат вважали так само. Щоправда, А.Н. Курат далі у тексті датував її 31 травня [Kurat 1972, 94, 122; Vasary 1993]. Т. Султанов також пропонує дату 31 травня 1223 р. [Султанов 2006, 204]. П. Голден датує Калкську битву травнем 1223 р. [Golden 2000, 31].

Висновки. Першим народом Північного Кавказу, котрий атакували Субедей-багатур та Джебе-нойон, були алани, оскільки бойові дії відбувались на території Східної Аланії. Алани та кипчаки не об'єднувались у коаліцію. Відносини між цими народами у 20-х рр. XIII ст. не були союзницькими. Свідчення джерел, незалежних від Ібн ал-Асіра, є підставою для твердження про те, що монголи ставили перед собою завдання передусім перемогти кипчаків. Першим об'єднанням східноєвропейських кипчаків, які відчули на собі силу туменів Субедея-багатура та Джебе-нойона, було ханство дербентських кипчаків. Тільки після того, як їх було переможено, монголи

атакували Шаруканідів. Після перемоги над Юрієм Кончаковичем війська монгольських командувачів розділились. Субедей-багатур увійшов у надазовські степи і Дніпровсько-Донське межиріччя, а Джебе-нойон вирушив у напрямку Криму. Після перемоги над передкавказькими кипчаками Джебе зіткнувся з адиге, які мешкали на Таманському півострові. Тільки після перемоги над адиге монголи змогли взимку 1222/1223 рр. здійснили напад на місто Судак та увійшли у кримські степи.

У надазовських степах Субедею-багатуру протистояв кипчацький хан, відомий у слов'янських літописах як Юрій Кончакович. У генеральній битві на річці Буцзу він був переможений монголами. Згідно зі свідченнями Галицько-Волинського літопису та китайського хроніста, Юрій Кончакович не загинув, а разом з іншими кипчацькими аристократами втік до кордонів Русі. Є підстави стверджувати, що він вижив. За свідченнями Ан-Насаві, цей кипчацький вождь брав участь і в подіях, які відбувались на Кавказі. Татахаер (Тотоур), який загинув у боротьбі з монголами, був сином Юрія Кончаковича. Події, котрі передували втечі кипчацьких вождів на Русь, відбувались навесні – восени 1222 р.

Європейські хроністи дуже мало знали про географію, а тим більше про історію кочових народів. Походи монголів проти кипчаків сприймалися ними як “Кара Божа” за гріхи тим, хто не визнавав авторитету Римського Папи. Тільки Юліан, завдяки тому, що здійснив подорож до Східної Європи, дістав деякі достовірні дані, що стосувались історії кипчаків, і фрагментарно та схематично відтворив їхню історію до Великого Західного походу військ Чингізидів у Європу. У джерелах висвітлено лише сам факт участі кипчаків у битві, не згадано навіть імен їхніх вождів. Їхні втрати нам невідомі, оскільки невідома чисельність військ воюючих сторін. Звинувачення на адресу кипчаків з боку новгородського літописця мали ідеологічний підтекст. Сучасники та багато пізніших інтерпретаторів не звинувачували кипчаків у програші битви. Поразка була зумовлена передусім неузгодженістю дій руських князів. Кипчаки разом із галицько-волинськими військами перебували в авангарді союзного війська і разом з ними під тиском монголів відступили. Хроністи, які описували події у надчорноморських степах, не досить чітко уявляли історичні реалії 1223 р. у цьому регіоні, що зумовило істотні неточності при описі подій.

Отже, монгольське вторгнення на Північний Кавказ почалось у 1222 р. Дербентські кипчаки не були союзниками аланів і не зрад-

жували їх. Після перемоги над дербентськими кипчаками монголи перемогли Юрія Кончаковича у битві на річці Буцзу. Перемоги монголів призвели до міграції кипчацької аристократії на територію Русі і, як наслідок, Калкської битви. Поразка у Калкській битві була зумовлена неузгодженістю дій воєначальників, а не слабкістю кипчаків.

ГЛАВА 8

ВЕЛИКИЙ ЗАХІДНИЙ ПОХІД

Під назвою Великий Західний похід відомі кілька кампаній монголів проти народів Східної та Центрально-Східної Європи. У “Тасмній Історії монголів” його названо “Кипчацьким”, тобто за назвою народу, котрий вважався Чингізидами основним супротивником.

Бачман та Чингізида. Біограф Субедея повідомляв, що у році і-вей (1236/1237) Субедей воював проти Бачмана і той утік до моря [Храпачевский 2004, 503]. За даними іншого життєпису в “Юань-ші”, Мунке за допомогою сил природи зміг узяти цього кипчацького ватажка у полон [Бичурин 2005, 200–201; Храпачевский 2004, 375]. Перський історик Джувейні стверджував, що Бачман вів партизанську війну на берегах “Ітіля” (Волги). Мунке та Бучек перемогли його і стратили на острові посеред цієї річки [Тизенгаузен 1941, 24]. Рашид ад-Дін фактично повторив розповідь Джувейні, додавши лише, що разом із Бачманом діяв вождь асів Качир-Укуле [Тизенгаузен 1941, 35–36].

Джувейні, Рашид ад-Дін та укладачі “Юань-ші” повідомляли, що Бачмана монголам вдалось схопити на одному з островів на Волзі. Очевидно, вони могли розташовуватись у її нижній частині або дельті. Автор хроніки “Дафтар-і Чингіз-наме” вказував, що Актуба була юртом Бачман-хана [Усманов 1972, 116]. За однією з татарських генеалогій, нащадком Бачмана є Калдар-бек. Останній, на думку М. Іваніч та Д. Ісхакова, був одним із кримських карачі-беків і відкочував на територію Середнього Поволжя [Іваніч 2001, 317; Ісхаков 2001, 334]. До нащадків Бачмана належав рід арських князів [Ахметзянов 1991, 43]. Необхідно зауважити, що ім’я Бачман було поширене у кипчацьких степах. Воно зафіксоване в документах монгольської доби. У джучидському документі, виданому венеціанським торговцем згадано про купця Бачмана (Bassimat) з Криму [Григорьевы 2002, 189].

Якщо вірити свідченням “Юань-ші”, то сутички Бачмана з монголами мали місце на самому початку Великого Західного походу. Рашид ад-Дін згадував про них після оповіді про битву на річці Шайо та поряд із оповіддю про Баяна та Джику [Тизенгаузен 1941, 35]. Війни монголів із кипчаками за запеклістю можна порівняти хіба що з протистоянням тюркютів з аварами та казахсько-джунгарськими війнами.

Перед тим як розпочати аналіз даних стосовно Бачмана, треба проаналізувати стан сил сторін напередодні Великого Західного походу. За даними “Юань-ші”, кочів’я ільбарі розташовувались між Уралом

та Волгою [Оллсен 2008, 352]. Це дозволяло їм отримувати допомогу від волзьких булгар та саксів. Проте було б помилкою вважати, що тактика булгар та їхніх союзників була тільки оборонною. Рашид ад-Дін та Джувейні повідомляли про контратаки кипчаків Бачмана [Тизенгаузен 1941, 24, 35]. Про ті самі факти повідомлялось і в життєписі Субедея [Храпачевский 2009, 230]. Кипчаки, які разом із саксами у 1229 р. тікали на північ, могли належати до племені ільбарі [Лаврентьевская 1962, 453]. Щодо свідчень Ібн Василя про новий спалах війни між кипчаками та монголами можна висловити припущення, що у 1230 р. кипчаки за підтримки волзьких булгар та їхніх союзників контратакували монгольські аванпости у Волзько-Уральському регіоні [Тизенгаузен 1884, 73].

Після походу 1232 р. могла статися аналогічна ситуація. Чим же пояснити такі успіхи кипчаків? За даними “Юань-ші”, наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XIII ст. Субедей не був присутній на кипчацькому театрі бойових дій, а воював у Китаї. І це було логічно з огляду на те, що монголи прагнули закінчити війну проти чжурчженів. У кампанії взяли участь більшість провідних полководців Єке Монгол улус. За даними Джувейні, у 1229 р. поблизу Саксіна і Булгара, перебували Сунітай та Кокетай [Оллсен 2008, 355]. У Рашид ад-Діна вказано, що у цьому регіоні діяли Субедей та Кукдай [Рашид ад-Дин 1960, 20–21]. Проте немає жодної вказівки на тотожність згаданих осіб. Ім’я Сунітай більш подібне на Сунтай, ніж на Субедей. Зважаючи на зайнятість більшості монгольських сил у Китаї, можна припустити, що операції в Поволжі та Приураллі здійснювалися силами тільки одного Улусу Джучі [Храпачевский 2009, 229–230]. Той факт, що похід 1232 р., не був згаданий у хроніках Джувейні та Рашид ад-Діна, може свідчити про його невдале завершення, оскільки і про події в Поволжі у 1223 р. там не сказано ані слова. Скупчення ж великих сил монголів, направлених проти Волзької Булгарії у 1236 р., було продиктоване бажанням здійснити помсту і показово покарати її за опір. Цікаво, що факт жакливого спустошення міста Булгар (Білер) був помічений автором Лаврентіївського літопису, який аж ніяк не був схильний симпатизувати та співчувати мусульманам [Лаврентьевская 1962, 460].

Рішення про “Великий Західний похід” було прийнято у 1235 р. Незважаючи на те що перше рішення про похід на захід ухвалили ще у 1228 р., до його реалізації справа дійшла тільки у середині 30-х рр. XIII ст. Це було зумовлено розпорошеністю сил монголів по різних театрах бойових дій. У “Хей да ши лює” зазначено, що монголи побоювались, аби в степу знову не спалахнуло полум’я [Оллсен 2008, 357]. Це

була алегорія, що вказувала на опір з боку якихось кочівників Чингізидам. З даних анонімого монгольського літописця XIII ст. відомо, що цими кочівниками були канліни (кангли) та кібчаути (кипчаки) [Сокровенное сказание 2002, 146]. Отже, від китайських дипломатів вже було неможливо приховати факт поразок від волзьких булгар. Монгольському авторитету було завдано помітного удару. Щоб відновити репутацію, необхідна була велика переможна кампанія. З цією метою командування доручило розробити Субедею генеральний план цієї кампанії. На жаль, він до нас дійшов тільки частково, у доробку Юліана. Домініканський чернець зафіксував на кінець 1237 р. чотири угруповання монгольських військ. Одне з них діяло в межиріччі Волги та Дону. Друге вже вступило в Рязанську землю. Третє атакувало Володимиро-Суздальське князівство. Четверте зупинилось поблизу фортеці Воронеж [Аннинский 1940, 86–87].

На початку кампанії таких корпусів мало бути менше. Враховуючи досвід попередніх кампаній, Субедей мав відокремити кипчаків від союзників. Один із корпусів мав відокремити його від Саксіна, а другий – від волзьких булгар, третій мав блокувати дії самих кипчаків. Матвій Паризький вказував, що монголи завоювали “Велику Угорщину” [Матузова 1979].

Найпівденніший з трьох корпусів мав потіснити кипчаків у Нижньому Поволжі і відрізати Саксін від кипчаків та волзьких булгар. Вказівка Рашид ад-Діна і Джувейні про човни Мунке та Бучека свідчить на користь присутності у війську монголів військових інженерів. Здобути міста Саксіну було можливо тільки завдяки наявності військової техніки. Саме часом Великого Західного походу Юліан датує монгольську окупацію Саксіна. Кипчаки Бачмана під загрозою оточення мали відступати до берегів Волги. В історіографії прийнята гіпотеза про те, ніби Бачмана було переможено на березі Каспійського моря. Проте на це є вказівка лише у “Юань-ші”.

З українського перекладу оповіді Рашид ад-Діна про Бачмана ми отримуємо такі дані: “Потім царевичі, порадившись, пішли кожен зі своїм військом навалою, завойовуючи кожную область, що траплялася на їхньому шляху. Менкку-каан йшов навалою берегом моря з лівого боку. Він взяв у полон Бачмана, одного з найвеличніших місцевих емірів з народу кипчаків, з племені олбурлік та Качір-укуле з племені асів. А було це так: цей Бачман з іншими племенами злодюг уникнув меча, і до нього приєдналися інші втікачі. В який бік він би не подавався, усюди щось крав. Злочини його зростали з кожним днем. Він ніде не пускав коріння, тому монгольське військо не могло його знайти та

схопити. Він переховувався серед лісів річки Ітіль. Менкку-каан дав наказ побудувати двісті кораблів і на кожен посадити по сто до зубів озброєних монголів. А він зі своїм братом Бучеком йшли навалою двома берегами річки. В заростях ітільських лісів вони знайшли свіжий слід та інші сліди табору, який поспіхом перекочував. Посеред колишнього табору вони знайшли стару, [хвору] жінку. Від неї вони дізналися, що Бачман з усім награбованим багатством перебрався на один з островів. І через відсутність судна вони не мали змоги переправитися через Ітіль та дістатися острова. Раптом піднявся сильний вітер, здійнялися хвилі, вода збурилася та відпливла з місця, де була переправа до острова. На щастя Менкку-каана показалася земля (дно). Він наказав військам атакувати та схопити Бачмана. Спільників Бачмана знищили, кого вбили мечем, кого втопили у воді. Багато майна винесли звідти. Бачман благав, щоб Менкку-каан своєю благословенною рукою збив його. Менкку-каан наказав своєму брату Бучеку розрубати Бачмана надвоє. Качир-укуле, одного з емірів асів, також вбили” [Рашид ад-Дин 1980, 129–132].

Рашид ад-Дін повторював дані Джувейні. Перси не вели мову про якесь море, а тезу вчених можна пояснити тим, що перське слово *دریا* позначало як річку, так і море. Вільгельм Рубрук, розповідаючи про Суммеркент не вказував на те, що це місто було розташоване на березі моря [Рубрук 1957, 185]. У “Збірнику літописів” було вказано лише на річку Ітіль (Волгу). У монгольський літопис інформація про Бачмана могла потрапити від семужень-іранців, тобто через персів чи хорезмійців. Внаслідок пізнішої обробки інформації китайцями могла відбутись незначна, на перший погляд, неточність, проте вона наклала значний відбиток на дослідження проблеми. Укладачі біографій Мунке та Субедея могли перекласти *دریا* як “море”, а не як “велика річка”.

Необхідно зауважити, що про події “Великого Західного походу”, що стосувалися Бачмана, є свідчення і в інших розділах “Юань-ші”. Щоправда, в них не вказано імені кипчацького ватажка. У біографії Йахуда було зазначено, що його дід Бочек (Бучек) воював проти кипчаків на півночі. Цзюань 124 містить життєпис Менгусара, де вказано, що Менгусар воював проти русів, асів та кипчаків–ольберліків (веньер-бе-лі цінь-ча). В інших розділах повідомляється, що у походах проти кипчаків брали участь Майлі з джауерітів та Бурхан-халчжа з баруласів, Чігтур з монголів, Бас-Буга з алчідаїв [Храпачевский 2009, 246, 248, 249]. Напевно, монголам необхідно було на початку “Великого Західного походу” забезпечити свій тил. Існують свідчення, що проти Бачмана воював Субедей [Храпачевский 2004, 503]. Поряд з цим на-

явна розлога оповідь про те, що саме Мунке знищив військо Бачмана. Так хто ж насправді воював проти Бачмана? На це питання неможливо відповісти, не врахувавши особливостей висвітлення монгольського завоювання Дашт-і Кипчак у китайській хроніці. Сяньцзуну (у даному випадку Джучі) був приписаний похід проти кипчаків Інаси, на чолі якого насправді стояв Субедей [Кычанов 1965; Храпачевский 2004, 499]. Експедицію у степи проти східних кипчаків напередодні зіткнення з хорезмійцями мали доручити тільки досвідченому полководцю. Найбільше такій ролі відповідав Субедей-багатур. За свідченнями “Юань-ші”, саме він здійснив перший розвідувальний похід до східної частини Дашт-і Кипчак [Храпачевский 2004, 499]. А Мунке на момент війни з хорезмійцями ще не мав достатнього досвіду воєнних операцій.

Що ж до подій Великого Західного походу, метою якого передусім було підкорення кипчаків, то існують дані китайських хроністик про те, що формальним керівником його був Багу, але військове командування було в руках Субедея [Храпачевский 2004, 503]. Останній мав розробити план війни проти військ народів Східної Європи. Оповіді Джувеїні та Рашид ад-Діна є панегіриками Толуїдам. Зокрема, Мунке змальований як визначний державний діяч і як видатний полководець. Якщо щодо першого пункту не виникає суперечок, то другий виникає питання. Справді, у “Юань-ші” його як правителя характеризують дуже позитивно. Він значно скоротив видатки двору і припинив практику великих субсидій монгольській кочовій знаті і тим самим стабілізувавши фінансову систему імперії, яка перебувала в кризі після правління Гуюка.

За даними “Юань-ші”, Мунке особисто брав участь у двох кампаніях. Одна відбувалась під час Великого Західного походу, а друга – у 1259 р. Показово, що кампанії у Корей, Наньчжао та Південному Китаї він доручав своїм полководцям, серед яких був Урянхадай (син Субедея) [Храпачевский 2009, 190–200].

До того ж, для нас залишається загадкою, чому Мунке відправили разом із Гуюком назад ще під час “Великого Західного походу”? Про Мунке при описі походу в Європу монгольський анонім не повідомив жодного слова [Сокровенное сказание 2002, 149–150]. Значно менше ніж очікувалось повідомляло про “Великий Західний похід” джерело епохи Тимуридів “Улус-і арба-йі Чингізі”. У цьому джерелі вказано лише, що Угедей у 1229 р. відправив проти Кипчаку і Саксину війська Також автор цього джерела вказував, що Джучі були передані Дешт-і Кипчак та Саксін. “Великий Західний похід” трактувався у цьому джерелі як повернення до покори повсталих народів та територій, серед

яких було згадано Крим та Дешт-і Кипчак. Про Мунке при описі цих подій також нічого не повідомлялося [Тулибаєва 2011, 83, 86–87].

У плані міжособистісних відносин Мунке підтримував Джучидів до 1251 р. Але після того, як він став ханом, не залишилось жодних згадок про вдячність за це. Мунке почав наступ на сфери впливу Бату та відмовив йому в грошовій субсидії, хоча саме Джучидам був зобов’язаний престолом [Почекаєв 2006, 260–263]. Хулагу був братом Мунке, тож літописці, які перебували при дворі Хулагуїдів, не могли писати про Мунке нічого поганого. Саме цим ми можемо пояснити ідеалізацію постаті Мунке у перських хроністів.

До свідчень перських хроністів про те, що Бачман підняв повстання проти монголів, потрібно підходити вкрай обережно. Беручи до уваги той факт, що наприкінці 1237 р. війська Чингізидів підійшли до кордонів Русі і знаходились поблизу Володимиро-Суздальського та Рязанського князівств, можна зробити висновок, що вони мали перед тим забезпечити собі тил у Поволжі. А це могло відбутись тільки після того, як кипчаки Волзько-Уральського регіону були остаточно переможені. У тому ж регіоні розташовувались основні кочів’я ільбарі. Отже, кипчаки не повставали, а опирались монгольській агресії [Тизенгаузен 1941, 24, 36]. За припущенням А. Кушкумбаєва, дії хана Бачмана відволікла на себе значні сили монголів [Кушкумбаєв 2009, 92–94].

Успіхи Джучидів у війні проти Волзької Булгарії зумовлені колабораціонізмом деяких болгарських аристократів. Еміри Байан та Джіку спочатку співпрацювали з монголами. Окрім того, на бік монголів перейшли мордвини-мокшани (моксель Вільгельма Рубрука) [Рубрук 1957, 110]. Участь представників цього етносу в кампаніях Чингізидів засвідчена і Матвієм Паризьким [Матузова 1979]. Що стосується способів ведення війни, то вони були вже виразно не кочівницькими. Під час дій у Поволжі Бучек та Мунке використовували судна, що має свідчити про значну технічну перевагу монголів над кипчаками. Під час “Великого Західного походу” флотилія була необхідна для війни проти Саксіна та облави на кипчаків. Вказівка на хвору стару жінку, яка виказала місце перебування Бачмана, має свідчити про співпрацю деяких кипчаків із завойовниками [Тизенгаузен 1941, 24, 35–36]. Таким чином, оповідь про Бачмана у Джувеїні та Рашид ад-Діна є сумою знань персів про події у Середньому та Нижньому Поволжі. Епічний характер інформації свідчить про те, що вона мала дійти до хроністів у формі степового переказу (дастану), котрий потім був літературно відредагований.

До “Великого Західного походу” війна мала характер взаємних набігів, що не призводили до якихось значних наслідків. Театром бойо-

вих дій у 1236–1237 рр. був увесь Волзько-Уральський регіон. Бачман вів партизанську війну, і, як повідомляв Джувейні, до нього приєднувались усі, хто не бажав коритись Чингізидам [Тизенгаузен 1941, 24]. Знищення військ цього кипчацького вождя було одним із основних завдань східноєвропейської кампанії. Фактично Бачмана переміг Субедей, а перемогу перські хроністи приписали Бучеку та Мунке, які перебували у підпорядкуванні у цього видатного полководця. Після того як було подолано опір волзьких болгар, кипчаків ільбарі та саксінів, монголи вирвалися на оперативний простір Волзького Правобережжя. У степах монгольські контингенти мали атакувати кипчаків ельтукове і зайняти їхні кочів'я, для того щоб вийти на рубежі, вказані Юліаном. Швидше за все цю функцію мали виконати легкі вершники другорядних Джучидів, оскільки Юліан не вказував, що монголи здобули *Ovcheruch* (Воронеж) [Аннинский 1940, 86]. Місце Мунке та Бучека в більш південних степах мав зайняти Берке [Тизенгаузен 1941, 37].

Суперечливість свідчень нарративних джерел призвела до того, що експедицію монголів проти Бачмана дослідники датують від 1236-го до 1240 р. С. Плетньова та Г.Федоров-Давидов не вказують, коли саме відбувалась воєнна монгольська експедиція проти асів та кипчаків [Плетнева 1990, 178–179; Федоров–Давыдов 1966, 231–232]. М. Джіоев та Т. Султанов вважають, що страта Бачмана мала відбутись не пізніше літа 1237 р. [Джіоев 1982, 13; Кляшторный, Султанов 2004, 206; Султанов 2006, 207–208]. Л. Черепнін стверджував, що Бачман воював проти монголів у 1237 р. [Черепнин 1977, 192]. Цю гіпотезу підтримують Ю. Ідрісов та І. Ханмурзаєв [Идрисов, Ханмурзаев 2008]. О. Якубовський був схильний вважати, що під час монгольського вторгнення у Східну Європу в тилу монголів повстали народи Поволжя, у тому числі й кипчаки [Греков, Якубовский 1950, 58–59]. О. Бубенок стверджує, що вищезгадані вожді аланів та кипчаків протистояли монголам на Середній Волзі [Бубенок 2004, 40–45]. На думку А. Григор'єва, Бачман зазнав поразки у 1236 р., однак дослідник не конкретизував місцевість де це відбулося [Григорьевы 2002, 189].

Р. Храпачевський обстоює думку, що зазначені події мали місце у 1238–1239 рр., тобто під час кампанії проти аланів та придушення повстання мордвинів й локалізує володіння Бачмана у надкаспійських степах або на Нижньому Поволжі [Храпачевский 2004, 353–354]. Є. Миськов вважає, що Бачмана було переможено не раніше весни 1238 р., а завоювання Дашт-і Кипчак завершено у 1240 р. [Миськов 2003, 28]. Р. Почекаєв дотримується думки, що перемога над Бачманом була здобута в 1238-му р. або 1240 р. [Почекаев 2006, 112]. А. Халіков та

І. Халіуллін запропонували гіпотезу про те, що Бачман разом із саксінами воював проти монголів у Нижньому Поволжі протягом літа 1237 р. [Халиков, Халиуллин 1988, 17].

П. Голден датує кампанію проти Бачмана 1236–1237 рр. [Golden 2000, 31]. На думку Дж. Феннела, монголи придушили опір народів Поволжя до осені 1237 р. [Феннел 1989, 116–117, 125]. Л. де Хартог та Д. Сінор стверджують, що Мунке подолав опір поволзьких кипчаків взимку 1236/1237 рр. [Хартог 2007, 218; Sinor 1999]. Т. Оллсен вважає часом завершальної кампанії проти кипчаків 1236/1237 рр., а часом смерті Бачмана – 1236 р. [Оллсен 2008, 358]. Таким чином, у західній історіографії поширене переконання в тому, що монголи перемогли кипчаків напередодні вторгнення у землі Русі, одночасно з підкоренням Волзької Булгарії або невдовзі після цієї події. Дослідники дійшли такого висновку, узгодивши між собою дані китайського та перського джерела.

Монголи навряд чи б залишили в живих того, від кого вони зазнали неприємностей. Якщо Хулусумань та Баньдуча не вказані як запеклі вороги монголів, то перські хроністи не шкодують лайливих слів для Бачмана. Відносно ж пасажу про відлив води перед монгольськими командувачами, то з контексту розповіді укладача біографії Мунке у складі “Юань-ші” випливає, що це була літературна вставка, яка мала засвідчити “небесний мандат” Мунке [Храпачевский 2009, 181]. Рашид ад-Дін та Джувейні, як мусульмани, не могли приписати монголам сприяння вищих сил, але вважали, що це був щасливий збіг обставин [Тизенгаузен 1941, 24, 36].

Завоювання монголами степів Північного Кавказу та Надазов’я у 1237–1239 рр. Події 1237–1239 рр. у Дашт-і Кипчак значною мірою вплинули на хід усього “Великого Західного походу” (воєнної експедиції Чингізидів до Європи, яку очолював Бату-хан). Саме успіхи в боротьбі з тюркськими кочівниками-кипчаками – забезпечили монголам тил і можливість подальшого просування до Східної та Центрально-Східної Європи. Монгольське вторгнення на Північний Кавказ та у Крим дістало широке висвітлення в історичних хроніках. Кавказькі алани чинили запеклий опір завойовникам. Перський хроніст Рашид ад-Дін стверджував, що місто Мінкас (столицю західних аланів) було здобуто внаслідок облоги, яка тривала півтора місяця [Тизенгаузен 1941, 37]. Придворні історіографи Хулагуїдів та Тимуридів значно перебільшували масштаби перемоги Чингізидів. Так, згідно з інформацією Джувейні, Вассафа, Йезді, населення міста Мінкас налічувало 270 тис. чоловік [Тизенгаузен 1941, 23, 85, 145]. Війна з аланами та горянами

була тривалою. Рашид ад-Дін повідомляв, що вона точилася протягом кількох років [Тизенгаузен 1941, 37]. Монгольські командувачі також спрямували війська нойона Букдая підкорювати землю Авір та місцевості поблизу Тимур-Кахалка (Дербента) [Тизенгаузен 1941, 37]. На думку Г.-Р. Гусейнова, монголи воювали проти місцевих гірських кочівників [Гусейнов 2010, 195–196]. М. Горелик зробив припущення, що аристократія західних кипчаків (яких дослідник називає половцями) втекла з рівнин у гори Інгушетії [Горелик 2011, 77–80].

Деталі кампанії у Дагестані маловідомі. Відомо тільки, що Дербент було здобуто навесні 1239 р. Відповідно в той самий час Чингізиди здобули контроль над рівнинною частиною Дагестану. Протягом 1239–1240 рр. монгольські війська перебували в Дагестані [Шихсаидов 1969, 13–25]. Зважаючи на те, що монголи мали забезпечити собі тил перед тим, як розпочинати кампанію проти аланів, аварців та лезгинів, підкорення ними степових просторів Північного Кавказу можна датувати 635 р. г. (24. 8.1237 – 13. 8. 1238), коли Берке, Шибан, Бури та Бучек продовжували кампанію проти кипчаків [Тизенгаузен 1941, 37]. Є. Нарожний припускав, що саме у цей час монголи перемогли черкесів та вбили їхнього правителя [Нарожный 2011, 22–23].

Трохи більше, ніж про підкорення монголами Північного Кавказу відомо про просування військ Чингізидів на надазовські території. За перекладом свідчень Рашид ад-Діна, який зробив В. Тизенгаузен “Шибан, Бучек и Бури отправились в поход на страну Мерим, из племени Чинчакан и взяли Таткару” [Тизенгаузен 1941, 37; Bretschneider 1910, 316]. Радянський сходознавець Ю. Верховський запропонував дещо іншу інтерпретацію цього уривка: “Шибан, Бучек и Бури выступили в поход в страну Крым и у племени чинчакан захватили Таткару” [Рашид ад-Дин 1960, 39]. За перекладом, запропонованим татарською дослідницею А. Арслановою: “Шейбан, Бучек и Бури оправались в область Крым... и у народа хыпчакан захватили холм Таткара” [Арсланова 2002, 175].

Необхідно зауважити, що назва Крим почала використовуватися стосовно території Кримського півострова доволі пізно. Частина його територій у європейських та вірменських хроніках мала назву “Хозарія”. Це підтверджується даними італійських документів XIV ст., в яких землі навколо Кафи називаються “Газарією”, а “Газаратом” – Солхат [Христианский мир 2002, 328]. Готією європейці називали гірську та передгірну частину Південно-Західного Криму [Пиоро 1990, 58–66]. Більша частина кримських степових просторів півострова входила до країни, відомої європейцям як Куманія, а персам – як Дашт-і Кипчак. Вірменський хроніст Степанос Орбеліані згадував у контексті монгольських походів

про хозарів та сутагів [Юрченко 2002, 144–145]. Італієць Маріно Санудо серед підкорених монголами земель називав Аланію, Готію, Зіхію, Польщу, Сугданію, Хозарію [Айбабин 2003, 279]. Автор “Історії тартар” Ц. де Брідія приписував Куюку (Гуюку) завоювання Газарії, Аланії, Тх “ета та Тартара [Христианский мир 2002, 111].

Георгій Пахімер називав серед підкорених монголами народів аланів, зіхів, готів і русів. Нікіфор Григора подовжував цей перелік більш давніми етнонімами – “борисфенітами”, “хамасковіями”, “гунами”, проте не згадував русів. Х.–Ф. Байер припускає, що гунами були угорці, а борисфенітами – руси. Серед інших народів Нікіфор Григора називав аланів, готів та зіхів [Байер 2001, 163–167; Пахімер 1862, 165, 211; Григора 1862, 34–35, 197–201].

Зважаючи на численні вказівки хроністів, можна вести розмову про монгольське вторгнення у заморські (тобто кримські) володіння “Великих Комнінів” (династії імператорів Трапезундської Імперії). 26 грудня 1239 р. війська Чингізидів підійшли до міста Судака. У місцевому джерелі з цього приводу, зокрема, повідомлялося: “В тот же день пришли татары” [Байер 2001, 164; Секиринский 1955, 20]. Підкорення міста Судака, що було згадане у вірменському та європейських джерелах, мало дістати висвітлення і в перських хроніках як завоювання “Таткари”. Для того щоб правильно інтерпретувати історичні знання арабських географів та істориків, нам необхідно знати під якою назвою вони згадували ту чи іншу землю. Араби називали “Кримом” місто Солхат [Тизенгаузен 1884, 120, 162, 280–283, 423, 425]. У ньому розташовувалась ставка намісника Джучидів. У XV ст. арабський мусульманський географ ал-Калкашанді вказував Крим серед провінцій Улусу Джучі. До складу цього округу входили міста Солхат, Судак, Кафа та Укек [Григорьев, Фролова 2002, 269–270, 286–287].

Досі залишається таємницею, яким чином монголи вдерлись на територію півострова. Необхідно зауважити, що Чингізиди під час своїх воєн використовували флотилії. Джувеїні та Рашид ад-Дін вказували, що під час кампанії проти Бачмана у “Великому Західному поході” монголи спорудили 200 суден [Тизенгаузен 1941, 24, 35]. Разом із тим існувала можливість того, що Чингізиди могли перейти протоку по кризі взимку. Візантійські хроністи Созомен, Зосима, Йордан, Прокопій Кесарійський стверджували, що гуни переправились до “Тавриди” (Криму), женучись за оленем, який перейшов “Боспор Кімерійський” (Керченську протоку) по кризі [Пиоро 1990, 44–45]. Монголи опинились поблизу Таманського півострова вже наприкінці 635 р. г., перемігши вождя адиге Тукара [Тизенгаузен 1941, 37]. Дії монголь-

ських полководців у Криму Рашид ад-Дін датував тим же роком. Однак дані судаського синаксаря, важливого документального джерела, дозволяють нам датувати підкорення Чингізидами Кримського півострова 637 роком за гіджрою (1239 р.).

Наслідком монгольського завоювання володінь кримських кипчаків стало їхнє осідання. Серед імен, згаданих у синаксарі міста Судака, 30 мають тюркське та монгольське походження. Це імена Аба, Абічка, Абка, Алачі, Алачук, Алп-Ата, Аксамас, Арап, Багалін, Барак, Бавчі, Чака, Чочак, Ерсіман, Іт-Менгу, Карукан, Килич, Кутлу-бей, Кутлуг, Малак, Мугал, Оракчі, Саліх, Сари-сапар, Сонгур, Султан, Татх-кара, Ток-Темір, Туркмен, Ямгурчі. Тільки дев'ять з них не були тюркського походження. Внаслідок поразки кипчаки втратили віру у старих богів і масово приймали християнство [Vasary 1988, 264–267].

Ймовірно, монголи ставили перед собою більш масштабні завдання, ніж завоювання Кримського півострова. Чингізиди у цей час розпочали кампанію на Північному Кавказі. Монгольські завойовники не прагнули вторгнутись на півострів раніше, ніж це було передбачено планом дій, який розробив Субедей. Поряд із кавказькою кампанією монголи продовжували свій наступ на Східну Європу. Р. Храпачевський не виключав можливості повстання проти монголів з боку ерзян [Храпачевський 2004, 375]. Після того, як Чингізиди подолали опір повстанців, вони здійснили нову експедицію проти Русі і взимку 1238/1239 р. здобули Муром, Гороховець та Рязань [Храпачевський 2004, 375–376].

Не припинялась війна і в Дашт-і Кипчак. Головним нашим джерелом з історії монгольського завоювання східноєвропейських степів є “Збірник літописів” Рашид ад-Діна. За даними перського джерела, Берке, перебуваючи у степах, полонив кипчацьких полководців Арджумака (вар. Арчіал, Архамал, Арджал, Азджамал), Куранбаса (вар. Куранмас, Фуранмас, Туранбас, Фураумас) та Капарана (вар. Киран), які були полководцями хана Беркуті. Таке тлумачення подій набуло широкого розповсюдження в історіографії [Тизенгаузен 1941, 37]. А. Арсланова запропонувала інший варіант прочитання, вважаючи Беркуті одним із ханів кипчацьких племен, таким самим як Арджумак, Куранбас, Капаран [Арсланова 2002, 175]. За її припущенням, монголи схопили Беркуті перед тим, як полонили трьох вищезгаданих полководців. За даними Рашид ад-Діна, ці події відбувались у 635 р. г. [Тизенгаузен 1941, 37].

До того як розпочати кипчацьку кампанію, за свідченнями Рашид ад-Діна, Берке разом із Бату, Орду, Каданом, Бурі та Кульканом воював

проти мокші (мордвини-мокша), бургасів та арджанів (мордвини-ерзяни) [Тизенгаузен 1941, 36]. Саме ці військові контингенти угорський домініканець Юліан, який був очевидцем цих подій, назвав військом, яке взяло в облогу всю Русь [Аннинский 1940, 87]. Корпус, котрий очолював Берке, він назвав численним військом, яке послали на завоювання усіх куманів до моря [Аннинский 1940, 87]. Зважаючи на дані вищезгаданого грецького джерела, війна Чингізидів проти кипчаків тривала до 1239 р. (тобто до 637 р. г.).

Зважаючи на те, що монгольські війська діяли одночасно на кількох фронтах, оперативні дії у Дашт-і Кипчак мав здійснювати окремий корпус під командуванням кількох Чингізидів. Берке не брав участі у кампанії проти Північно-Східної Русі та в бойових діях на Північному Кавказі і майже весь час перебував у Дашт-і Кипчак [Тизенгаузен 1941, 37]. Сучасники майже не повідомляють про присутність Шибана у 1236 – 1240 рр. на будь-яких інших театрах бойових дій, окрім кипчацького. Свідчення Рашид ад-Діна про те, що Шибан відзначився під час походу на Булар та Башгірд, треба сприймати більш ніж критично. Цей перський хроніст називав народи цих країн християнами і вказував, що вони межують із франками (тобто німцями). Опис битви з келаром буларів запозичений із хроніки Джувейні, який, у свою чергу, описував війну з “келарами” та “башгірдами”. “Башгірди”, згадані Джувейні, – це угорці, королем яких був Бела IV, оскільки опис війни з ним розміщений після того, як Бату підкорив русів, кипчаків та аланів [Тизенгаузен 1941, 23; Арсланова 2002, 164–165]. Невдала вставка Рашид ад-Діна спричинила плутанину при описі подій “Великого Західного походу”. Етнічними “келар” та “башгірд” з’явилися внаслідок невдалого перекладу титулу угорського короля. Очевидно, інформатор Джувейні був мусульманином, тому угорців і було названо башгірдами.

У Дашт-і Кипчак мали діяти загони Джучидів, підсилені контингентами царевичів Бучека та Бурі. Що стосується Бурі, то він недовго перебував на степових просторах. Разом із контингентами з інших улусів Бурі брав участь у битвах з мордвинами, бургасами, русами Північно-Східної Русі та аланами [Тизенгаузен 1941, 35–36]. Поряд із військами, які воювали проти кипчаків, постійно перебував Бучек (син Толуя). Він воював проти кипчаків разом із Шибаном та Берке [Тизенгаузен 1941, 37].

Повільне просування монголів на захід можна пояснити тим, що їм довелося протягом 1237–1239 рр. воювати на надзвичайно великих просторах й їхні сили були розпоршені. До того ж якщо перед Су-

бедеєм та Джебе було завдання лише розвідати боєм місцевість для подальших завоювань, то Чингізиди під час Великого Західного походу прагнули утримати під своїм контролем вже завойовані території. Берке, Шибан та Бучек не були настільки талановитими у військовій справі, як Джебе та Субедей. Активна фаза дій Чингізидів у надаловських степах мала тривати з осені 1237 р. до весни 1239 р., тому що навесні-восени 1239 р. монголи були зайняті завоюванням Чернігівського та Переяславського князівств. Окрім того, монголи вичікували потрібного моменту. Внаслідок облоги, яку вони влаштували на кипчаків, у Криму було багато кипчаків і там почався голод. На ослаблених голодом кипчаків і напали монголи в 1239 г. [Кушкумбаев 2009, 91].

Серед дослідників виникла дискусія, коли саме відбулось монгольське вторгнення у Крим. Дж. Феннел вважає, що ця подія мала місце у 1239 р. [Феннел 1989, 121]. М. Крамаровський вказує, що кипчаки надаловських степів мігрували до Криму у 1237–1238 рр. [Крамаровський 2003а, 508]. Р. Храпачевський стверджує, що відділи Шибана та Бучека увійшли на Кримський півострів восени 1239 р. [Храпачевський 2004, 376–377]. Л. де Хартог не вказував точної дати, але вважав, що Крим підкорили Шибан та Бурі [Хартог 2007, 221]. Г. Вернадський приписував підкорення кипчаків східноєвропейських степів Бату, датуючи його 1239 р. [Вернадський 1999б, 59]., зважаючи на вказівку грецького джерела на дату, коли монголи вдруге прийшли до міста Судака, на нашу думку, монгольське завоювання Кримського півострова відбулось восени 1239 р. та взимку 1239/1240 рр. [Секиринський 1955, 20].

Кумано-кипчацькі міграції до Центрально-Східної Європи (30–40-х рр. XIII ст.). Великий Західний похід спричинив масштабні міграції куманів. Угорський місіонер Юліан свідчив, що на момент написання його листа єпископу Перуджі (1238 р.) частина кипчаків уже переселилась до Угорщини [Аннинський 1940, 88]. Сучасні українські дослідники О. Головка та О. Осіпян стверджують, що кипчаки мігрували до Угорщини під тиском монголів у 1239 р. [Головка 2006, 318; Осіпян 2005, №2, 6]. На думку Є. Миськова, переселення племені Котяня відбулось восени 1239 р. [Миськов 2003, 28–29]. Т. Султанов припускає, що Бела дозволив мігрантам увійти у його королівство наприкінці 1239 р. [Султанов 2006, 209–210]. З точки зору С. Плетнєвої, ця подія мала місце в 1237 р. [Плетнєва 1990, 179]. Е. Бретшнейдер вважав, що переселення відбулось у 1239 р. [Bretschneider 1910, 323]. На думку А. Палочі-Хорвата та Д. Сінора, кипчаки переселились до Угорщини під час Великодня 1239 р. [Paloczi-Horvath 1989, 47; Sinor

1999]. О. Кадирбаєв вказує, що переговори між Белою IV та Котьяном були розпочаті у 1237 р., а переселення відбулось у 1239 р. [Кадырбаєв 1997, 56].

Рогерій та Альберик де Труа Фонтене згадували про те, що Котян переселився зі своїми людьми до Угорщини [Albriici 1874, 946; Rogerii 1892, 549–550, 553, 556]. Під час Великого Західного походу він також міг воювати з монголами. Матвій Паризький стверджував, що кипчаки мігрували до Угорщини після поразки від монголів [Матузова 1979]. Роджер Бекон також вважав, що це було причиною міграції [Матузова 1979]. Арабські хроністи вказували, що під час монгольського завоювання між кипчацькими племенами продовжувалась ворожнеча [Тизенгаузен 1884, 541]. Зокрема, воювали між собою дурут та токсоба.

Щодо датування війни Котяна з монголами є суттєві складнощі. Ан-Нувайрї датував її періодом правління Угедей-хана. Однак воєначальником монголів був названий Джучі. Смерть останнього датована арабським хроністом 1243–1244 рр. [Тизенгаузен 1884, 541]. Ці дані суперечать усьому, що ми знаємо про Джучі. Однак не тільки ан-Нувайрї повідомляв про походи Джучі. Перемогу над кипчаками приписував йому і Плано Карпіні [Карпіні 1957, 41]. Ц. де Брїдіа писав, що війна монголів з куманами (кипчаками) відбулася після того, як Тоссук (Тоші, тобто Джучі) переміг бісермінів та кангітів [Христианский мир 2002, 111]. Неясні уявлення про здобутки Джучі були характерні не тільки для арабів, а й для європейців.

Якщо ж узяти до уваги дані Юліана про монголо-кипчацькі війни, то ми ризикуємо ще більше заплутатись. Угорський місіонер повідомляв, що перед монгольським завоюванням два кипчацьких вожді воювали між собою. Вігут, який програв війну, втік до султана Орнаху, який згодом, стратив його. Син Вігута закликав на допомогу монголів і переміг персів, тобто хорезмійців [Аннинский 1940, 84–85; Döggie 1956, 170–172]. Треба зауважити, що навіть сучасник Великого Західного походу Юліан не зовсім чітко описував події, які відбувалися у степах.

Але те, що монголи могли використати одне кипчацьке плем “я проти іншого, не піддається сумніву. Слід зауважити, що монголи активно використовували війська підкорених народів, зокрема і кочових. Не були винятком і кипчаки. У 1224 р. з них та інших кочових народів було сформовано нове військо Субедея [Храпачевский 2004, 500–501]. Фома Сплїтський вказував на значну кількість кипчаків у монгольському війську [Фома Сплитский 1997]. Східні кипчаки та кангли взяли участь у “Великому Західному поході” [Кычанов 2002, 78, 80]. Кипчаки Донщини могли воювати проти інших кипчаків.

Після поразки від монголів Котян був змушений мігрувати до Угорщини. Наразі кількість тих, хто відкочував на захід, достеменно не відома. Котян досягнув домовленості з угорським королем Белою, і кипчаків розселили у долинах річок Тиса, Кереш та Муреш. В Угорщині утворились два адміністративних округи – Надь-Куншаг та Кіш-Куншаг [Плетнева 1990, 179–180; Голубовский 1884, 234; Голубовский 1889, 5–6; Bartha 2002].

Однак не можна сказати, що історія кипчаків в Угорщині почалась тільки наприкінці 30-х рр. XIII ст. Угорці сприяли наверненню куманів до католицизму [Князький 1988, 24]. Числені угорські грамоти засвідчують той факт, що кочівницька аристократія почала активно християнізуватись. Має рацію І. Князький, вказуючи, що це могло бути зумовлено поразками кипчаків від монголів у першій чверті XIII ст. [Князький 1988, 26]. Один із ханів, Бортц, став католиком у 1228 р. [Осіпян 2005, №2, 4]. На території, що розташовувалась поряд із королівством, була створена Куманська Єпископія [Осіпян 2005, №2, 4–5]. Син Бортца Мемборк продовжив курс на вестернізацію кочівників [Осіпян 2005, №2, 5]. Прийняття кипчаками християнства дослідники пояснюють прагненням заручитись допомогою угорців на випадок монгольського завоювання, і справді, шлюби, укладені ханами, мали характер союзної угоди.

Чимало людей хана прийняли християнство за латинським обрядом. Якщо Котян шукав підтримки у Рюриковичів, то Бортц та Мемборк знайшли її в Арпадовичів. Не можна вважати їх католицькими неофітами, які сильно переймалися питаннями віри. Кипчаки визнавали християнський символ віри, однак не бажали відмовлятися від своїх старих вірувань. Нова релігія входила до картини світу кипчаків, не заміщуючи, а доповнюючи більш ранні вірування. Таким чином, християнство у кочівників мало синкретичний характер [Осіпян 2005, №2, 9–10, 18–20]. З цією проблемою угорці зіткнулися у другій половині XIII ст. Клірики скаржились на те, що кипчаки-мігранти на території Угорщини продовжували зберігати старі звичаї [Голубовский 1884, 249].

Альберик де Труа Фонтене згадував про двох кипчацьких вождів, один із яких мав християнське ім'я Йона [Albrici 1874, 950; Vasary 2005, 66]. Є підстави стверджувати, що саме про поховання цього кипчацького вождя повідомляв Жан Жуанвіль. Воно було здійснене за традиційним для кипчаків звичаєм [Жуанвиль 2007, 118, 372–380]. При укладенні угод з угорцями та латинянами вони продовжували здійснювати традиційні для кочівників обряди [Жуанвиль 2007, 118, 371].

Сейхан, який перейшов на службу до Арпадовичів у 1246 р., укладаючи союз із Белою IV, провів церемонію, що була характерна для шампаністів: після проголошення клятви та змішування крові, над текстом клятви було розрубано собаку, як свідчення вірності союзу [Християнський мир 2002, 303]. Проте збереження традиційних вірувань не заважало їм укласти шлюби з представниками християнських народів. З руськими князями шлюби були настільки частими, що матеріал, котрий стосувався цієї теми, став предметом окремої студії С. Гуркіна [Гуркін 2000, 157–159].

З католицькими володарями мали матримоніальні зв'язки хани Сароній та Йона [Albrici 1874, 950; Vasary 2005, 66]. Відомо, що кипчацький правитель з племені чертан Сейхан переселився з Болгарії до Угорщини [Осіпян 2005, №2, 7; Paloczi-Horvath 1989, 52; Vasary 2005, 99] і саме на його доньці одружився принц Іштван. У листі своєму французькому колезі угорський єпископ писав, що монголи підійшли до річки Дейнфір (Дамай), але влітку її не перейшли [Матузова 1979]. В “Анналах Уейверльського монастиря” це повідомлення датоване 1239 р. [Матузова 1979]. Матвій Паризький записав ці події під 1242 р. Дж. Беццола стверджує, що лист міг бути написаний у 1239–1240 рр. [Матузова 1979]. Якщо це справді так, то дані цього джерела можна узгодити зі свідченнями Григорія Акрополіта та Нікіфора Григори про переправу кипчаків через Дунай [Акрополит 1863, 63–64; Григора 1862, 35].

Монголи були присутні в західнокипчацьких степах ще від самого початку походу. Наприкінці 1237 р., за даними Юліана, вони вийшли до Дону [Аннинский 1940, 87]. Угорський місіонер повідомляв, що частина монгольських військ воювала з кипчаками та прагнула вийти до моря (Чорного моря) [Аннинский 1940, 87]. Відчуваючи безперспективність опору, ще наприкінці 1238 р. Котян мав відкочувати на захід і почати переговори з королем Белою IV [Rogerii 1892, 549–550], інші вожді також мали відступати на захід.

Те, що Чингізиди не рушили далі на захід у 1239 р., могло бути передбачено планом воєнної операції, яку розробив Субедей. Він не міг атакувати Угорщину та Польщу, не здобувши Києва, Володимир-Волинського та Галича. На кордони Угорщини монголи могли вийти у 1240 р. Монгольські правителі погрожували угорцям і жадали видачі кипчаків. Багато з послів Чингізидів не повернулись зі своїх місій назад [Аннинский 1940, 88]. В. Костюков не виключає, що монголам таки вдалось дипломатичними засобами розколоти союз між кипчаками та угорцями [Костюков 2006, 227]. До того ж, місцеві барони небезпідставно побоювалися за свій вплив при королівському дворі.

Необхідно зауважити, що угорська знать майже втратила свій вплив при королю Ласло IV “Куні”. Останній оточив себе кипчацькими та куманськими аристократами [Голубовский 1889, 13–14; Осіпян 2005, №2, 9; Paloczi-Horvath 1989, 78; Плетнева 1990, 180]. Д. Сінор вважає, що підставою для підозр була зовнішня схожість між кипчаками та монголами [Сінор 2008, 369]. Матвій Паризький вказував, що кипчаки відмовлялись від війни з монголами. Це мало тільки підігріти підозри угорців [Матузова 1979].

Угорські барони та німці виголошували антикипчацькі гасла, а як тільки випала нагода, вони заарештували Котяна. Невдовзі після цього розбурханий натовп вчинив розправу над кипчацькими аристократами. Ці події примусили кочівників потурбуватися за своє життя: частина з них залишила свої поселення і відкочувала за течією Дунаю на південь [Осіпян 2005, №2, 7; Paloczi-Horvath 1989, 50–51; Голубовский 1889, 12; Rogerii 1892, 556]. Кипчаки перейшли Дунай у провінції Marchia (угор. Серемшаг, серб. Срем) і спустошили Віллу Франка поблизу міста Сентмартона [Rogerii 1892, 557; Vasary 2005, 65]. Якщо ці події мали місце у 1240 р. або в першій половині 1241 р., то царем, який прийняв втікачів, був Іван Асень II. Е. Бретшнейдер стверджував, що люди Котяна втекли до болгар у 1241 р. [Bretschneider 1910, 323]. І. Вашарі датує переселення куманських мігрантів із Угорщини в Болгарію 1241 р. [Vasary 2005, 65]. Схожої думки притримується Й. Андреев [Андреев 1988, 129].

Зважаючи на ці дані, можна стверджувати, що кумано-кипчацькі міграції мали місце під час Великого Західного походу військ Чингізидів, до вторгнення у Центрально-Східну Європу. Посилаючись на Д. Прая, М. Карамзін вказував, що Котяна зазнав поразки від монголів у дельті Волги [Карамзін 1988, *Кн. I, Т. IV, 7, прим. 4*]. Однак дії монголів у Поволжі були пов’язані з діяльністю Бачмана і можуть датуватися 1236–1237 рр. Перські джерела не знають Котяна (Кутена), як супротивника монголів, проте арабські джерела припускають таку можливість. На користь того, що кипчакам довелось відступити під тиском ворогів, свідчать і західноєвропейські хроніки. Однак щодо можливості зіткнення Котяна з монголами у надкаспійських степах, ми ставимось дуже критично.

Кипчаки та кумани мігрували не тільки до Угорщини, а й до Болгарії. Нікіфор Григора вказував, що чимало кипчаків форсували Дунай і переправились на його болгарський берег [Григора 1862, 34–35]. Григорій Акрополіт повідомляв, що скіфи (тобто кипчаки) масово перетинали Дунай, шукаючи захисту [Акрополіт 1863, 63–64; Григора 1862, 34–35].

Арабський хроніст Ібн Тагрібірди зазначав, що “когда Татары решили напасть на земли Кипчаков в 639 году, и до них (Кипчаков) дошло это (известие), то они вошли в переписку с Унусханом, государем Валашским, насчет того, что они переправятся к нему через море Судацкое, с тем, чтобы он укрыл их от Татар. Он дал им на это согласие (своё) и отвел им для жительства долину между двумя горами. Переправились они к нему в 640-м году. Но когда они спокойно расположились в этом месте, то он нарушил своё обязательство в отношении к ним, сделал набег и избил да забрал в плен (многих) из них” [Тизенгаузен 1884, 542].

Під час “Великого Західного походу” багато кипчаків потрапило на ринки невольників. Серед них був Бейбарс. Датою його народження вважають 1223 або 1225 р. У рабство він потрапив ще юнаком. За інформацією ал-Йунуні, йому тоді було не більше 14–15 років. Ібн абд аз-Захір вважає, що Бейбарс походив із племені елбарлі (ільбарі). Ал-Айні вважав його племенем бурдж-огли [Кайрат Саки]. На підставі даних арабських хроністів ізраїльський арабіст А. Поляк дійшов висновку, що саме з цього племені походили Бейбарс та династія Кілауна [Поляк 1964, 38]. Ібн Ійас вказував лише на його походження з кипчаків [Кайрат Саки].

Ібн Шеддад наводив таку інформацію: “Султан Байбарс родился в стране кипчаков приблизительно в 1225 году. Во время монгольского нашествия племя Байбарса обратилось к болгарскому хану Анару с просьбой разрешить переправиться через крымский Судак и воспользоваться тамошними землями. Хан любезно предложил межгорную котловину, а во время их перекочевки вероломно напал на них, многих поубивав, а многих пленив. В числе пленников оказался и Байбарс, которому в то время было около четырнадцати. Пленников погнали на невольничий рынок в Сивасе. Там судьба разлучила нас, но в городе Халаб, на базаре Хан ибн Кылыш мы встретились вновь. С арестом его хозяина эмира Айтегина аль-Бундуктара [сказано было, что] Байбарс переходит в собственность султана” [Кайрат Саки]. Схожі дані ми знаходимо у хроніці Ібн Тагрібірди. Останній запозичив їх із твору Ібн Шеддада. Проте володар, який зрадив кипчаків був названий Унус-ханом правителем улагів. В обох джерелах було вказано на море Судацьке та місто Судак, що нібито мало свідчити на користь того, що Бейбарс походив із надчорноморських степів [Тизенгаузен 1884, 542; Кайрат Саки].

Монгольське вторгнення у Карпато-Дунайський регіон спричинило значні спустошення. За даними Григорія Акрополіта, скіфи (тобто кипчаки) обернули Македонію на “скіфську пустелю” [Акрополит

1863, 65–69; Curta 2006, 388]. Латинський імператор Бодуен підтримував зв'язки з кипчаками і його піддані одружувались на кипчацьких аристократках [Гугуев 2007, 371; Осіпян 2005, №2, 7]. Звичайно, всі ці події стали можливими тільки завдяки сприянню Асенідів. Але чому болгари, які до того виступали супротивниками хрестоносців, надали їм допомогу напередодні монгольського вторгнення у Центрально-Східну Європу?

Для цього необхідно проаналізувати стан справ у регіоні в зазначений період часу. До кінця 30-х рр. XIII ст. Асеніди стали гегемонами на Балканах. Латинська імперія остаточно занепала і сама потребувала допомоги. Єдиним, хто міг становити загрозу для Болгарії, був Іоанн Дука Ватац. І хоча Іван Асень II до того перебував з ним у союзі, однак його непокоїло посилення нікейського імператора. Після перемоги у битві біля Клокотниці відбувся поворот у ході політики Асенідів. Союз із Іоанном III (Дукою Ватацом) став недоцільним. Болгари разом із латинянами взяли в облогу місто Чорлу [Акрополит 1863, 68–69]. На думку В. Златарські, кипчаки були переселені Іваном Асенем II до Східної Фракії з метою охорони цих земель від ромеїв та латинян [Златарски 1994, 399–400]. До монгольського завоювання кипчаки надавали всебічну допомогу болгарам. І Тертериди, і Шишманіди мали кипчаків серед своїх предків [Осіпян 2005, №2, 8; Прицак 2008, 46].

Таким чином, цілком закономірно, що кипчаки прагнули рятуватися втечею до володінь Другого Болгарського царства. Там вони не лише дістали притулок, а й увійшли до складу військової знаті цієї держави і зробили кар'єру. Становище кипчацьких беків та їхніх людей у Болгарії було близьким до стратіотів та акритів у Візантійській імперії. За наступників Івана Асеня II у Бранічеві утворилось автономне князівство. Ним правили кумани Дрман та Куделін [Прицак 2008, 65, 102–103]. За доби домінування на Балканах Ногая у Північно-Східній Болгарії утворилось Відінське князівство. Його засновник Шишман також належав до кипчацької аристократії [Прицак 2008, 46; Павлов 2003]. І. Вашарі ж стверджує, що батько Георгія Тертера був родичем Котяна [Vasary 2005, 66]. Сам Георгій став болгарським царем у 1280 р. [Vasary 2005, 82]. П. Павлов припускає, що батько Тертера був родичем Котяна [Павлов 2000]. Великі кипчацькі анклавні були розташовані поблизу Пірдора, Софії, Радоміра, Кюстенділа, а також у Македонії та на узбережжі Егейського моря [Андреев 1988, 129–130]. Документи фіксують їхні поселення поблизу міст Тирново, Софії, Вратса у Болгарії, поблизу Скоп'є, Костура, Кайларе, Куманова у Македонії [Stoyanow 2001].

Ті події, які Ібн Тагрібірди описував у своїй хроніці, у принципі, були неможливі в Болгарії. Кипчаки як на початку, так і наприкінці XIII ст. були сильно інтегровані до болгарського суспільства. Іван Асень II не міг підступно зрадити тюркських кочівників. Якби він насправді це зробив, йому б загрозувала помста з боку болгарських кипчаків. Зважаючи на цю інформацію, можна припустити, що кипчацькі міграції до Болгарії були можливі не тільки в районі Добруджі, Відіна та на кордоні з “*Marchia*”, а й уздовж усієї нижньої течії Дунаю.

Війна монголів проти кипчаків тривала і після того, як Чингізиди завоювали Дашт-і Кипчак. Про запеклу боротьбу між монголами та кипчаками свідчать навіть скандинавські саги. В оповіді про Егіля Однорукого зазначається, що двоє братів синів Горма з Блоккуманланду вбили Родіана, короля “Таттарії” [Пріцак 2003, 354]. Рашид ад-Дін згадував, що 639 р. г. велика кількість кипчаків напали на Кутана (Кадана) та Сонкура, сина Джучі [Тизенгаузен 1941, 38]. Як відомо, Кадан у 1242 р. воював у Далмації і зробив спробу заволодіти Кліссом [Храпачевский 2004, 391]. Він, повертаючись із Центральної Європи, деякий час перебував на території Болгарії. Імовірно, монголам протистояли колишні піддані Котяна, які перебували на службі у Івана Асеня II.

Що стосується подій у Болгарії, наявні лише уривчасті свідчення. Тома Сплітський вказував, що Бат та Кайдан (Кадан) призначили у Болгарії місце збору військ [Фома Сплітський 1997, *глава XXXIX*]. Рогерій повідомляв, що Кадан вдерся до Болгарії після того, як спустошив Босну (Боснію) та Рашку (Сербію) [Rogerii 1892, 565; Латински извори 1981б, 187]. Чернець Рішар із Сенонського монастиря повідомляв, що монголи спустошили східні країни, серед яких Польща, Болгарія та Угорщина [Латински извори 1981б, 189–190]. У грузинському джерелі вказано, що монголи дійшли до володінь болгарів та сербів [Цулая 1981]. За інформацією Степаноса Орбеліана монголи досягнули кордонів алеманів та унгарів (німців та угорців) [Юрченко 2002, 144–145]. Гетум з Корікоса вказував, що “після того як Бату прогнав команів з області Команія, він вступив до області Русія й здобув її, й він завоював область Газарії та область Булгарії. А після він прибув до Угорського королівства, і там він знайшов деяких команів й захопив їх” [Осіпян 2005, 334].

Події попереднього року в Болгарії майже не відомі. Монголи атакували Угорщину з кількох напрямків. Цілком правдоподібною є гіпотеза, що монголи могли воювати з болгарами вже у 1241 р., тоді ми можемо пояснити, чому Іван Асень II несподівано відступив від Чорлу. Напев-

но, не смерть цариці, а монгольське вторгнення було причиною того, що цей цар разом із союзними йому кипчаками та куманами припинив війну проти ромеїв. У хроніці Феодора Скутаріота є вказівка, що переселення кипчаків сталося проти волі Асенідів. За його версією, кипчаки та кумани перейшли через Балканські гори та спустошили землі Македонії до Мариці. Феодор Скутаріот повідомляв, що багато міст було здобуто і зруйновано, а їхніх мешканців продано у рабство в Адріанополі, Дімотіці, Візі та Галліполі [Грьцки извори 1972, 272–273].

Іван Асень II, на думку Альберика де Труа Фонтене, загинув внаслідок здійснення Божої волі, але не через кипчаків-язичників, а через “друзів” (у зв’язку з цим можна згадати про Йону та Саронія) [Albrići 1874, 949–950; Латински извори 1981б, 185]. Що ж до людей Котяна, то частина з них повернулася до Угорщини. У 1246 р. на службу до Бели IV прийшов Сейхан, а молодший король Іштван V одружився на його доньці Ержебеті (Єлизаветі) [Vasary 2005, 99, 102–103].

Частина кипчаків стала союзниками латинян і воювала проти ромеїв [Акрополит 1863, 69; Гугуев 2007, 370]. Їхні вожді Йона та Шир Янні (Саронія) одружили своїх доньок із латинськими аристократами. Доньки Шир Янні були одружені із Жоффруа де Мері та Бодуеном де Гено, а донька Йони – з Наржо де Тусі [Vasary 2005, 66]. За свідченнями Жана де Жуанвіля, латиняни та кипчаки дали клятву вірності [Жуанвиль 2007, 118]. У візантійській хроніці кипчаки були названі союзниками латинян та болгар [Акрополит 1863, 69]. Латиняни разом із кипчаками Шир Янні могли атакувати болгар. Тож Іван Асень II перебував у досить скрутному становищі. У 1242 р. монголи здійснили напад на Болгарію. Під час походу до Фракії та Македонії латиняни мали зіткнутися з монголами. За свідченнями автора австрійської хроніки та леобенського аноніма, з ними зіткнувся латинський імператор Бодуен [Vasary 2005, 70]. Однак, про це не згадували францисканські місіонери Плано Карпіні та Ц. де Брідія. Також жодного слова про цей факт немає у доробках візантійських авторів.

Стосовно завершення походу у Рашид ад-Діна є такі дані: монголи завоювали міста Улакут, Киркин та Киле [Тизенгаузен 1941, 38]. Якщо йдеться про завершення походу, то логічно пов’язати етнонім “Улакут” з Другим Болгарським царством [Тизенгаузен 1941, 38]. Феодор Грамматик вказував, що навала монголів відбулась у рік 6751 (1242–1243 рр.) [Павлов, Владимиров 2009, 86]. П. Павлов так реконструював шлях корпусу Кадана через Болгарію: Прізрен – Ніш – Средец (Софія) – Іскрський перевал – Червен бряг – Ловеч – Севлієво – Тирново [Павлов, Владимиров 2009, 85]. Маршрут корпусу Бату: Белград – Браніче-

во – Відін – Нікополь [Павлов, Владимиров 2009, 86]. Цілком імовірно, що болгари воювали з монголами вже в 1241 р. Зокрема, Філіпп Муске повідомляв, що Іван Асень II до своєї смерті вдало воював проти монголів [Spinei 2003, 445].

Беручи до уваги той факт, що Болгарія після 1242 р. стала вассалом Улусу Джучі, логічно припустити, що під час “Великого Західного походу” було здобуто болгарську столицю [Рубрук 1957, 89]. Цікаво, що після вторгнення монголів грекомовні джерела не згадували про Івана Асеня II. Однак проти болгарів воював не тільки Кадан, який не зміг до того здобути кілька міст Далмації (про що, безумовно, мало бути відомо болгарам), а всі монгольські сили, спрямовані до Європи [Тизенгаузен 1941, 38].

Вторгненням монголів можна пояснити те, що частина кипчаків перейшла на службу до Ласкарисів. Нашадки кипчаків займали високі посади у Візантійській імперії. Сиргіан був правителем Фессалонік, другого за значенням міста імперії [Осіпян 2005, №2, 8; Павлов 2009, 392–393]. Після вказаних подій були згадані Кутан та Сонкур, які воювали з кипчаками. Останніх, своєю чергою, можна ототожнити з кипчацькими мігрантами у Фракії. За гіпотезою І. Вашарі, до 1242 р., Шир Янні (Сароній) служив латинянам, аж доки Іоанн III Дука Ватац не схилив його на свій бік [Vasary 2005, 67–68].

У Малій Азії кипчаків оселили поблизу Філадельфії, Сарди, Смірни (Ізміра) та вздовж річки Сангаріос [Григора 1862, 35; Гугуев 2007, 370; Юрченко 2003, 398; Павлов 2009, 390]. Один з кипчаків керував островом Скопелом [Павлов 2009, 391]. Не виключено, що Шир Янні разом із іншими кипчаками брав участь у облозі Фессалонік (1242 р.), Пелагонійській битві (1259 р.) та відвоюванні Константинополя (1261 р.) [Акрополит 1863, 77, 197–198; Vasary 2005, 114–116; Павлов 2009, 390–391]. У 1247 р. болгари та ромеї разом з кипчаками воювали проти латинян. Іноді траплялось так, що кипчаки, які служили у військах різних держав, воювали між собою. Один із таких випадків, стався у 1256 р. Вождь кипчаків Клеопа воював проти кипчаків, які перебували на службі у болгар. П. Павлов вважає, що вождем кипчаків, котрі служили болгарам, був Тігак [Павлов 2009, 391]. У 1273 р. кипчацькі загони брали участь у кампанії ромеїв, що завершилась битвою під Костуром [Павлов 2009, 392].

У 1270 р. кипчаки були задіяні в облозі Монемвасії, а в 1272–1273 рр. воювали проти фессалійського правителя севастократора Іоанна [Павлов 2009, 391]. Не зважаючи на те що кипчак Клеопа вірно служив ромеям, імператор Феодор Ласкаріс вважав за нормальне у листі

висміювати його походження. Також він згадував, що кипчаків називали собаками (так зневажливо ромеї називали кипчаків) [Павлов 2009, 392]. Загалом, для ромеїв було традиційним зневажливо ставитись до людей не зі свого середовища. Мабуть, марно Котаніц Торнік у 1280 р. втік до Сербії [Павлов 2009, 392]. Згодом, у 1332 р., до сербів утік Сиргіан [Павлов 2009, 393–394]. Кількість кипчацьких мігрантів до Сербії була досить значною для того щоб Стефан Урош Мілутін направив на допомогу Андроніку II 2 тис. воїнів з їхнього числа. У цій кампанії також взяли участь Тодор Святослав та Михайло Шишман. Кипчаки, які перебували на службі в Андроніка II, отримали прониї у Фракії. У 1327 р. їх переселили на острови Лемнос, Фасос, Мітіліні (Лесбос). Населені пункти Комані зафіксовані в префектурі Ахея, на північний схід від Патр у окрузі Пелопоннес і на північний захід від Дівріса. Два населених пункта Куманіци зафіксовані в округах Драма і Салоніки. Поблизу від Патр у XVIII ст. мешкав численний рід Куманіотіс. П. Павлов пов'язує з кипчаками грецькі прізвища Куманідіс та Команідіс [Павлов 2009, 394].

Угорці використовували кипчацьких воїнів у якості допоміжної кінноти під час війн зі своїми західними сусідами. Деталі цих кампаній відомі нам із чеських хронік. Під час одного з кипчацьких рейдів на чеську територію загинуло кілька тисяч християн у Моравії [Annales Bohemiae 1874; Fontes Regum Bohemiarum 1874, 290–291]. Чеський хроніст вказував, що кипчаки вбили багатьох християн у Моравії поблизу Оломоуца [Annales Bohemiae 1874; Fontes Regum Bohemiarum 1874, 290–291]. Кипчаки взяли участь у Крессенбрунській битві [Annales Ottakariani 1874; Fontes Regum Bohemiarum 1874, 310–316]. У 1278 р. угорські та кипчацькі загоны брали участь у битві на Моравському полі [Zimonyi 2007; Fontes Regum Bohemiarum 1874, 330; Simonis de Keza 1849, 121]. Беки (беги) Алпар, Узур, Арбуз, Туртул, Кеменече відігравали помітну роль у політичному житті Угорщини [Осіпян 2005, №2, 7, 9; Голубовский 1889, 13]. У 1279 р. відбувся з'їзд знаті у Тетені. На ньому частина кипчаків прийняла вимоги, які ставили до них Папа Римський та угорські барони. Права та обов'язки кипчаків були закріплені у спеціальних документах. Узур та Алпар (Алпра) прийняли умови запропоновані угорцями. Можна припустити, що й Арбуз, Туртул та Кеменече знаходились у таборі, погодившись [Articuli Comanorum 1849; Constitutio Comanorum 1849; Paloczi-Horvath 1989, 54–55, 79–80; Verend 2001b, 106, 108–109].

Проте була й інша частина кипчаків, які виступила проти баронів. Це призвело до конфлікту. Поразка у битві на озері Ход у 1282 р. (або

1280 р.) вплинула на долю кипчаків. Вони не мали вже такого привілейованого становища як до битви [Голубовский 1889, 22; Осіп'ян 2005, №2, 9]. Решта кипчаків продовжувала служити в угорських військах і за часів правління королів Карла Робрета та Людовіка I (Лайоша Великого). Це були Бутемер з Ілунчук (Ілончук), Деметрій з Борчол (бурдж-олги), Деметрій з Улас (улаш-огли) [Mándoky Kongur 1972; Mándoky Kongur 1976].

Кипчаки, програвши битву на озері Ход, мігрували на схід і опинились у володіннях Джучидів [Отрошенко, Рассамакін 1986, 14–36]. Повернення частини мігрантів до Дашт-і Кипчак відбувалося і відразу після Великого Західного походу. Серед тих, хто насправді повернувся з Угорщини, хроністи згадували Олдамура. Його можна ототожнити з Алдіміром болгарських істориків, який був родичем Георгія Тертера [Павлов 2000; Павлов 2009, 400; Chronicon Pictum 1883, 226; Johannis de Thwocz 1776, 188; Chronicon Dubnicense 1884, 106–107]. Пізня поява Алдіміра у Болгарії може бути пояснена поразкою на озері Ход. Алдімір прагнув помсти, і він був одним із тих, хто привів військо Джучидів до Угорщини в 1285 р. [Павлов 2000; Павлов 2009, 400].

П. Павлов вважає Дрмана та Куделіна найманцями на службі у болгар. У 1284 р. György Sóvági воював проти кипчака Дормана та його болгарських союзників. Дорманом угорських джерел міг бути Дрман, який поряд із Куделіном згадувався у Бранічево [Vasary 2005, 101–108; Димитров 1998, 192–193]. Ці кипчацькі аристократи були васалами Асенідів та супротивниками просування угорців на південь та схід [Димитров 1998, 192–193]. Посилення їхньої присутності на Середньому Дунаї співпадає з появою Ногая в Болгарії. Кипчацькі впливи на Болгарію посилювались [Vasary 2005, 86–88; Павлов 2009, 399–400].

Дрман та Куделін із Бранічево використовували кипчацькі загони проти сербського короля Мілутіна. Проте війська Мілутіна та Уроша завоювали Бранічево та Белград. Після цього Дрману та Куделіну вирішив допомогти Шишман із Відіна, який був кипчаком за походженням. Проте серби перемогли його військо і дійшли до Відіна. Всі ці події не могли не викликати реакції з боку Ногая. Зібравши усе своє військо, Ногай рушив на допомогу болгарам і завдав поразки Мілутіну та Урошу. Сербія стала васалом Улусу Джучі [Данило Други 1988; Vasary 2005, 101–104, 107–108; Павлов 2009, 398–400].

Ті кипчаки ж які опинились під владою Улусу Джучі прийняли монгольську імперську ідеологію і склали основу населення нової

держави – Улусу Джучі. У кочових степах з'явилося багато нових міст [Крамаровський 2012а, 17–35]. Образ кипчаків продовжував жити у мистецтві. Щоправда він дещо видозмінився. Кипчак у монгольському костюмі був зображений на фресці Лоренцеті [Крамаровський 2012 б, 282–291].

Висновки. Завоювання східноєвропейських степів монголами почалось із зіткнення з Бачманом у 1237 р. Операцією керував Субедей, а безпосередньо бойові дії здійснювали Мунке та Бучек. Бачман походив зі східнокипчацького племені ільбарі і був найманцем на службі у болгарських та саксинських емірів. Що стосується вторгнення у надазовські степи, то можна стверджувати, що у 1238 р. Донщина вже була підкорена і токсоба увійшли до складу війська Джучидів. Шибан здійснював операцію на південному напрямку і за допомогою двох інших царевичів вдало завершив кампанію у Криму. У місцевості Татакара він здобув перемогу над лукоморськими кипчаками, і сталося це у 1239 р. Серйозний опір монголи зустріли у Наддніпрянщині. Берке здобув перемогу над кипчаками, на початку 1239 року і Котян був вимушений мігрувати до Угорщини.

Кипчацько-куманські міграції відбувались у кількох напрямках. Незначна частина втікачів осіла на Русі та в Криму. Куди більш масштабнішим було переселення кипчаків та куманів до Центрально-Східної Європи. Кипчаки та кумани стали воїнами на службі у болгарських царів та угорських королів. Попри те що після страти Котяна деяка частина його людей мігрувала на південь, кипчаки продовжували служити в угорському війську. Після того, як люди Сейхана мігрували з Болгарії до Угорщини, їхня кількість збільшилася. Зростання впливу кипчаків у цих країнах можна датувати 70-ми роками XIII ст. Що стосується часу кипчацько-куманських міграцій до Угорщини, то вони відбулися у 1237–1239 та 1246 рр. Болгари допомагали кипчакам у боротьбі з Чингізидами у 1240–1242 рр. За Дунай був спрямований і один із головних напрямків кумансько-кипчацької міграції. Переселення кочівників до Болгарії могло відбуватися протягом 1237–1239 рр. Унуз-хан арабського історика Ібн Тагрібірди – Іван Асень II. Під час монгольського вторгнення в Болгарію частина кипчаків мігрувала далі на південь, увійшовши в контакт з ромеями та латинянами. Кочівники були розселені на території Фракії та Малої Азії і брали участь у балканських подіях 40–60-х рр. XIII ст.

Отже, перемогу монголів над кипчаками Бачмана можна датувати 1237 р. Визначну роль у вдалому завершенні цієї кампанії відіграв Су-

бедей. Кампанія проти кипчаків Надчорномор'я у 1238–1239 рр. була здійснена корпусом Берке. Проти кипчаків Надкаспію діяв корпус, який воював проти народів Кавказу. Куманська єпископія була ліквідована внаслідок евакуації угорцями населення.

ВИСНОВКИ

Джерельна база історії кипчаків є значною та різноманітною. При вивченні проблеми використовувалися свідчення монгольських, тюркських, китайських, перських, арабських, вірменських, грузинських, слов'янських, візантійських грекомовних, європейських латиномовних хроністів. Проте дані з історії кипчаків та куманів ще належним чином не систематизовані. При дослідженні історії східної частини Дашт-і Кипчак доречно окрім даних арабських та перських хроністів, використовувати інформацію китайських, монгольських та слов'янських джерел. Для того щоб найбільш правдиво реконструювати минуле північнокавказьких степів, необхідно звернутися до грузинських та слов'янських літописів. Попри те що перські та арабські хроністи повідомляють найбільший обсяг інформації про Дашт-і Кипчак, їхні свідчення потрібно перевіряти на основі усього наявного масиву джерел. Для висвітлення кумано-кипчацьких міграцій на Балкани та в Центральну-Східну Європу першочергове значення мають європейські латиномовні та візантійські грекомовні хроніки.

У сучасній монголознавчій та тюркологічній науці існує значний перелік праць, у яких згадано про кипчаків. З усіх робіт з куманології слід виокремити доробки П. Голубовського, О. Прицака, С. Кляшторного, С. Плетньової, І. Вашарі, А. Палочі-Хорвата, В. Спінея, П. Голдена. Кожен із названих дослідників здійснив значний внесок у розвиток куманологічної науки.

Дашт-і Кипчак напередодні монгольського завоювання не був єдиним політичним цілим. Хроністи вказували на значну кількість кипчацьких племен напередодні монгольської експансії. Проте тільки про деякі з них вони мали достатній обсяг інформації. Причиною цього є фрагментарність даних нарративних джерел про етнічний склад Дашт-і Кипчак. Найбільше інформації міститься про домінуючі племена.

Існувало кілька конфедерацій племен, серед яких однією з найпотужніших була конфедерація східних кипчаків. На чолі цього об'єднання був клан ільбарі, який домінував над йемеками. Ільбарі мігрували до західноєвразійських степів на початку XII ст. та замінили у ролі правлячого клану кай. Для ільбарі була характерна тісна взаємодія з хорезмійським султанатом. Відносини з хорезмійцями не завжди були ворожими, а з кінця XII ст. стали союзними. Кипчацькі беки увійшли до складу хорезмійської аристократії. Ільбарі були міцно пов'язані з “Внутрішньою” (в російській термінології “Центральною”) Азією. Ільбарі підтримували союзні відносини з меркітами та найманами.

Експансія східних кипчаків на захід у середині та наприкінці XII ст. призвела до зіткнень з волзькими булгарами. Іншою впливовою конфедерацією були кангли. Вони були сусідами Саксину та башкирів у Волзько-Уральському регіоні.

Серед кипчаків Наддніпрянщини найпотужнішими були племена бурд-жогли та іт-огли. Активність останніх у XIII ст. була спрямована на Крим та Балкани. Там вони разом з іншими племенами кипчаків брали участь у війнах Асенідів. Про ханів “не-диких половців” у XIII ст. відомо здебільшого за даними угорських латиномовних та візантійських грекомовних джерел. Що стосується Донщини, то існують свідчення про домінування там племені токсоба. До цього племені належав Шарукан та його нащадки. У XIII ст. Юрій Кончакович вважав за краще здійснювати походи на Русь, а спрямувати сили свого ханства на Кавказ. Відносини з народами Кавказу в першій чверті XIII ст. не були союзними. Під час експедиції Джелал ад-Діна до Грузії кипчаки-токсоба виступили на боці хорезміїців.

У XIII ст. надазовські та північнокавказькі степи перебували під контролем клану Шаруканідів з племені токсоба. Але у середині XI ст. територія цього вождівства займала тільки частину території басейнів Дону та Сіверського Дінця. Вістря експансії було спрямовано проти Русі. Домінування серед західних кипчаків Шаруканіди здобули завдяки вдалій війні проти клану кай. Походи Володимира “Мономаха” лише тимчасово послабили Шаруканідів і призвели до їхнього переселення на Північний Кавказ, де токсоба завдали поразок дербентським кипчакам та аланам. Вдалі кампанії Отрока на Північному та Південному Кавказі підвищили його авторитет серед кочівників і дозволили передати владу від батька до сина, а не від дядька до племіника. Ханом-об’єднувачем був Кончак, який спромігся згуртувати кипчацькі племена Північного Кавказу та донецьких степів. Володіння спадкоємців Єльтута та Сирчана склали крила квазіімперського державного об’єднання кочівників. Центром ханства були степи у басейні Сіверського Дінця, а столицями – міста Шарукань та Балик (Балин). Центром держави правили спадкоємці традицій Шарукана та Отрока – Кончак і Юрій Кончакович. На схилі існування своєї держави Шаруканіди приєднали простори ханства дербентських кипчаків.

Тільки надкаспійські степи перебували під контролем дербентських кипчаків. Перша згадка про них датована початком XII ст. Відносини з Грузією та народами Дагестану визначались політичною кон’юнктурою і змінювалась від союзу до ворожнечі. Постійними їхніми ворогами були тільки донецькі кипчаки та Ширван. Появу

кипчаків на Північному Кавказі можна датувати 40-ми рр. XI ст.

Дунайські кипчаки з'явилися на кордонах Угорщини наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XI ст. До 1116 р. вони були під владою Боняка та користувались допомогою своїх наддніпрянських родичів. Після походів Володимира Мономаха та міграції “берендеїв” (байандурів) вождівство Боняка припинило існування. На початку XIII ст. у регіоні існувало чотири вождівства. Котян був союзником Рюриковичів, Бортц орієнтувався на Арпадовичів і прийняв християнство від угорців, а Йона та Шир Янні були союзниками Асенідів (болгарської династії кипчацького походження) проти ромеїв та хрестоносців.

На заході Дашт-і Кипчак домінувало плем'я дурут. Прабатьківщина цього племені була розташована східніше. Ще у 1185 р. плем'я дурут, відоме у слов'янських літописах як “тертробичі”, було серед васалів Кончака. Давня ворожнеча між дурут та токсоба могла бути зумовлена відкочівкою племені дурут на захід, до кордонів Галицько-Волинської держави. Це сталося за життя хана Котяна. Останній брав активну участь у східноєвропейських справах. Проте встановити контроль над усіма кипчаками бодай Північно-Західного Надчорномор'я йому не вдалося. Спираючись на допомогу Угорщини, з котрим успішно конкурувало вождівство на чолі з Бортцом та Мемборком. Під контролем Котяна перебували землі навколо Південного Бугу та Наддністрянщини.

Завоювання східної частини Дашт-і Кипчак можна поділити на чотири етапи: 1) перший похід Субедей-багатура до Дашт-і Кипчак (Перша Туркестанська кампанія, 1205 р.), що мав на меті знищення меркітів та розвідку боєм територій кипчаків; 2) Західний похід (Друга Туркестанська кампанія, 1218–1224 рр.), який завершився монгольським завоюванням просторів Центрального і Північного Казахстану та півдня Західного Сибіру; 3) кампанії 1229 та 1232 рр., котрі мали за мету війну з Волзькою Булгарією і спричинили підкорення кочівників надуральських степів; 4) початок Великого Західного походу (1236–1237 рр.), що призвів до остаточної перемоги над східними кипчаками на території Середнього Поволжя.

Монголо-кипчацькі війни почались з 1205 р., коли Інаси переховував у себе меркітського вождя Ходу і відмовився видати його Чингіз-хану. Перший похід монголів був спрямований не тільки на переслідування меркітів, а й на розвідку боєм території Дашт-і Кипчак. Перше зіткнення між монголами та кипчаками могло відбутись у гірській долині Юй-Юй у межиріччі Іртишу та Ішиму.

Завоювання просторів східнокипчацьких степів почалось у 1219 р., коли Чингіс-хан розпочав Західний похід. Саме у цей час багато кип-

чаків перейшло на бік монголів. Навіть кипчацька знать хорезмійського султанату бажала увійти в переговори з Чингісханом, що в підсумку призвело до катастрофічної поразки військ Ала ад-Діна Мухаммеда б. Текеша і Джелал ад-Діна Манкбурні та міграції частини тюркських племен на південь і захід. Під час кампаній 1205 та 1219 рр. командування військами здійснював Субедей-багатур.

Завоювання територій східних кипчаків було завершено внаслідок подальших монгольських походів. Похід Джучі на північ остаточно зламав волю до опору у східних кипчаків, а сили канглів зазнали потужного удару під час повернення туменів Джебе-нойона та Субедея-багатура зі Східної Європи. У 1229 р. опір канглів Надаралля був остаточно подоланий і монгольські війська вийшли до Волги та Уралу. Тільки невелика частина кипчаків-ільбарі на чолі з ханом Бачманом продовжувала опір у Поволжі і була переможена тільки у 1237 р.

У монгольському завоюванні західної частини Дашт-і Кипчак також можна виокремити кілька етапів: 1) вторгнення монголів у північнокавказькі та східноєвропейські степи (1222 р.); 2) битва на річці Калка та поразка монгольських військ від волзьких булгар (1223 р.); 3) Великий Західний похід (1236–1242 рр.), який закінчився підкоренням кипчаків східноєвропейських та північнокавказьких степів, а також міграцією великої кількості кипчаків до Угорщини та Болгарії.

Західний корпус Субедея-багатура та Джебе-нойона був спрямований Чингісханом на захід, щоб прозондувати можливість підкорення територій на захід від Туркестану. Алани стали ворогами монголів ще під час війни у Грузії. Алани та кипчаки виступили проти Субедея-багатура та Джебе-нойона не разом, а окремо одне від одного. Руйнувань зазнали поселення у Східній Аланії, а перші кипчаки, з якими довелося зіткнутися монголам, були не донецькі, а дербентські. Вторгнення монголів на Північний Кавказ почалось навесні 1222 р. Спочатку були переможені дербентські, а потім донецькі кипчаки.

Після перемог у східній частині Північного Кавказу війська монгольських командувачів роз'єднались. Джебе-нойон рушив на захід і через кубанські степи дістався Таманського півострова. Форсувавши Керченську протоку, він увійшов на Кримський півострів і здобув місто Судак. Субедей-багатур був зайнятий війною з кипчаками і рушив на північ. У битві на річці Буцзу війська кипчаків-токсоба зазнали поразки, а їхній правитель Юрій Кончакович втік до Русі. Більшість кипчацьких ватажків мігрувало на Русь і просили допомоги у Рюриковичів, що, у свою чергу, призвело до битви на Калці. Кипчаки воювали

у складі авангарду союзних військ, але були переможені монголами 31 травня 1223 р. у битві на річці Калці.

Конфлікт між русами та монголами був зумовлений не тільки матримоніальними зв'язками кипчаків із Рюриковичами, а й агресивною риторикою монгольських послів. Поняття “Небесного мандату” було незнайоме Рюриковичам. Монголи сприймалися русами як чергові завойовники зі сходу, і вони прагнули застосувати щодо монголів уже відому модель. “Своїми поганими” руси вважали кипчаків і прагнули захистити їх від нових завойовників.

Щодо питання про чисельність військ сторін не можна дійти однозначних висновків, оскільки у джерелах XIII ст. такі дані майже відсутні. Окрім того, у поразці в Калкській битві не варто звинувачувати тільки кипчаків. Китайські, арабські, перські та європейські латиномовні хроністи не зазначали, що до поразки призвели саме дії кипчаків. Галицько-Волинський літописець вказував на неузгодженість дій полководців союзного русько-кипчацького війська. Інформація новгородського джерела щодо цих подій мала політичне забарвлення.

У 1236 р. був розпочатий Великий Західний похід. Субедей-багатур прагнув придушити опір народів Поволжя. Внаслідок добре спланованої кампанії кипчаків Бачмана було відрізано від союзників і оточено на Середній Волзі. Перемогу над вождем ільбарі здобув Субедей-багатур. Пізніше цю заслугу перські та китайські хроністи приписали Мунке та Бучеку. Дії проти кипчаків у 1237–1238 рр. здійснював Берке. Однак боротьба у Дашт-і Кипчак продовжувалась фактично до 1239 р. У 1238 р. під контроль монголів потрапила більшість північно-кавказьких степів. Тільки дербентські кипчаки мали бути підкорені у 1239 р. У степах Донщини в 1237–1238 рр. діяв корпус монгольських військ на чолі з Берке. Саме Берке завдав поразки Котяну, після чого плем'я дурут було вимушене мігрувати до Угорщини. У кубанських та кримських степах діяв тумен Шибана, який і здобув перемогу над кипчаками на пагорбі Таткара, поблизу міста Судака.

Монгольське завоювання зумовило значні міграції кипчаків та куманів на захід та північ. Велика їхня кількість знайшла притулок в угорського короля Бели IV. Однак внаслідок конфлікту з угорською аристократією, частина кипчаків залишила Алфьолд і мігрувала до володінь Асенідів. Ті дії стосовно кипчаків, котрі приписував болгарам Ібн Тагрібірди, не могли відбутися на території Болгарії, а швидше за все мали місце в Угорщині.

Таким чином, монгольське завоювання Дашт-і Кипчак призвело до утворення нової євразійської імперії – Улусу Джучі. У цій державі

більшість населення й основну масу війська склали саме кипчаки. Монгольське завоювання Дашт-і Кипчак тісно пов'язане з іншими подіями світової історії – падінням держави хорезмшахів та підкоренням Русі монголами. Процеси етногенезу, що відбувались на теренах Дашт-і Кипчак, зумовили появу багатьох тюркських народів кримських татар, ногайців, балкарців, карачаївців, татар Поволжя, сибірських татар, казахів. Кожен із цих етносів має серед своїх предків кипчаків.

АННОТАЦИЯ

В первой главе “Источниковый базис” проведено обозрение **использованных источников**. Источниковый базис истории кыпчаков достаточно широкий. В этом исследовании использованы материалы монгольских, китайских, тюркских, персидских, арабских, армянских, грузинских, славянских, греческих, европейских (латиноязычных) источников. Каждая из упомянутых групп источников имеет свои особенности.

Условно все источники можно разделить на европейские и восточные. Среди восточных есть хроники на фарси, монгольском, китайском, арабском, грузинском, армянском и на староузбекском языках. Среди монгольских источников необходимо выделить “Сокровенное сказание монголов”. Главным источником, который дает нам возможность узнать взгляды китайцев, является “Юань-ши (История династии Юань)”. Сведения этого источника позволяют познакомиться с видением монгольского завоевания Дешт-и Кыпчак в Великой Монгольской империи. В нём отображены основные этапы монгольского завоевания: первые монгольские вторжения в восточную часть Дешт-и Кыпчак, поход Субэдэя-багатура и Джэбэ-нойона в восточноевропейские степи, война с ханом ильбари Бачманом, “Великий Западный поход”.

Исследование истории кыпчаков было бы невозможным без материалов историков исламского мира. Их можно разделить на персидские, тюркские и арабские. Наиболее полно история западноевразийских кочевников освещена в “Границах мира” неизвестного персидского автора, “Истории завоевателя мира” Джувейни, “Насировых таблицах” ал-Джуджани, “Сборнике летописей” Рашид ад-Дина. Среди арабских хроник были использованы работы Ибн Хордадбеха, Гардизи, Тахира ал-Марвази, ал-Идриси, Йакута, Ибн ал-Асира, ан-Нувайри, Ибн Халдуна.

Среди хроник стран Христианского Востока армянские и грузинские летописи имеют особое значение. “Анонимный грузинский хронограф” имеет наибольшее значение для освещения событий эпохи монгольского вторжения на Северный Кавказ, “Житие царя царей Давида”, “Житие царицы Тамар”, “История и Восхавление Венценосцев” – для описания грузино-кыпчакских и кыпчакско-аланских отношений, хроники армянских каноников Вардана, Киракоса Гандзакци и Себастици – для освещения истории кыпчаков на Южном Кавказе (Закавказье в русской терминологии). Среди сирийских хроник необходимо отметить сочинение Михаила Сирийца.

Европейских хронистов можно разделить на европейских латиноязычных, славянских и византийских грекоязычных. Анна Комнина, Иоанн Киннам, Никита Хониат, Георгий Акрополит, Георгий Пахимер, Никифор Григора описывали действия кыпчаков на Балканском полуострове. Среди славянских хроник, описывающих военную и политическую историю кыпчаков, следует выделить Ипатьевскую, Новгородскую первую и Лаврентьевскую летописи. Среди европейских латиноязычных хронистов необходимо упомянуть Генриха Латвийского, Рогерия, Альберика де Труа Фонтене. Более детально следует проанализировать латиноязычные источники стран Центральной Европы. Сведения Шимона Кезаи и Яноша Туроци важны для освещения истории кыпчаков в Венгрии.

Что касается мемуаров, то большинство из них были записками путешественников и были написаны на латыни. Джиованни де Плано Карпини, Ц. де Бриди и Вильгельм Рубрук описывали территории *Rax Mongolica*. Юлиан в описании путешествия в Восточную Европу осветил историю Поволжья и монгольского завоевания владений кыпчаков. Большое значение для куманологической науки имеют мемуары, написанные старофранцузским языком. Жоффруа де Виллардуэн осветил совместные действия болгар и кыпчаков против крестоносцев. Робер де Клари, кроме описания Адрианопольской битвы и осады Фессалоник, описывал быт кыпчаков.

Во второй главе “Историография истории кыпчаков” проанализировано освещение истории кыпчаков в историографии разных стран мира. Изучение истории Улуса Джучи и кыпчаков было начато немецкоязычными исследователями. Данная проблематика нашла развитие в работах Й. Хаммера-Пургштала и Й. Маркварта. Франкоязычная историография проблемы представлена исследованиями Р. Груссе и П. Пелльо. Среди англоязычных исследователей необходимо выделить публикации Д. Синора, Т. Оллсена, П. Голдэна.

Особенное место в исследовании истории кыпчаков занимают исследования ученых из Центрально-Восточной Европы. Куманология в Венгрии была основана ещё в XIX веке. Среди современных венгерских исследователей необходимо выделить А. Палочи-Хорвата и И. Вашари. Среди современных румынских исследователей необходимо упомянуть П. Диакону и В. Спиenea. Среди болгарских учёных проблемами куманологии занимаются П. Павлов и В. Стоянов.

Отдельно необходимо отметить значительные достижения русских исследователей в современной куманологии. Первым, кто специально исследовал проблему монгольского завоевания Дешт-и Кыпчак, был

И. Березин, который в 50-х гг. XIX в. реконструировал это событие на основе сведений Рашид ад-Дина. Эмигрантская российская историография представлена работами Д. Расовского и Г. Вернадского. Советская российская куманологическая наука представлена монографиями К. Кудряшова, Г. Фёдорова-Давыдова, С. Плетнёвой.

Современную российскую куманологию представляют работы по ранней этнической истории кыпчаков (С. Кляшторный), кыпчакской археологии (Ю. Гугуев, С. Гуркин, В. Иванов, Ю. Зеленский, В. Костюков, Д. Савинов), политической истории восточноевропейских степей (А. Юрченко и И. Князький). В независимой Украине историей кыпчаков занимаются А. Осипян и В. Отрощенко. Кыпчакская проблематика нашла освещение в многочисленных куманологических публикациях О. Прицака.

Среди грузинских исследователей наиболее известны З. Анчабадзе и М. Мургулия. В татарской историографии проблемами истории кыпчаков занимаются И. Измайлов и А. Арсланова. Турецкая куманология представлена работами М.Ф. Кырзыоглу и А. Гьокбея. Куманология активно развивается в Казахстане. Этнополитическую историю кыпчаков, в частности исследуют С. Ахинжанов, Б. Кумеков, А. Кадырбаев.

В третьей главе “Кыпчаки, исламская цивилизация и кочевники Центральной Азии” проанализирована этнополитическая история восточной части Дешт-и Кыпчак.

Этноним “кимак” обозначал политическую принадлежность племен к Кимакскому каганату. Во главе государства племя Йемек. В состав каганата вошли роды и племена разного этнического происхождения. В этногенезе кимаков и кыпчаков не исключено присутствие монголоязычного компонента, но нужно отметить, что в количественном отношении на просторах западноевразийских степей тюрки значительно превосходили монголоязычных кочевников.

Вследствие междоусобных войн и массовых переселений в XI в. население на территории бывшего Кимакского каганата значительно уменьшилось. Мы допускаем тождество правящего слоя населения басандайской культуры с племенем кай. Логично предположить, что большинство кай остались в Центральной Азии и только часть из них переселилась в Восточную Европу. В начале XII в. кай должны были быть вытеснены на периферию ареала, поскольку в качестве господствующего клана их заменили новые мигранты из Маньчжурии (монголоязычные ольберлики). Сама конфедерация восточнокыпчакских племен в славянских, арабских и персидских источниках упоминалась как йемеки.

Ильбари стали доминирующим кланом в восточном Дешт-и Кыпчак. Первым из ханов ильбари был Абар-хан (Кунан, Цюйчу китайских источников), а последним – Кадыр-хан Иналджык (Инасы китайских источников). Начиная с правления хорезмшаха Текеша ильбари стали родственниками Ануштегини и йемеки помогали хорезмийцам в борьбе против кара-китаев. К моменту монгольского завоевания связи между ними стали настолько тесными, что хорезмшах Мухаммед б. Текеш отказался выдавать монголам Иналджыка виноватого в смерти монгольских послов. Конфедерация йемеков также была союзником меркитов и найманов. Йемеки совершали походы в земли канглов и против Саксина.

В Приаралье находились владения конфедерации канглов. Также, как и йемеки, канглы были достаточно тесно связаны с династией Ануштегинидов и занимали высокие должности в хорезмийской иерархии. Канглы, как и любой союз кочевых племен, состояли из нескольких этнических компонентов. Правящий клан этой конфедерации состоял из кыпчаков.

В четвертой главе “Половецкая степь, Русь и Кавказ” проанализированы взаимоотношения кыпчаков с народами Восточной Европы и Кавказа. В середине XI в. кыпчаки впервые появились вблизи границ Руси. Конфликт был обусловлен экспансионизмом кыпчаков, которые в 1061 г. впервые напали на Русь. Этот факт несколько сгладил противоречия между Русью и огузами-торками. Необходимо отметить, что хотя кыпчаки не были политически объединены во время своей экспансии, но среди них существовали коалиции правителей. Наибольшую угрозу для Руси несло вождество Боняка. Союзниками Боняка в походах были Тугоркан (Тогортак) и Шарукан.

Но среди кыпчаков были и ханы, которые являлись союзниками Руси. Союзы с кочевыми вождями были необходимы князьям для того, чтобы протипоставить кыпчакам других кыпчаков. Походы русов привели к ослаблению вождеств, которые возглавляли Боняк, Тугоркан и Шарукан. Отрок и Сырчан отступили от границ Руси, их место заняли Аепичи.

Успехи Владимира “Мономаха” и Ярополка привели к тому, что Шаруканиды обратили свое внимание на Кавказ. Вследствие их продвижения на юго-восток обострились отношения с местными кочевыми группами, которые были известны в грузинских источниках как дербентские кыпчаки. Вражда между ними продолжалась и после того, как Отрок мигрировал в Грузию. Датой миграции следует считать 1118 г., а количество мигрировавших стоит оценивать в 15 тыс. кыпча-

ков. Отрок был вождем только части (крыла) державы Шаруканидов. Территория степей Северо-Западного Кавказа находилась под управлением Сырчана.

Возвращение Отрока из Грузии в 1125 г. привело к перераспределению власти в его вожестве. Власть перешла к династии Отрока, который передал власть своему сыну Кончаку, а не племяннику. Под предводительством Отрока и Кончака Шаруканиды отвоевали земли донецких степей у каепичей. Завершение этой борьбы можно датировать 60-ми гг. XII в., когда каепичи впервые упоминались среди племен “черных клобуков”. Во время правления Кончака вожество донецких кыпчаков возглавляемое племенем токсоба, распространяет свою власть на другие ханства.

Напряженные отношения между токсоба и дурут могли быть обусловлены тем, что дурут откочевали от Кончака и основали в Северо-Западном Причерноморье отдельное ханство. Наше предположение подкрепляется фактом усиления кыпчакского присутствия в Подунавье в конце XII в. “Ельтукове” не отдельное племя, а клан племени токсоба. Родоначальником правящего клана Ельтукове был Ельтут, брат Кончака. В государстве Шаруканидов они составляли одно из крыльев. Степи Северо-Западного Кавказа, могли быть другим крылом этого вожества. Поражения Кобяка Карлыевича и бурдж-оглы от русов только усилили позиции Кончака как наиболее могущественного правителя восточноевропейских степей.

Союзниками Шаруканидов на Северном Кавказе были черкесы. Противниками кыпчаков-токсоба являлись соответственно западные аланы и лакзы. То, что кыпчакам удалось пройти через Кавказские горы, было заслугой грузинского царя Давида “Строителя”, который урегулировал взаимные противоречия между аланами и кыпчаками. Отношения с грузинами были нейтральными и северокавказские кыпчаки нанимались на службу то к Багратидам, то к атабекам Азербайджана, то к хорезмийским Ануштегинидам. Союзнические отношения связывали только Отрока и Давида Строителя. Те кыпчаки, которые остались в Грузии, христианизировались и картвелизировались.

Приднепровские кыпчаки после гибели Тугоркана и поражения в ходе кампании 1103 г. значительно ослабли. На передний план вышло племя бурдж-оглы, которое принимало активное участие в походах на Русь. Однако, поражения от Рюриковичей вынудили это племя вместе с ит-оглы направить свою деятельность на Балканы, где они приняли участие в венгерско-болгарском конфликте 1202 г. на стороне болгар. Кыпчаки, которые в археологической литературе

называются крымскими, являлись частью племени ит-оглы и подчинялись клану урус-оба.

На Северном Кавказе находилось вожество дербентских кыпчаков. Впервые в грузинских источниках дербентские кыпчаки упомянуты в 1123 г., как противники кыпчаков Отрока и грузин. Их союзниками были лакзы (горцы Дагестана). Но такие союзы были эпизодичными. В 1223 г. лакзы в союзе с Ширваном, Грузией и Дербентом воевали против дербентских кыпчаков. Также ситуативными были союзы с ними эмира Дербента. Проникновение дербентских кыпчаков на Южный Кавказ было возможным только когда дербентцы позволяли им пройти через “Железные ворота”. Это происходило тогда, когда эмир Дербента враждовал с ширваншахом или грузинским царем. Грузинский летописец указывал, что столицей дербентских кыпчаков был город Севинч. Он, скорее всего, находился на реке Сунжа, известной как Севинц в славянских источниках. Отрок пребывал на Южном Кавказе только по воле грузин.

Отношения царицы Тамар и вождя дербентских кыпчаков Севинча колебались от открытой враждебности до ситуативного союза против мусульманских правителей Южного Кавказа. Когда царями Грузии были Давид “Строитель” и Георгий “Лаша”, то дербентские кыпчаки однозначно были врагами грузин. Во время правления в Грузии царицы Русуданы грузины призывали на помощь против мусульман не кыпчаков, а аланов и горские народы Кавказа.

В пятой главе “Кыпчаки на Балканах и в Центральной Европе” проанализированы взаимоотношения кыпчаков с народами Балканского полуострова. Кыпчаки в Северо-Западном Причерноморье были лишь доминирующей этнической группой. Основное кочевое население региона состояло из огузов и печенегов. Этноним “кун” обозначал всех восточных кочевников (огузов, куманов и кыпчаков), а не какое-то конкретное племя.

Выход кыпчаков на границы Венгрии можно датировать 90-ми гг. XI в. Более ранние походы кыпчаков на Венгрию совершили не кыпчаки, а огузы и печенеги. Такая поздняя датировка появления кыпчаков в Венгрии обусловлена активностью кыпчаков по отношению к Руси и Византии. Напротив, первое появление кыпчаков на Дунае можна датировать 1078 г., когда кыпчаки заключили союз с Татушем. Политический центр придунайских кыпчаков находился в Нижнем Поднепровье, где располагались основные кочевья хана Боняка.

До союза с византийцами в 1091 г., кыпчаки старались поддерживать с печенегами или дружественные, или нейтральные отношения.

Союз кыпчаков с Алексеем Комнином был ситуативным, и уже начиная с момента битвы под Левунином кыпчаки были нацелены на конфронтацию с империей ромеев. От кыпчакского вторжения на Балканы византийцев спасла только антикыпчакская деятельность Владимира “Мономаха”. Пауза в почти двадцать лет (1095–1114) между походами на Балканы была обусловлена тем, что русы оттягивали на себя основные силы кыпчаков. Походы Владимира “Мономаха” привели к распаду вожества Боняка на несколько меньших ханств. Период 20–70-х гг. XII в. в истории кочевников был эпохой политической раздробленности и идеологических изменений.

В степях между Южным Бугом и Днестром кочевало племя дурут, и его ханом был Котян. В Подунавье и Буджаке находились кочевья двух кыпчакских племен. Походы против ромеев, которые происходили в период от 1118 до 1185 г., имели характер набегов и иногда вызывали ответные действия со стороны Комнинов. Со сменой династии в Византийской империи и с началом болгарского восстания характер взаимоотношений в регионе изменился. Активное участие куманов и кыпчаков в войнах болгар против Византии было обусловлено тем, что вожди восстания Петр и Асень сами были кыпчаками.

Активизация политики Венгрии по отношению к кыпчакам датируется началом XIII в. Столкновение с кыпчаками были обусловлены болгаро-венгерским соперничеством в регионе. Владения хана Бортца находились вблизи границ Венгрии и стали центром территории Куманской епископии. В своей внешнеполитической деятельности Котян ориентировался на Русь, Шир Янни и Йона – на Болгарию, а Бортц – на Венгрию.

В шестой главе “Монгольское завоевание восточных кыпчаков” рассмотрен комплекс вопросов, связанных с историей первых монгольских походов в Дешт-и Кыпчак. Как свидетельствует проведенное исследование, первый монгольский поход в Дешт-и Кыпчак произошёл в 1205 г. и был обусловлен тем, что кыпчаки-ильбари помогли врагам Чингисхана – меркитам. Последние были в родственных связях с правящим кланом восточных кыпчаков и получили убежище у хана Иналджыка. Монголы во главе с Субэдэем–багатуром разбили кыпчаков и уничтожили меркитских беглецов. Следующая кампания произошла во время Западного похода (1219–1221). Часть кыпчаков перешла на сторону Чингисхана и стала опорой монголов на юге Западной Сибири. Другая часть восточных кыпчаков продолжала сопротивление до 1237 г. и находилась под управлением хана Бачмана. Также активное сопротивление монголам продолжали оказывать канглы.

В 1221 г. канглы и восточные кыпчаки вследствие похода Джучихана, откочевали в направлении границ волжских булгар и саксинов. Опираясь на помощь своих поволжских союзников, Бачман и Кутуз-хан продолжали сопротивление захватчикам. Вторжение туменов Субэдэя-багатура и Джэбэ-нойона привели к новому конфликту, вследствие чего монголы, хотя и потерпели поражение от волжских булгар, все-таки победили канглов в Приуралье. Поход 1229 г. привел к локальным успехам, вследствие чего Сунтай и Кукдай взяли под контроль приуральские степи, оттеснив канглов и ильбари в Среднее Поволжье. Начиная с 1229–1232 гг. фактически вся восточная часть Дешт-и Кыпчак оказалась под властью Джучидов. Ушедшие к волжским болгарам кыпчаки продолжали воевать с монголами.

Седьмая глава имеет название “Монголы на пороге Европы. Калкская битва”. Как удалось установить автору, вторжение Субэдэя-багатура и Джэбэ-нойона в Восточную Европу произошло через Кавказские горы. Монголы атаковали дербентских кыпчаков в степях севернее Дербентского перевала. Сведения Рашид ад-Дина и Ибн ал-Асира о союзе между аланами и кыпчаками базировались на реалиях грузинско-кыпчакских отношений XII в. После победы над дербентскими кыпчаками монгольские войска разделились на два корпуса. Корпус, возглавляемый Джэбэ-нойоном, опустошил северные окраины владений западных и восточных аланов, после чего вышел к Матархе, во владения касогов. Зимой 1222/1223 гг. была совершена переправа через Керченский пролив и монголы овладели Судак. Субэдэй-багатур, возглавив второй корпус, после победы над дербентскими кыпчаками вошёл во владения Шаруканидов и нанёс поражение Юрию Кончаковичу на реке Буцзу.

Юрий Кончакович не погиб в битве, а вместе с другими кыпчакскими вождами спасся бегством на территорию Руси. После Калкской битвы Юрий Кончакович аннексировал владения дербентских кыпчаков и в 1229 г. стал союзником Джелал ад-Дина. Такие выводы основаны на сведениях ан-Насави о кыпчакском вожде Гурка (Гюр-хане) и том факте, что Галицко-Волынский летописец не упоминал о гибели, а лишь о бегстве Юрия Кончаковича к Днепру. Составители “Юань-ши” упоминали о гибели его сына Татахаера (Тотоура), но сам Юйлицзы (Юрий Кончакович), по их сведениям, не погиб. Кроме того, в хронике Юлиана упоминался вождь Гурег, имя которого можно сопоставить с древнерусской формой имени Юрий.

Сразу после поражения от монголов кыпчаки вошли в дипломатический контакт с Рюриковичами. Этот фактор, а также матримони-

альные связи с кыпчакскими правителями обусловили нерушимость кыпчакско-русского альянса. Попытка монгольских послов расколоть его была неудачной, а их агрессивная риторика спровоцировала казнь послов. Фрагментарность данных нарративных источников не даёт возможности указать, кто именно из кыпчакских вождей принял участие в Калкской битве и какова была численность их войск. Нет даже списка кыпчакских вождей, принявших участие в битве на реке Калка. Сведения новгородского летописца были политически ангажированы. Опираясь на широкий круг источников, среди которых Ипатьевская и Тверская летописи, “Юань-ши”, хроники арабских и персидских авторов, мы предлагаем новую реконструкцию хода битвы на реке Калка. Согласно ей, кыпчаки вместе с галицко-волынскими и курскими контингентами действовали в авангарде союзного войска и первыми ощутили удар со стороны монгольских войск. Вследствие несогласованности действий Рюриковичей черниговские и киевские отряды не смогли помочь авангарду, который отступал под давлением воинов Субэдэя-багатура и Джэбэ-нойона. Битва завершилась победой монголов над черниговским контингентом и уничтожением киевских воинов в окружении. Монголы тогда не атаковали Русь, хотя и преследовали русско-кыпчакское войско и потом повернули на восток для соединения с войсками Джучи-хана в восточнокыпчакских степях. Возвращаясь, они столкнулись с кыпчаками ельтукове, которые, потерпев поражение, бежали во владения волжских булгар. Именно этот факт обусловил первое столкновение монголов и волжских булгар.

В восьмой главе “Великий Западный поход (1236–1242 гг.)” исследованы условия, характер и особенности монгольского завоевания западной части Дешт-и Кыпчак. Признанной датой начала “Великого Западного похода” считается 1235 г., но фактически он начался с действий монголов против волжских булгар и их союзников в 1236 г. Корпус под руководством Субэдэя-багатура отрезал от союзников кыпчаков хана Бачмана в Среднем Поволжье. В 1237 г. контингенты Бучека и Мункэ завершили операцию монголов убийством Бачмана. Бачман был представителем правящего клана восточных кыпчаков и до самой своей смерти в 1237 г. продолжал воевать против монголов. Анализ нарративных источников свидетельствует о том, что после победы над Бачманом монголы продолжили продвижение на запад. Войска, которые воевали против кыпчаков, возглавлял Бэркэ. Именно он в 1238 г. окончательно победил Шаруканидов и присоединил контингенты токсоба к монгольскому войску. В то же время в северокавказских степях действовал корпус Шибана, Бучека и

Бури, который, преследуя кыпчаков, дошёл до Матархи и победил ка-согов. Покорение кочевников прикаспийских степей было завершено монгольским корпусом, которым командовал Букдай. В начале 1239 г. крымские кыпчаки были окончательно побеждены в битве вблизи от Судака.

Вследствие проведенного исследования удалось прийти к выводу о том, что кумано-кыпчакские миграции были вызваны поражением причерноморских кыпчаков от Берке в 1238 г. В 1239 г. племена Приднестровья и Приднестровья во главе с ханом Котьяном переселились в Венгрию. Король Бела IV эвакуировал население Куманской епископии. Трения между Котьяном и венгерскими магнатами были вызваны опасениями венгерской аристократии относительно своего положения в Венгерском королевстве. Вследствие событий 1240–1241 гг. значительная часть куманов и кыпчаков оставила Венгрию и переселилась в северо-западные владения Второго Болгарского царства. После смерти болгарского царя Коломана Асеня большая часть этих кыпчаков снова мигрировала в Венгрию и поселилась в Альфёльде. Переселенцев возглавлял Сейхан. Они были союзниками венгров в войнах против чехов и сербов. Следующее поколение венгерских куманов и кыпчаков составляло элиту Венгерского королевства при Ласло IV “Куне”.

Дунайские кыпчаки мигрировали в Болгарию в 1237–1239 гг. Их возглавляли Йона и Шир Янни. Болгарский царь Иван Асень II поселил их во Фракии. Во время приближения монгольских войск к Болгарии в 1241 г. эти вожди изменили болгарам и перешли на сторону латинян, а потом никейцев. Люди Йоны и Шир Янни принимали участие в событиях византийской истории и были расселены как в Анатолии, так и во Фракии. Инициатива конфликта принадлежала не Унуз-хану (Ивану Асеню II), а кыпчакам Шир Янни. Кыпчаки, которые сохранили верность Асенидам, были расселены вдоль северной границы Второго Болгарского царства. От их вождей произошли династии болгарских царей Шишмановичей и Тертеровичей. Георгий Тертер принадлежал к потомкам хана Котьяна. Кыпчакские вожди Дорман и Куделин правили в Браничево.

В выводах указаны главные результаты исследования:

Источниковая база истории Дешт-и Кыпчак в IX–XIII вв. широкая и разнородная. При изучении проблемы использовались материалы монгольских, тюркских, китайских, персидских, арабских, сирийских, еврейских, армянских, грузинских, славянских, византийских грекоязычных, европейских (латиноязычных) хронистов.

В современной монголоведческой и тюркологической науках есть огромный массив литературы, в которой упомянуты кыпчаки. Особо необходимо выделить работы П. Голубовского, О. Прицака, С. Кляшторного, С. Плётнёвой, П. Пелльо, Й. Маркварта, И. Вашари, А. Палочи-Хорвата, В. Стоянова, В. Спиenea, П. Голдэна.

Накануне монгольского завоевания Дешт-и Кыпчак не был единым политическим организмом. Существовало несколько конфедераций племен, среди которых наиболее сильным было вождество восточных кыпчаков. Во главе этого государственного образования находился клан ильбари, который возглавлял племена йемеков. Сами ильбари мигрировали в западноевразийские степи в начале XII в. и сменили в качестве правящего клана племена кай. Для ильбари было характерно тесное взаимодействие с хорезмийским султанатом. Отношения с ним сначала были враждебными, но в конце XII в. стали союзными. Кыпчакские беки вошли в состав хорезмийской аристократии. Тесными были связи и с Внутренней (Центральной) Азией. Ильбари поддерживали союзнические отношения с меркитами и найманами. Экспансия восточных кыпчаков на запад в середине и конце XII в. привела к столкновениям с волжскими булгарами. Другой влиятельной конфедерацией были канглы. Именно они были соседями Саксина и башкир в Волго-Уральском регионе. Подобно восточным кыпчакам вожди канглы тесно взаимодействовали с хорезмийским султанатом и вошли в состав его аристократии.

В XIII в. приазовские и северокавказские степи находились под контролем клана Шаруканидов из племени токсоба. Но в середине XI в. территория этого вождества занимала только часть территории бассейнов Дона и Северского Донца. Острие его экспансии было направлено против Руси. Свое доминирующее положение среди западных кыпчаков Шаруканиды заняли благодаря удачной войне против клана кай.

Походы Владимира Мономаха только временно ослабили Шаруканидов и привели их на Северный Кавказ, где они потеснили дербентских кыпчаков и аланов. Удачные кампании Отрока на Южном Кавказе повысили его авторитет среди кочевников и позволили передать власть от отца к сыну, а не от дяди к племяннику. Ханом-объединителем был Кончак, который сумел сплотить кыпчакские племена Северного Кавказа и донецких степей. Вопреки устоявшемуся мнению, аланы не были союзниками кыпчаков.

Владения наследников Ельтута и Сырчана составляли крылья этого квазиимперского объединения кочевников. Центром ханства были степи в бассейне Северского Донца. Центром государства правили на-

следники Шарукана и Отрока – Кончак и Юрий Кончакович. На закате существования своего государства Шаруканиды присоединили к своим владениям просторы ханства дербентских кыпчаков.

Под контролем дербентских кыпчаков находились только прикаспийские степи. Первое письменное упоминание о дербентских кыпчаках датировано XII веком. Отношения с Грузией и народами Дагестана диктовались политической конъюнктурой и колебались от открытой враждебности к временному союзу. Их постоянными врагами были только донецкие кыпчаки и Ширван.

Конфедерация дунайских кыпчаков в конце XI в. возглавлялась Боняком. В результате походов Владимира Мономаха она распалась на отдельные племена. Под именами лукоморцев и бурчевичей племена ит-оглы и бурдж-оглы совершали походы на границы Руси, пока в 1191–1193 гг. их мощь не была подорвана ответными походами Рюриковичей. После этих событий приднепровские и причерноморские кыпчаки принимали активное участие в событиях на Балканах на стороне болгар, а также были союзниками русов и судакцев в войне против турок-сельджуков.

Дунайские кыпчаки появились на границах Венгрии в конце 80-х – в начале 90-х гг. XI в. До 1121 г. они находились под властью Боняка и пользовались помощью приднепровских сородичей. После похода Владимира “Мономаха” и миграции берендеев-байандуров и печенегов вождество Боняка распалось и так и не было восстановлено. В начале XIII в. в регионе было четыре вождя. Котян был союзником Рюриковичей, Бортц ориентировался на Арпадов, Йона и Шир Янни были союзниками Асенидов (болгарской династии куманского происхождения) против ромеев и крестоносцев-латинян.

Завоевание восточной части Дешт-и-Кыпчак можно разделить на следующие этапы:

1) первый поход Субэдэй-багатура в Дешт-и-Кыпчак (Первая Туркестанская кампания, 1205 г.), который имел целью уничтожение меркитов и разведку боем территорий кыпчаков;

2) Западный поход (Вторая Туркестанская кампания, 1218–1224 гг.), завершившийся монгольским завоеванием просторов Центрального, Северного Казахстана и юга Западной Сибири;

3) кампании 1229 и 1232 гг., которые имели целью войну с Волжской Булгарией и привели к покорению кочевников приуральских степей;

4) начало Великого Западного похода (1236–1237 гг.), который привел к окончательной победе над восточными кыпчаками на территории Среднего Поволжья.

Вторжение на Северный Кавказ началось весной 1222 г. Вначале были побеждены дербентские, а потом донецкие кыпчаки. Аланы не были союзниками кыпчаков. Корпус Джэбэ-нойона, совершив рейд через весь Северный Кавказ и Крым вышел в приазовские степи. Субэдэй-багатур в битве на реке Буцзу разгромил донецких кыпчаков Юрия Кончаковича. Большинство кыпчакских вождей эмигрировало на Русь и попросило помощи у Рюриковичей, что и привело к битве на реке Калка. Кыпчаки сражались в составе авангарда союзных войск, но были опрокинуты монголами 31 мая 1223 г. После победы на Калке монголы устремились во владения кыпчаков-ельтукове. Ельтукове бежали к волжским булгарам. После поражения монголов в столкновении с волжскими болгарами, ельтукове вернулись в свои кочевья и до 1237 г. сохраняли независимость.

Великий Западный поход начался с действий в Поволжье. В 1237 г. на территории Среднего Поволжья монголы победили войска хана Бачмана, а в 1238 г. – Шаруканидов в бассейне Дона. В 1239 г. побеждены крымские и прикаспийские кыпчаки. В том же году, вследствие поражений, которые в 1238 г. потерпели кыпчаки, много кыпчаков мигрировало в Венгрию и Болгарию.

Завоевание западной части Дешт-и-Кыпчак можно разделить на несколько этапов:

1) монгольское вторжение в северокавказские и восточноевропейские степи (1222 г.). Вследствие этого события кыпчакские аристократы искали помощи у русов;

2) Калкская битва (1223 г.). В этой битве монголы победили коалиционное русо-кыпчакское войско. После этой битвы они устремились во владения кыпчаков-ельтукове. Последним оказали помощь волжские булгары, что привело к их первому столкновению с монголами.

3) Великий Западный поход (1236–1242). В начале похода монголы победили ильбари Бачмана и завоевали владения кыпчаков-ельтукове (1237 г.). В 1237–1239 гг. взяли под свой контроль степи Причерноморья и Приазовья. Самые западные племена кыпчаков успели мигрировать в Венгрию и Болгарию. Против этих стран были направлены походы монголов в 1241–1242 гг.

Монгольское завоевание Дешт-и Кыпчак привело к образованию новой евразийской империи – Улуса Джучи. В этом государстве большинство населения и основную массу войска составляли именно кыпчаки. Монгольское завоевание Дешт-и Кыпчак тесно связано с другими событиями мировой истории.

SUMMARY

This book is dedicated to analysis of history of ethopolitical development of “Dasht-i Qipchaq” in IX–XIII centuries. Traditional views on Dasht-i Qipchaq history were reconsidered. Author supposes that qipchaqian collaborationism caused success of Mongolian troops. In this study main factors and course of events of Mongolian campaigns in West-Eurasian steps are analyzed. Ethnic composition and political structure of Dasht-i Qipchaq were specified. Also causes, backgrounds, and consequences cuman-qipchaqian migrations were discovered. There were enlightened main stages of the Mongolian conquest to Dasht-i Qipchak: Western Campaign and Great Western Campaign.

In the historiography two hypothesis about turkic and protomongolian ethnic identity of Kimaks are common. The author believes that kimak is not ethnonym but politonim, that meant belonging of the tribes to Kimak Khaganate. The main tribe in khaganate had the name yemek. Qay and Qun are not the tribes of Kimaks. It is possible to identify the Osinkino component of Basandaysk archaeological culture with qay. “Qay” is protomongols forced to migrate to the West under the pressure of the Khitan. “Qun” tribe were hun (“Yabaqu” from study of Makhmud al-Kashgari).

Relations of confederation of Yemekes headed a clan olberlig (ilbari) were especially tight. Qipchaqs supported naymans and merqits during recent war the Mongols. During pre-mongolian era Qypchaqs had conflicts with Volgo-Bulgaria and Saqsin and were allies of Vladimir-Suzdal Principality. Qangli of Eastern Turkistan were homagers of Qarakhanid’s and Qaraqitay’s (Xi Liao). Qangli of Sub-Aral area were strongly integrated in Choresmian society and were opponents ilbari in struggle for power in Choresmian sultanate.

Qipchaqian conquest of the Northern Caucasus can be dated 40-ies of the XI century. During the resettlement of people of Äträk to Georgia, Donetsk Qipchaks experienced resistance of group of local qipchaqs (so-called “Qivchaqni Darubendalesani”). Due to this migration lands of Sharukanids subjects shifted by Don, and some Donetsk Qipchaqs moved to stepps of Kuban and Manych bay. The area taken over by Shukranids included Eastern Azov Sea littoral and basin of Kuban. Significant role in the political history of the Caucasus played union of the “Qivchaqni Darubendalesani”. They were famous for the attacks on the possessions of Shyrvanshah and feud with “Donetsk Qipchaq”.

The researcher analyzed the tribal and clan structure of qypchaqian chiefdoms Lower Dnieper. Borcsol are Burchevichi (Burj-ogli), a tribe

which headed left-wing of “the not wild-Polovtsian”. Olás are Ulashevichi (Ulash-ogli), the tribe, which was a vassal tribe burj-ogli. Of non-wild polovsty only i-ogli had not migrated to Hungary. It-ogli clan headed urusoba. It-ogli can be identified as chiefdom of Polovtsy of “Lukomorie”. Other tribes mentioned in Hungarian documents had not roamed in the Lower Dnieper. Iloncsuk is eltukove, a clan of dynasty Sharukanids. Kóncsög may associate with the tribe kunun. Csertán is a tribe Jortan. Kór are Kolobichi (Kalabaogly). Durut were seventh qypchaq tribe that migrated to Hungary, but it is not mentioned in the list of tribes because of the short stay of the tribe in this country.

Cumans and Qipchaqs first came on the borders of Hungary in the 80's of the XI century, and the first of their campaigns against the Hungarians can be dated 1091. “Cuni”, who made raids in 1068 and 1071 are Besenyő (Pechenegs) and Oghuz, but not qipchaqs. “Black Cumania” of Hungarian chronicles are the lands of Berehany and Bujak. “Black Cumans” are Besenyő (Pechenegs) and Oguz, who roamed this region and were dependent of Qipchaqs and Cumans. Lands of Jonah can be located in Bujak. Saronius had to nomads of the Berehany steppe. Lands at the lower Dniester and Bug belonged to chief Kotyan. Asenids descended from Byzantine proniars. Cumans actively contacted with the Bulgarian elite and christianized under their influence.

The war between the mongols and qipchaqs started 1205 when Inal-Khan hide merqits. The first campaign that Subedey-Bahatur made to Dasht-i Qipchaq, ended with the victory over qipchaqs and merkits. The conquest of big part of the eastern half of the Dasht-i Qipchaq was completed in 1219–1221. Ilbari who would not submit to the Mongols migrated northward to the borders of the Volga Bulgaria, and started antimongolian coalition, which led to a successful outcome for the Bulgars in campaigns in 1223 and 1232. The third conquest took place in 1223 and was related to return of Mongolian troops from Eastern Europe. Clash of the Mongols with Volga Bulgaria was caused by help of Bulgarians to defeated Qipchaqs-Eltukove and Qangli.

Analysis of the current source base and historiography suggests that contemporaries of the events did not pursue the goal of lighting actions of qipchaqs in Kalka battle. Their knowledge is fragmentary. But we are forced to do reconstruction of events based on hypotheses. It can be assumed that several leaders of qipchaqs took part in Kalka battle, whose names are unknown to us. Number of soldiers who took part in the battle is also unknown. Information about the large number of Rus in the European-latin-speaking and Slavic sources hardly meet the historical realities. Data of the

later chroniclers consist details that are not seen in the chronicles of XIII–XIV centuries. And that allows to characterize them as an annalistic insertions.

The data of the author of the First Novgorod Chronicle is not politically objective and serves as an excuse of Rurikids in regards to their defeat in the battle. We assume that the defeat in Kalka battle was a consequence of non-coordinated actions of princes. Regarding the dating of the battle we support the hypothesis of May 31, 1223, as a time of battle, as the Greek “Synaxarion” data indicates the appearance of the Mongols in the Crimea in early 1223. And as we know from the data of Ibn al-Athir, output of the Mongols on the coast occurred even before the battle.

Great Western conquest can be dated 1236–1242. This campaign started with victory of Subedey-bagatur over Bachman. It is the author’s opinion that Mongols were at war with Bachman in 1237 in Middle Volga. Qipchaqs of Naddnipyrianschina and Donschina regions were defeated 1238, and Crimean qipchaqs were beaten in 1239. Migration of qipchaqs and cumans took place at the same time in 1237–1239 in the direction of Hungary and Bulgaria. Ivan Asen II didn’t attack Qipchaqs, but was a victim of their betrayal and attack. Mongol conquest of Saqsin occurred in 1237. Alans were not allies of Qipchaqs in 1222. Defeat in Kalka battle was not caused by escape of Qipchaqs, but incoordination of actions of Russian and Qipchaqian troops. This campaign started with victory of Subedey-bagatur over Bachman. Bachman was killed during campaign in middle Volga region in 1237. Author dates Mongolian conquest of North-West Caucasus and Donschyna steppelands 1237–1239, the same time when military campaign of Chingizid’s against alans and adyge took place. Finally Mongols defeated qipchaq near Sudak on Tatqara hill in 1239. Conquest of Crimea steppes was the final stage in Chingizid’s campaign in Eastern European steppes. During 1237–1239 qipchaks moved to Hungarian and Bulgaria. Main number of nomads crossed Carpathians and Dunay river in 1239, when Mongolians came to the coast of the Black Sea. In 1239 Kotyan’s people were in Hungaria, but they had to move to Balkans in only two years. Author supposes that Ibn Tahriberdi confused chronology of events and united into one information about two different events (migrations of qipchaqs to Bulgaria and to Hungary).

ПЕРЕЛІК ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ ПОВ'ЯЗАНИХ З КИПЧАКАМИ

840-ві – розселення огузьких та кипчацьких племен на просторах Центральної (Середньої) Азії. Утворення держави янгикентських ябгу та Кімацького каганату.

1027 – Початок міграції племені кай на захід. Вторгнення у землі кунів та шари.

1030 – Початок кипчацької експансії на захід. Вихід на узбережжя Аральського моря.

1040-ві – кипчаки форсують Волгу та заволодівають степами Північного Кавказа.

1050-ті – Кипчаки заволодівають Донщиною і Дніпровським Лівобережжям.

1055 – Вихід кипчаків на кордони Русі на Дніпровському Лівобережжі. Перша угода кипчаків із Руссю.

1061 – Перший похід і перша битва кипчаків проти русів.

1068 – Битва на Альті. Перша велика перемога кипчаків над Руссю. Поразка кипчаків від війська Святослава Ярославича на Снові. Похід куна Озула на Угорщину. Спустошення Угорщини до Біхара.

1071 – Похід кипчаків на Ростовець та Неятин. Завершення завоювання Дніпровського Лівобережжя.

1077 – Участь кипчаків іт-огли в ролі найманців у війні проти Полоцького Князівства.

1078 – Перші кипчацькі найманці на службі у Візантії. Участь найманих кипчаків у заколоті Нікіфора Василякі. Участь кипчацьких вождів у війні Олега Святославича за повернення ченігівського престолу.

1079 – Кипчаки в союзі з Романом Святославичем воюють поблизу Воїня проти Всеволода Ярославича.

1082 – Смерть кипчацького вождя Асеня.

1083 – Участь кипчаків іт-огли в ролі найманців у війні проти Полоцького князівства.

1088 – Печенізький володар Татуш наймає кипчаків.

1089 – Спільний похід печенігів і кипчаків проти ромеїв. Перша війна кипчаків із печенігами та битва на Узулімні.

1091 – Битва під Левуніоном. Остаточна перемога кипчаків над печенігами. Похід кипчацького вождя Кола (Крула) проти угорців і його поразка від військ Ласло I Святого. Король Ласло здобуває перемогу над іншим кипчацьким вождем – Ак-Кушем – на Дунаї.

1092 – Участь кипчацьких найманців в поході теребовельського

князя Василька Ростиславича на Польщу. Кипчаки здобувають місто Прилук у Переяславському Князівстві.

1093 – Поразка військ Святополка від загонів Тугоркана в битві на річці Стугні.

1094 – Участь Котзи в заколоті псевдо-Романа Діогена. Перший шлюб між Рюриковичами та кипчацькими аристократками.

1095 – Посольство Ітларя та Кітана до руських князів. Поразка Котзи поблизу Таврокоміса.

1096 – Великий похід Боняка та Тугоркана на Русь. Здобуття кипчаками Видубицького монастиря і невдала спроба заволодіти Києвом. Облога кипчаками Переяслава та смерть під час неї хана Тугоркана.

1097 – Долобський снем, на якому князі вирішують об'єднати сили проти кипчаків. Прихід до влади в Хорезмі династії Ануштегінідів, яка зміщує кипчака Ікінчі б. Кочкара. Перемишльська битва. Алтун-опа допомагає Ростиславичам перемогти угорців.

1100 – Мир Рюриковичів із кипчаками, укладений поблизу міста Сакова.

1103 – Перший великий похід Рюриковичів у кипчацькі володіння. Смерть Алтун-опи і здобуття кипчацької ставки на річці Молочній.

1105 – Набїг Боняка на місто Заруб.

1106 – Набїг Боняка на Заречеськ.

1107 – Перемога Рюриковичів над кипчаками Шарукана та Боняка під Лубнами. Шлюби сина Володимира “Мономаха” з донькою кипчацького вождя із племені кай. Смерть кипчацького аристократа Таза.

1109 – Похід Дмитра Іворовича на Сіверський Донець

1111 – Похід Володимира “Мономаха” проти донецьких кипчаків. Битва на Дегей та здобуття міст Шаруканя, Сугрова та Балина.

1113 – Похід кипчаків на місто Вир.

1114 – Набїг кипчаків на ромейські володіння поблизу Відіна та Бранічева.

1115–1125 – Завоювання монголоювними ольберліками степів східних кипчаків.

1116 – Похід Ярополка Володимировича на “донецьких кипчаків” та виведення на Русь частини донських аланів. Похід Володимира Мономаха проти дунайських кипчаків (вождівства Боняка).

1117 – Похід кипчаків хана Аєпи на волзьких булгар. Отруєння хана Аєпи болгарями.

1118 – Переселення людей Отрока на Північний Кавказ. Переговори з грузинським царем Давидом “Будівником” і переселення частини “донецьких кипчаків” до Грузії.

1120 – Похід Ярополка проти кипчаків на Сіверський Донець. Похід кипчацьких найманців на Польщу.

1121 – Виселення частини берендеїв з Русі та їхнє переселення на південь. Занепад вождівства дунайських кипчаків.

1122 – Здобуття Тбілісі. Грузини та кипчаки здобувають перемогу над турками-сельджуками.

1123 – Похід грузинів та кипчаків Отрока проти ширваншаха. Війна донецьких кипчаків з лезгинами та дербентськими кипчаками.

1125 – Смерть Давида “Будівника” та Володимира “Мономаха”. Повернення Отрока у степи Північного Кавказу. Мстислав “Хоробрий” відбиває набіг кипчаків на Баруч.

1127 – Всеволод Ольгович використовує кипчаків Таша та Оселука в усобиці.

1129 – Мстислав Володимирович здійснив похід проти кипчаків на Сіверський Донець.

1132–1133 – Похід хорезмшаха Атсиза проти кипчаків Мангишлака та Дженда.

1133 – Кара-кидані Єлюя Даші займають ставку йємеків Еміль.

1135 – Ольговичі в союзі з кипчаками здобувають Городок, Нежатін і Баруч.

1136 – Ольговичі в союзі з кипчаками здобувають Треполь та Халеп.

1138 – Ольговичі в союзі з кипчаками здобувають Прилук.

1139 – Всеволод Ольгович із Києва укладає мир з кипчаками.

1144 – Кипчаки беруть участь в усобиці на боці Ізяслава Давидовича.

1145 – Хорезміїці здобувають кипчацьке місто Дженд.

1146 – Ольговичі та кипчацький вождь Ємгазя воюють проти Ізяслава Давидовича. Кипчаки укладають мир з Ізяславом Давидовичем. Ростислав князь Рязанський, втікає до кипчаків ельтукове (перша згадка про них у літописі).

1147 – Кипчаки укладають мир з русами поблизу Воїня. Кипчаки як найманці Святослава Ольговича здобувають міста на Десні.

1148 – Набіг дунайських кипчаків на Параістріон-Парадунавон. Здобуття ними міста Дрістра (Сілістрія). Перемога військ візантійського імператора Мануїла Комніна над військами кипчацького ватажка Лазаря поблизу Телуормана (Тенуормона). Ізяслав Давидович у союзі з “берендеями” воює проти Ольговичів та кипчаків.

1149 – Кипчаки беруть участь у руській усобиці на боці Юрія Долгорукого.

1150-ті – Остаточна перемога Шаруканідів над племенем кай і виселення останніх у Поросся.

1150 – Кипчаки як союзники Юрія Долгорукого воюють проти Ізяслава Давидовича.

1152 – Участь кипчацьких найманців у подіях навколо Зевгміна на боці угорців. Похід Мануїла Комніна через володіння кипчаків до кордонів Угорщини. Участь кипчацьких найманців із племен токсоба та льбарі у воєнних діях Юрія Долгорукого.

1153 – Мстислав Ізяславич здійснює похід проти кипчаків, які воювали на Сулі.

1155 – Кипчаки укладають мир з русами.

1156 – Кипчаки здійснюють похід на Швидку Сосну.

1158 – Ізяслав Давидович укладає мир з кипчаками поблизу Канева.

1159 – Найняті Іваном Ростиславичем “Берладником” кипчаки хана Башкорда воюють під Кучелмином та Ушицею. Кипчаки Башкорда здійснюють похід на Поросся. Кипчаки воюють коло Носова та Котельниці, здобувають Шеломницю. Ярослав Ізяславич з галичанами перемагають кипчаків у місцевості між Мукаревом та Ярополчем.

1160 – Набїг кипчаків на Параїстріон. Ізяслав Давидович, найнявши кипчаків, воює поблизу Чернігова та Смоленська. Ізяслав Давидович з кипчаками та Ольговичами воює проти Ростислава Мстиславича у Київській землі. Кипчаки діють поблизу Юр’єва та Білгорода.

1163 – Шлюб чернігівського князя з донькою хана Беглюка та мир з кипчаками.

1166 – Кипчаки воюють проти Русі.

1167 – Святослав Всеволодович та Олег Святославич здійснили похід проти кипчаків на річці Молочній. Олег Святославич перемагає війська Боняка. Кипчаки беруть у полон Шварна поблизу Переяслава.

1168 – Напад Ольговичів на кочів “я бурдж-огли. Олег бере у полон “вежі” Гзи, а Ярослав – Беглюкові “вежі”.

1169 – Андрій Боголюбський у союзі з князями Північно-Східної Русі та кипчаками здобуває Київ.

1170 – Кипчаки блокують “Залозний”, “Солоний” та “Грецький” шляхи. Руси Мономаховичі та Ольговичі організують спільний похід і поблизу “Чорного лісу” здобувають ставку бурдж-огли.

1172 – Набїг кипчаків на берендеїв. Берендеї здійснюють набїг у відповідь.

1173 – Кипчаки здійснюють набїги на кордони Київського князівства. Михалко разом з берендеями і торками контратакує і перемагає кипчаків на річці Південний Буг.

1174 – Похід Кончака та Кобяка на Переяславське князівство.

1177 – Участь кипчаків у війні між володимиро-суздальським та рязанським князем на боці останнього. Битва рязанців та кипчаків проти володимиро-суздальців на Колокші.

1179 – Кончак здійснює набіг на Переяславське князівство. Русі здійснюють похід на Сулу і змушують кипчаків відступити за Лукомль.

1180 – Ігор Святославич у союзі з Кончаком та Кобяком здійснив похід на Київську землю. Кипчаки та Ігор Святославич переможені в битві поблизу Городця. Всеволод Юрійович перемагає кипчаків разом із союзними їм новгородцями та чернігівцями у битві на річці Влені. Перший похід кипчаків Сигнака в союзі з хорезмійцями проти каракиданів.

1182 – Шлюб хорезмшаха Текеша з кипчацькою аристократкою Теркен-хатун.

1183 – Князі Північно-Східної Русі в союзі з кипчаками-йємеками (східними кипчаками) здійснюють похід проти волзьких булгар. Русі та берендеї здійснюють похід на річку Оріль.

1184 – Кончак, виношуючи задум здобути руські міста, наймає мусульманського інструктора з справи облоги міст. Русі завдають по кипчаках превентивного удару.

1185 – Битва на Каялі. Набіги Кончака на Переяславщину, а Гзака – на Сіверщину.

1186 – Кипчаки втручаються у війну між болгарами та ромеями на боці болгар.

1187 – Кипчаки здійснюють похід проти Рязанського князівства.

1188 – Перемога болгаро-кипчацького війська над ромеями під Верроєю.

1191 – Перемога болгаро-кипчацького війська під Лардеєю. Перемога русів над кипчаками на Інгильці.

1193 – Перемога русів над кипчаками іт-огли та бурдж-огли.

1195 – Участь кипчаків Севінча у Шамхорській битві на боці грузинів. Війна Кадир-Буку проти хорезмійців. Інал-хан став правителем східних кипчаків. Кипчаки здійснюють набіг на Рязань. Перемога болгаро-кипчацького війська над ромеями поблизу Аркадіополя.

1196 – Перемога болгаро-кипчацького війська над ромеями поблизу Серр.

1197 – Всеволод Велике Гніздо разом зі смолянами, муромцями та кипчаками здійснює похід проти чернігівських князів у прикордонні.

1199 – Найбільший похід кипчаків та волохів проти ромеїв. Вторг-

нення у Фракію. Похід Всеволода “Велике Гніздо” проти кипчаків.

1201 – Похід Романа Мстиславича проти дунайських кипчаків. Початок правління Юрія Кончаковича у вождівстві донецьких кипчаків.

1202 – Набіг кипчаків та болгар на візантійську Фракію. Кипчацькі найманці на чолі з Кубаном Урусобичем воюють проти угорців під Бранічевим і Белградом. Ростиславичі у союзі з кипчаками здобувають Київ.

1203 – Другий похід Романа Мстиславича проти дунайських кипчаків. Кипчацькі найманці у війську кайзера Священної Римської імперії.

1205 – Битва під Адріанополем. Кипчаки та болгары здобувають перемогу над військом європейських хрестоносців. Перше зіткнення між кипчаками та монголами у гірській долині Юй-Юй.

1206 – Спільний похід болгар та кипчаків у частину Фракії, контрольовану Латинською Імперією. Похід рязанських князів проти кипчаків-ельтукове. Шлюб Ярослава Всеволодовича з донькою Юрія Кончаковича. Ольговичі у союзі з кипчаками та смолянами здійснюють походи на Галич та Київ.

1207 – Болгари та кипчаки беруть в облогу Фессалоніки. Смерть Калояна. Кипчаки в союзі з Ольговичами воюють біля Києва. Інші кипчаки в союзі з Рюриком Ростиславичем відбивають у Ольговичів Київ. Поразка кипчаків та хорезмійців від кара-киданів.

1209 – Рязанські князі та Ольговичі в союзі з кипчаками воюють проти Давида Муромського поблизу Пронська.

1210 – Останнє повстання кипчаків проти хорезмійців. Кипчаки воюють проти Переяславського князівства. Юрій Всеволодович перемагає військо кипчаків, Ізяслава Володимировича та Михайла Всеволодовича поблизу Осового.

1211 – Тевтонські лицарі отримують лен у землі Барца.

1215 – Володимир (син Всеволода “Велике Гніздо”) воює з кипчаками на території Переяславського Князівства.

1218 – “Отрарський інцидент”.

1219 – Монголи здобувають міста Дженд, Сигнак, Отрар, які населені кипчаками.

1221 – Монголи здобувають Гургандж (Хорезм). Джучі здобуває столицю канглів Каракорум.

1222 – Вторгнення туменів Субедея-багатура у степи Північного Кавказу та Східної Європи. Поразка війська Юрія Кончаковича на річці Буцзу та втеча більшості кипчацьких ватажків на Русь.

1223 – Битва на річці Калці. Поразка союзного русько-кипчацького

війська від монголів. Поразка монголів від волзьких булгар.

1227 – Навернення до католицизму кипчацького вождя Бортца. Створення Куманської єпископії.

1229 – Похід монгольських полководців Сунітая та Кокетая проти кипчаків та саксінів. Кипчаки Котяна беруть участь у боротьбі за Галич на боці Данила Галицького.

1230 – Битва на річці Клокотниці.

1235 – Монгольський курултай, на якому вирішено завершити завоювання кипчацьких степів. Участь Котяна у війні між Михайлом Всеволодовичем і Данилом Романовичем на боці останнього.

1236 – Початок Великого Західного походу.

1237 – Остаточна перемога Субедея-багатура над кипчаками Бачмана.

1238 – Підкорення донецьких кипчаків військами Берке.

1239 – Завоювання монголами Криму та прикаспійських степів. Битва кипчаків з монголами на пагорбі Таткара (поблизу Судака). Переселення людей Котяна до Угорщини. Похід угорських військ до надчорноморських степів на допомогу кипчакам. Переселення людей Йони та Саронія до Болгарії. Болгари та кипчаки беруть в облогу фортецю Чорлу, яку контролюють нікейці.

1241 – Вторгнення монголів в Угорщину. Смерть Котяна та переселення кипчаків з Угорщини до Болгарії.

1242 – Монгольське вторгнення в Болгарію. Битва військ Кадана та Сонкура проти болгарських кипчаків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. *Ал-Истахри – Ибн Хаукаль*. Книга путей и государств // История татар. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь – С. 745–752

2. *Аннинский С.А.* Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – М.: Институт истории АН СССР, 1940. – Т. III. – С. 71–112.

3. Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII–XIV вв / *Пер. с древнеарм., предисл. и примеч. А.Г. Галстян; Акад. Наук СССР, Ин-т народов Азии*. – М.: Восточная литература, 1962. – 154 с.

4. *Бичурин Н. (о. Иакинф)*. История первых четырёх ханов из дома Чингисова // История монголов. – М.: АСТ. Транзиткнига, 2005. – С. 7–234. – ISBN 5–17–031003–X; ISBN 5–9578–1769–4

5. *Генрих Латвийский*. Хроника Ливонии / *Изд. Аннинский С.А. Подготовлено к изданию Цепковым А.И.* – Рязань: Александрия, 2009. – 384 с. – ISBN 978–5–94460–080–6

6. *Георгия Пахимера*. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Тринадцать книг / *Под ред. проф. Карпова* – СПб.: С-Петербургская Духовная Академия, 1862. – Т.1. (царствование Михаила Палеолога. 1255–1282) – XXI, 526 с.

7. Гръцки извори за българската история – София: Българска академия на науките, 1965. – 371 с. – Т. VI. / *Съставили и редактирали Тъпкова В., Войнов М., Йончев Л., Тъпкова-Заимова В., Дуйчев И., Иванов Й., Йончев Л., Батаклиев Г., Коледаров П.*

8. Гръцки извори за българската история – София: Българска академия на науките, 1968. – 300 с. – Т. VII. / *Съставил и редактирали. Под ред. Цанкова-Петкова Г., Тъпкова-Заимова В., Тивчев П., Йончев Л., Батаклиев Г., Коледаров П.*

9. Гръцки извори за българската история – София: Българска академия на науките, 1972. – 322 с. – Т. VIII. / *Съставил и редактирали Войнов М., Тъпкова-Заимова В., Йончев Л.*

10. Гръцки извори за българската история – София: Българска академия на науките, 1980. – 421 с. – Т. X. / *Съставили и редактирали Йончев Л., Тъпкова-Заимова В., Батаклиев Г., Войнов М.*

11. Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб.: Типография Э. Праца, 1843. – Т.2. – С. 233–373

12. *Джиованни де Плано Карпини*. История монгалов. *Вильгельм де*

Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. с лат. А.И. Малеина. Ред., вступит. ст. и примеч Н.П. Шастиной. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. – 270 с.

13. *Джуаншер Джуанишерани. Жизнь Вахтанга Горгасала / Джуаншер Джуаншерани ; Пер. Г. Цулая; [Ред. кол.: Ш. Дзидзигури, М. Абашидзе, З. Алексидзе и др.]; АН СССР, Ин-т этнографии, АН ГССР, Комис. по источн. истории Грузии.* – Тбилиси: Мецниереба, 1986 : Тип. АН ГССР. – 150 с., [3] л.; 22см. – (Памятники грузинской исторической лит-ры VI; Источники по истории Грузии 43)

14. *Жан де Жуанвиль. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика / Пер. с старофранц. Цыбулько Г.Ф., под ред. Карачинского А.Ю., науч. ред. Малинин Ю.П.* – СПб.: Евразия, 2007. – 400 С. – ISBN 978–5–8071–0228–2

15. *Ибн Русте. Книга драгоценных ожерелий // История татар.* – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь –С. 699–707

16. *Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов (1118–1180)/ Пер. под ред. проф. Карпова// Византийские историки. Т. 1. Ч. 2.* – СПб.: 1859 – /4/, VI, XII, 353, /3/ с.; I вкл. табл.

17. *Ипатьевская летопись/ Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей.* – М.: Восточная литература, 1962. – Т.2. – XVI, 938, 87, IV с.

18. *Китаб акам ал-Марджан // История татар.* – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь – С. 762–763.

19. *Коновалова И.Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий/ Коновалова И. Г.; Российская Академия Наук. Институт всеобщей истории.* – М.: Восточная Литература, 2006. – 328 с. – Серия Древнейшие источники по истории Восточной Европы: изд. с 1977 г. / осн. сер. В.Т. Пашуто; Редкол.: В.Л. Янин (отв. ред) и др.). – ISBN 5–02–018534–5 (в пер.).

20. *Коновалова И.Г. Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв. : текст, перевод, комментарий / Коновалова И.Г.; Российская Академия Наук. Институт всеобщей истории – М.: Восточная Литература, 2009. – 223 с. – Серия Древнейшие источники по истории Восточной Европы: изд. с 1977 г. / осн. сер. В.Т. Пашуто; Редкол.: В.Л. Янин (отв. ред) и др.). – ISBN 978–5–02–036420–2 (в пер.).*

21. *Кононов А.Н. Родословная туркмен: Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского.* – М.–Л.: Изд-во Академии Наук СССР Ленинградское отделение, 1958. – 193 с.

22. Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку/ Под. ред. акад. Е.Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926–1928 гг.; АН СССР, Ин-т Истории // Полное собрание русских летописей. – М.: Восточная литература, 1962. – Т.1. – VIII, 578 с.

23. Латински извори за българската история 1981а – Латински извори за българската история – София: Издание на Българска академия на науките, 1981. – Т. III/ Съставили и редактирали *Войнов М., Дуйчев И., Лишев С., Примов Б.* – 480 с.

24. Латински извори за българската история 1981б – Латински извори за българската история. – София: Издание на Българска академия на науките, 1981. – Т. IV/ *Съставили Гюзелев В., Лишев С., Петрова М., Примов Б.* / Под. ред. *Гюзелев В., Лишев С., Петрова М., Примов Б.* – 290 с.

25. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью // Полное собрание русских летописей издано Археографической комиссией.. – СПб.: Тип. Л. Демиса, 1863. – Т. 15. – 503 с.

26. Летопись великого логофета Георгия Акрополита / *Под ред. бакалавра Троицкого И.* – СПб.: С.-Петербургская Духовная Академия, 1863. – LIV, 222 с.

27. Летопись Картли / Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая; [Ред. кол.: З.Н. Алексидзе, В.Н. Габашвили, Н.С. Джанашиа и др.]; АН СССР, Ин-т этнографии, АН ГССР, Комис. по источникам истории Грузии. – Тбилиси: Мецниереба, 1982: Тип. АН ГССР. – 112 с.; 21 см. – (Памятники груз. истор. лит-ры; IV: Источники по истории Грузии; 29).

28. Летопись по Восресенскому списку // Полное собрание русских летописей издано Археографической комиссией. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1856. – Т. 7. – 358 с.

29. *Лубсан Данзан.* Алтан Тобчи (Золотое сказание) / Перевод с монгольского, введение, комментариев и приложение Н. П. Шастиной.; Отделение истории. Ин-т Востоковедения – М.: Наука, 1973. – 439 с.

30. *Марко Поло.* Книга о разнообразии мира / *Пер. И. Минаева.* Предисл. и коммент. *Л. Яковлева.* – М.: ЭКСМО, 2005. – 480 с. – ISBN 5–699–07729–4

31. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Арабские и персидские источники VII–XV вв. / Под ред. С.Л. Волина, А.А. Ромаскевича и А.Ю. Якубовского.; Ин-т Востоковедения, АН СССР – М.–Л.: Издательство АН СССР, 1939. – Т.1. – [4], 612 с., 1 л. – Труды Ин-та Востоковедения, XXIX.

32. *Меховский Матвей.* Трактат о двух Сарматиях / Изд. Аннинский С.А. / Подготовлено к изданию Цепковым А.И. // *Меховский Матвей.*

Трактат о двух Сарматиях. Сокровенное сказание монголов. – Рязань: Александрия, 2009. – С. 40–274. – ISBN 5–94460–035–7

33. Московский летописный свод конца XV века/ Ред. М. И. Тихомирова; АН СССР, Ин-т истории // Полное собрание русских летописей – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1949. – Т. 25. – 464 с.; 2 л., илл.

34. *Никифор Григора*. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами / Под ред. бакалавра П. Шалфеева –СПб.: С-Петербургская Духовная Академия, 1862. – Т.1. (1204–1341). – XVI, 564, [1] с.

35. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов/ Под ред. и предисл. А. Н. Насонова. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 640 с.

36. Обращение Грузии / Пер. с древнегруз. Э.Такайшвили. Ред. М. Чхартишвили; [Ред. кол. Ш.В. Дзидзигури, М.Д. Абашидзе, З.Н. Алексидзе и др.]; АН ГССР, Комис. по источникам истории Грузии – Тбилиси: Мецниереба, 1990: Тип. АН ГССР. – 184 с.; 21 см. – (Памятники груз. истор. лит-ры; VII: Источники по истории Грузии; 59).

37. Патриаршая или Никоновская летопись/ АН СССР, Ин-т истории // Полное Собрание Русских Летописей. – М.: Наука, 1965. – Т. 9–10. – XXIII, 256, 4, 244 с.

38. Послания из вымышленного царства / Пер. с др.-греч., ст.-фр.; Пер. с лат., сост., вступ.ст. Н. Горелова. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 224 с. – ISBN 5–352–0102–X

39. *Прицак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія / *Прицак О.*; Інститут сходознавства ім. А. Кримського Національної академії наук України. – К.: Обереги, 2003. – Т. 2. – 1304 с. – ISBN 966–513–215–6

40. *Прицак О., Голб Н.* Хазарско-еврейские документы X века / Научная редакция, послесловие и комментарии В.Я. Петрухина. – Издание 2-е исправленное и дополненное. – Москва–Иерусалим: Мосты Культуры – Гешарим, 2003. – 240 с. – ISBN 5–93273–126–5

41. *Рашид ад-Дин*. Огуз-наме/ Перевод с перс., пред., комм. и прим. Р.М. Шукюровой/ Академия Наук АзССР, Институт востоковедения. – Баку: Элм, 1987. – 128 с. – Серия “Источники по истории Азербайджана”.

42. *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей. – М.–Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1952. – Т.1. Кн.1 / Перевод с перс. Л.А. Хетагурова. Редакция и примечания проф. А.А. Семёнова. – 222 с.

43. *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей. – М.–Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1952. – Т.1. Кн.2 / Пер. с перс. Смирнова О.И., прим. Панкратов Б. И., Смирнова О.И. Ред. Семенов А. А. – 316 с.

44. *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей. – М.–Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1960. – Т.2 / Перевод с перс. Ю.П. Верховского. Прим. Ю.П. Верховского и Б.И. Панкратова. Редакция проф. И.П. Петрушевского. – 248 с.

45. *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1946. – Т.3 / Перевод с персидского А.К. Арендса. Под редакцией А.А. Ромаскевича, Е.Э. Бертельса и А.Ю. Якубовского. – 340 с.

46. *Рашид ад-Дин*. Джами ат-таварих. –М.: Издательство Академии Наук СССР, 1980. Т.П. Ч.1/ Критический текст, предисл. и указатели А.А. Али-заде. – 300 с.

47. Родословная история о татарах переведенная на французский язык с рукописная татарской книги, сочинения Абулгачи Баядурхана и дополненная великим числом примечаний достоверных и любопытственных о прямом нынешнем состоянии Северных Азии с потребными географическими ландкартами, а французского на российский в Академии наук. – СПб.: Издательство при Императорской Академии Наук, 1768. – Т.1. – 483 с.

48. Сокровенное сказание монголов /Перевод С.А. Козина. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2002. – 156 с.– ISBN 5–87317–120–3

49. *Тахир Марвази*. Природа животных // История татар. –Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь – С. 707–709.

50. *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб. : Издано на иждевении С.Г. Строганова, 1884. – Т.1: Извлечения из сочинений арабских. – XVI, 563, [1] с.

51. *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – М.–Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1941. – Т.П: Извлечения из персидских сочинений, собранных В.Г. Тизенгаузенем и обработ. А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. – 305 с.

52. *Храпачевский Р.П.* Золотая Орда в источниках. (Материалы для истории Золотой Орды или улуса Джучи) – М.: Центр по изучению военной и общей истории, 2009. – Т.3. Китайские и монгольские источники. – 336 с.

53. *Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насаби*. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны / Пер. с араб., пред., коммент., прим. и указатели З.М. Буниятова. – Баку: Элм, 1973. – 450 с.

54. *Albrici monachi Triumfontinum Chronicon* /edidit P. Sheffer-Boichorst-1241 // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores – Hannover: Societas Apiriendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi, 1874. – Т. XXIII. – S. 631–950.

55. *Articuli Cumanorum // Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana* – Sangalli, 1849. – S. 554–558

56. *Bretschneider E. Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments towards the knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to 17th century.* – London: Kegan Paul, Trench, Trubner and co, 1910. – Vol. 1 – XII, 334 p.

57. Сауан теуке – Белая история – монгольский историко-правовой памятник XIII–XVI вв. (сост. критич. текста, пер “Белой истории” Балданжапова П.Б.; исслед., ред. пер., сост. комм., подгот. текста “Белой истории” к публикации, пер., комм. к “Шастре хана-чакравартина” и “Шастре Орунга” Ванчиковой Ц.П.; под ред. Чимитдоржиева Ш.Б., Скрынниковой Т.М. – Улан-Удэ: Бурятский научный центр сибирское отделение РАН 2001. – 200 с. – ISBN 5–7925–0092–4 : 174.00

58. *Chronicon Dubnicense: Cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi picto et Budensi accurate collatum // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores; 3. – Quinque-Ecclesiis: [s. n.], 1884. – P. 1–207.*

59. *Chronicon pictum Vindobonense / ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Bela regis notarii, et animadversiones criticas adiecit M. Florianus // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores; 2. – Lipsiae: [s. n.], 1883. – P. 100–245.*

60. *Chronique de Matthieu d’Edesse (962–1136) avec continuation de Gregoir le Pretre jusque “en 1162 / Traduits en francais par M. Edouard Dulaurier.* – Paris: A. Durand, 1848. – XXVII, 546, 22 p.

61. *Constitutio Cumanorum // Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana* – Sangalli, 1849. – S. 559–565.

62. *Dörrie H. Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebeit (1234/1235) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über Tataren // Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen.* – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht in Göttingen, 1956. – I. Philologisch-historische klasse. – №6. – S. 125–202.

63. *Göckenjan H., Sweeny J. R. Der Mongolensturm.* – Band. 3. – Graz: Verlag Styria, 1985. – 335 S. – ISBN 3222109028

64. *Legenda S. Ladislai regie Hungariae // Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana* – Sangalli, 1849. – S. 235–244.

65. *Minorsky V. Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India.* – London: Royal Asiatic Society, 1942. – 170, 53 p. ; 25 cm. – James G. Forlong Fund (Series) ; V. 22.

66. *Paul Pelliot, Louis Hambis. Historie des campagnes de Gengis Khan. Cheng-wou ts “un-tcheng lou /Traduit et annoté par Paul Pelliot et Louis Hambis. – Leiden : E.J. Brill, 1951. – XXVII, (1), 485 p. ; v. 25 cm.*

67. *Rogerii Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores – Hannover: Societas Apiriendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi, 1892. – T.XXIX. – S. 547–567*

68. *Simonis de Keza. Gesta Hunnorum et Hungarorum // Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana – Sangalli, 1849. – S. 83–130*

69. *Simonis de Keza. Gesta Hungarorum // Historiae Hungaricae fontes domestici. – Lipsiae: [s. n.], 1883. – Pars prima. Scriptores; 2.– S. 52–99.*

70. *Tabakat-i-Nasiri: A General History of the Muhammedan Dynasties of Asia, including Hindustan, from 194 [810 A.D.] to A.H. 658 [1260 A.D.] and the Irruption of the Infidel Mughals into Islam by Maulana, Minhaj-ud-Din, Abu- “Umar-i- “Usman Jawzani. – London: Gilbert and Rivington, 1881. – Vol. 1. – Bibliotheca Indica. – Vol. 78 – 760 p. – ISBN (Elibron.com) 1402171102, 9781402171109*

71. *Tabakat-i-Nasiri: A General History of the Muhammedan Dynasties of Asia, including Hindustan, from 194 [810 A.D.] to A.H. 658 [1260 A.D.] and the Irruption of the Infidel Mughals into Islam by Maulana, Minhaj-ud-Din, Abu- “Umar-i- “Usman Jawzani. – London: Gilbert and Rivington, 1881. – Vol.2. –1296, XXVI, VI p. – ISBN (Elibron.com) 1402171102, 9781402171109*

72. *Joannis de Thwrocz. Joannis archidiaconi de Kikullew. Ab Origine gentius. Inserta simul chronica // Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni. Cura et Studio Joannis Georgii Schwandtneri. – Pars Prima – Vindobonae: Typis Joannis Thomae nob. de Trattnern, Caes. Reg. Aulae Typographi et Bibliopolae, MDCCLXVI (1766). – S. 47–366.*

73. *Абу-ль-Аббас аль-Макризи. Книга поучений и назидания, [содержащихся] в описании кварталов и памятников [Каира] // Семенова В.В. Салах-ад-Дин и мамлюки в Египте/ Семенова В.В. ; Отв. ред. А.С. Твертинова; Академия Наук СССР, Институт народов Азии. – М.: Наука, Главная редакция издательства Восточная литература, 1966. “Восточная литература”. [Электронный ресурс]. Режим доступа http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Makrizi/text1.phtml?id=869_ – Назва з екрану*

74. *Анна Комнина. Алексиада / Пер., вступит. статья, комм. Любарского Я.Н.; АН СССР, Ин-т истории, Ин-т славяноведения – М.: Наука, 1965. – 688 с. – Серия “Памятники Средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы”. “Alanica”. [Электронный*

ресурс]. Режим доступа. <http://www.alanica.ru/library/Komn/text.htm> – Назва з екрану

75. *Гардизи...* – Извлечение из сочинения Гардизи “Зайн ал-ахбар”. Приложение к “Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.” // Академик В.В. Бартольд. Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению. – М., 1973 – http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frametext_1.htm

76. *Бичурин Н. Я. [Иакинф]*. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена – М.Л.: Академия Наук СССР, Институт этнографии им. Миклухо-Маклая, 1950. – Т. 1. Центральная Азия и Южная Сибирь. – LXXXVI, [2], 380, [4] с.; 2 л. илл. 21,8 x 14,1 см. “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/Bicurin/bicurin.htm> – Назва з екрану

77. *Вардан Великий*. Всеобщая история / Пер. с древнеарм. Эмин Н. – М.: Типография Лазаревского института восточных языков, 1861. – XXIII, 212 с. “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frametext4.htm> – Назва з екрану

78. Книга странствий Раби Вениамина/ Пер. П.В. Марголина // Три еврейских путешественника. – М.: Мосты культуры; Jerusalem: Gesharim, 2004. – Серия: Памятники еврейской исторической мысли. – ISBN 5–93273–152–4. – “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Veniamin_Tudel/text.phtml – Назва з екрану

79. *Виллардуэн Жоффруа де*. Завоевание Константинополя /Пер., статья и коммент. Заборова М.А. – М.: Наука, 1993. – 296 с. – Серия: Памятники исторической мысли – ISBN 5–02–008959 “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frametext4.htm> , <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frametext5.htm> – Назва з екрану

80. *Генрих Латвийский*. Хроника Ливонии /Предисл. Быстриянского В.А. Изд. Аннинский С.А. – М.–Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1938. – XV, 352 с. – 2-е изд. “*Средневековые замки Латвии*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.castle.lv/hroniki/genrih-latvijsky.html> – Назва з екрану

81. Данило Други. Животи краљева и архиепископа српских. Службы. / Приредили Гордон Мак Данијел, Дамиан Петрић, данашња језичка варијанта Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић, Дамњан Петровић. – Београд: Просвета: Српска књижевна задруга, 1988. – 335

с. “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XIV/Danilo_II/Vita_Urosi/text.htm

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XIV/Danilo_II/Vita_Milutini/frametext.htm – Назва з екрану

82. Епископа Феодора “Аланское послание” (*перевод Кулаковского Ю.А.*). “*Alanica*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.alanica.ru/library/Feod/text.htm> – Назва з екрану

83. Материалы по истории Азербайджана из “Тарих-ал-камиль” (“полного свода истории”) Ибн-ал-Асира. – Баку, 1940. “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text5.phtml?id=7970

http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text6.phtml?id=7971 – Назва з екрану

84. Ибн Хурдадбех. Книга путей и стран/ Перевод Великановой В.М. – Баку: Элм, 1986. – 428 с. “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hordabeh/frametext2.htm> – Назва з екрану

85. Жития царя-царей Давида // Символ. – №40. – (1998). “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XI/1080-1100/David/frametext1.htm> – Назва з екрану

86. Жизнь царицы цариц Тамар / Пер. и введ. В.Д. Дондуа. Исслед. и примеч. М.М. Бердзенишвили; [Ред. кол. Ш.В. Дзидзигури, М.Д. Абашидзе, З.Н. Алексидзе и др.]; АН ГССР, Комис. по источникам истории Грузии. – Тбилиси: Мецниереба, 1985: Тип. АН ГССР. – 71 с.; 21 см. – (Памятники груз. истор. лит-ры; V: Источники по истории Грузии; 23). – “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XII/1140-1160/Tamar/frametext.htm> – Назва з екрану

87. История и восхваление венценосцев / Пер. и ред. *Кекелидзе К.С.* – Тбилиси: Академия Наук ГрузССР, 1954. – 112 с. “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frametext1.htm – Назва з екрану

88. *Киракос Гандзакечи*. История Армении / Пер. с древнеарм., предисл. и примеч. А.Л. Ханларян/ АН СССР. Институт древних рукописей им. Маштоца Матенадаран при совете министров Армянской ССР. – М.: Наука, 1976. – 357 с. “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gandzakeci/frametext3.htm> – Назва з екрану

89. *Клари Робер де*. Завоевание Константинополя / *Пер., статья и коммент. Заборова М.А.* – М.: Наука, 1986. – 176 с. – (Памятники исторической мысли). “*Восточная литература*”. Режим доступа <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari3.htm> , <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari4.htm> . – Назва з екрану

90. *Коковцов П.К.* Еврейско-хазарская переписка в X веке. Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1932. – 134 с.

<http://gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0504b.htm>. – Назва з екрану

91. *Константин Багрянородный*. Об управлении империей / *Пер. под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева.* – М.: Наука. 1991. – 496 с. – Серия “Древнейшие источники по истории народов СССР”. – ISBN 5–02–0086371 “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/index.phtml?id=6412 – Назва з екрану

92. Кругосветное путешествие Петахьи Регенсбургского. // Три еврейских путешественника / *Пер. и прим. П.В. Марголина* – М.: Мосты культуры; Jerusalem: Gesharim, 2004. – Серия: Памятники еврейской исторической мысли. – ISBN 5–93273–152–4. “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml?id=1083 – Назва з екрану

93. *Кюннер И.В.* Китайские известия о народах южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Издательство восточной литературы, 1961. – 392 с. “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/china.htm> – Назва з екрану

94. *Матузова В.И.* Английские средневековые источники IX–XIII вв.: Тексты, пер., коммент. / *Матузова В.И.*; Отв. ред В.Т. Пашуто – М.: Наука, 1979. – 268 с. – 22 см. – Серия: Древнейшие источники по истории народов СССР. “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа http://www.vostlit.info/Texts/rus/Matthew_Par/frametext1.htm http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Bacon_Roger/frametext1.htm http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Ann_Mon_Waverleia/text1.phtml?id=1576 – Назва з екрану

95. *Пигулевская Н.В.* Сирийская средневековая историография. Исследования и переводы/ *Пигулевская Н.В.*; Российская Академия Наук, Институт востоковедения. – СПб: Дмитрий Буланин, 2000. – 672 с. – ISBN 5–86007–218–X. “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа:

http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Mar_Yabalacha_III/frametext1.htm – Назва з екрану

96. Повесть временных лет. Прозаический перевод на современный русский язык Д. С. Лихачёва. Хронос [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.hrono.info/dokum/1000dok/povest4.php> <http://www.hrono.info/dokum/1000dok/povest5.php> – Назва з екрану.

97. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнаги в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) / *Публикация О.Г. Большакова и А.Л. Монгайта*. – М.: Восточная литература, 1971. – 135 с. “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа.

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame1.htm>

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame2.htm>

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frameposl.htm>

– Назва з екрану

98. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / [Перевод и комментарии А.П.Ковалевского.] Под редакцией И.Ю.Крачковского. – М.–Л.: Изд. Академии наук СССР, 1939. – 228 с. “*Библиотека электронных ресурсов Исторического факультета*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm> – Назва з екрану

99. *Снорри Стурлусон*. Круг Земной / *Перевод Гуревич А.А., Стеблин-Каменский И.М., Кузьменко Ю.К., Смирницкая О.А.* – М.: Научно-издательский центр «Ладомир», «Наука», 1980. – 687 с. – Серия Литературные памятники. Веб-публикация з веб-сайту “*Северная Слава*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://norse.ulver.com/heimskringla/> – Назва з екрану

100. *Фома Сплитский*. История архиепископов Салоны и Сплита/ Вступительная статья, перевод и комментарий О.А. Акимовой. – М.: Индрик, 1997. – 319 с. – Серия “Памятники Средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы”. – ISBN 5–85759–063–9: 0.00. – “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Split/frame1.htm>. – Назва з екрану

101. *Хониат Никита*. История со времени царствования Иоанна Комнина / *Перевод редакции Н.В. Чельцова*. – СПб.: С-Петербургская Духовная Академия, 1862. – 540 с. – Т.2. (1186–1206). “*Библиотека электронных ресурсов Исторического факультета МГУ*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/Xoniat/index.html> – Назва з екрану

102. *Цулая Г.В.* Джелал ад-Дин в оценке грузинской летописной традиции. // Летописи и хроники: Сборник статей: 1980 г. В.Н. Таищев и изучение русского летописания / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – “*Восточная Литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа

http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Chronograf_14v/frametext1.htm – Назва з екрану

103. *Шильтбергер И.* Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год : пер.с старонем. / И. Шильтбергер ; издание, редакция и примеч. З.М. Бунятова ; АН АзССР.Ин-т востоковедения. – Баку: Элм, 1984. – 86 с. “*Восточная Литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа.

<http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Schiltberger/pred.phtml?id=1890> ,

<http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Schiltberger/frametext1.htm>

<http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Schiltberger/frametext2.htm> – Назва з екрану

104. *Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави.* Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны) / Изд. критич. текста, пер. с араб. пред., коммент., прим. и указатели З.М. Бунятова; РАН. Отд-ние истории, АН Азербайджана. Ин-т востоковедения. – М.: Восточная литература, 1996. – 798 с. – Серия “Памятники письменности Востока CVII. – ISBN 5–02–016790–8 “*Восточная литература*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа

<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext1.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext2.htm>,

<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext3.htm>,

<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext4.htm>,

<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext5.htm> – Назва з екрану

105. *Annales Bohemiae 1196–1278 // Fontes rerum Bohemicarum.* – Pragaе 1874. – Tom. II/1. – pp. 282–303. “*Kabinet pro klasicka studia AV CR*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/ANNALES%20BOHEMIAE%201196.htm> – Назва з екрану

106. *Annales Ottakariani // Fontes rerum Bohemicarum.* – Pragaе 1874. – Т. II/1. – P. 308–335. “*Kabinet pro klasicka studia AV CR*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/ANNALES%20OTTAKARIANI.htm> – Назва з екрану

107. *Jana Długosza Kanonika Krakowskiego Dziejów Polskich Ksiąg Dwanascie.* – Krakow: W Drukarni “Czasu” W. Kirchmayera, 1868. – Т. II. – Ks. V–VIII. – 430 s. Веб–публікація з веб-сайту “*Polska Biblioteka Internetowa*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.pbi.edu.pl/show.php?pub=44323&page=1> – Назва з екрану

108. *Fontes Rerum Bohemicarum. T. II. Cosmae Chronicon Boemorum cum continuatoribus / Prameny dějin českých. Dil II. vydavane z nadani*

Palackeho/ Kosmuv letopis cesky s pokracovateli. / vydavatel Dr. Jos. Emler, prekladatel V.V. Tomek. Nakladem Musea Kralovstvi Ceskeho – Praha: Naladem Musea Království českého, V komissi knehkupectvi Dr. Gregr a Frd. Dattel, 1874. – Веб-публікація з веб-сайту “*Centum Studiy medievistychnyh*”. [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://147.231.53.91/src/index.php?s=v&cat=11&bookid=169> – Назва з екрану

109. Georgian Chronicle/ *Edited and translated by R. Bedrosian. “Armenian House”*. [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://rbedrosian.com/gc.html> – Назва з екрану

110. *Het “um the Armenian. The Flower of Histories of the East / Edited and translated by R. Bedrosian. “Armenian House”*. [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://rbedrosian.com/hetumint.htm> – Назва з екрану

111. Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. /*Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold.* – London: Luzac & co., 1937. – [VII]–XX p., 1 l., 524 p. *Русское переложение бы неизвестный злоумышленник.* Фан-сайт В.Ф. Мінорського. [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://odnapllyazyk.narod.ru/hududalal.htm> – Назва з екрану

112. *Rady M. The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation.* // *Slavonic and East European Review.* –87 (4). – 2009 – P. 681 – 727. <http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf> – Назва з екрану.

МОНОГРАФІЇ

113. *Абрамзон С.М.* Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи / *С.М. Абрамзон* – Л. : Наука Ленинградское отделение, 1971. – 403 с. – ISBN 5–655–00518–2

114. *Агаджанов С.Г.* Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии. / *С.Г. Агаджанов*; АН Туркм. ССР. Ин-т истории – Ашхабад: Илым, 1969. – 297 с.

115. *Адамов А.А.* Новосибирское Приобье в X–XIV вв. – Тобольск-Омск: ОмГПУ, 2000. – 256 с. – ISBN 5–82680417–3

116. *Алемань А.* Аланы в древних и средневековых письменных источниках. – М.: Издательство Менеджер, 2003. – 608 с. – ISBN 5–8346–0252–5

117. *Андреев Й.* Българските ханове и царе VII–XIV век. Ист.-хронолог. Справочник / *Й. Андреев*. – София: Держ. изд-во Петър Берон, 1988. – 215 с.

118. *Андреев Й.* История на второто българско царство / *Й. Андреев* – Велико Търново: Абагар, 1996. – 238 с. – ISBN 954–427–217–6

119. *Арсланова А.А.* Остались книги от времён былых... / *А.А. Арсланова* – Казань: Татарское книжное издательство, 2002. – 239 с. – ISBN 5–298–01113–6

120. *Артамонов М.И.* История хазар / *М.И. Артамонов*. – 2-е изд. – СПб.: Издательство Лань, 2001. – Серия “Мир культуры, истории и философии” – 688 с. – ISBN 5–8114–0377–1

121. *Ахинжанов С.М.* Кыпчаки в истории средневекового Казахстана / *С.М. Ахинжанов*. – Алма-Ата: Илим, 1989. – 291, [2] с. – ISBN: 5–628–01576–8

122. *Ахинжанов С.М.* Кыпчаки в истории средневекового Казахстана, *С.М. Ахинжанов*. – Алматы: Гылым, 1995. – 296 с.

123. *Ахметзянов М.И.* Татарские шеджере (исследование татарских шеджере в источниковедческом и лингвистическом аспектах по спискам XIX–XX вв.) / *М.И. Ахметзянов*; Казан. науч. центр АН СССР, Ин-т яз., лит. и истории им. Г. Ибрагимова. – Казань: Татарское книжное издательство, 1991. – 152, [4] с. – ISBN: 5–298–01108–X

124. *Баженев О.Л.* Історія та культура Середнього Подністров'я IX–XIII століть, *О.Л. Баженев*. – Кам'янець-Подільський: Медоборин–2006, 2009. – 304 с.

125. *Байер Х.–Ф.* История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро / *Х.–Ф. Байер*; Министерство образования Российской Федерации, Уральский государственный университет им. А.М. Горького. – Екатеринбург: Издательство Уральского

университета, 2001. – XX, 477 с. – ISBN: 5–7525–0928–9

126. *Байпаков К. М., Ерзакович Л. Б.* Древние города Казахстана / *К. М. Байпаков, Л. Б. Ерзакович*; АН КазССР. – А. –А.: Наука, 1971. – 210 с.

127. *Байпаков К.М.* Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья / *К.М. Байпаков* ; АН КазССР, Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 254, [1] с. ил., карт. 22 см

128. *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения *В.В. Бартольд*. – М.: Наука, 1963. – Т.1. – 760 с.

129. *Барфилд Т.* Опасная граница. Кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. –1757 г. н.э.) / Пер. Д. В. Рухлядева, В. Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д. В. Рухлядева. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2009. – 488 с. – ISBN 978–5–8465–0765–4; ISBN 978–5–98187–293–8

130. *Бисембаев А.А.* Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII–XVIII в.) / *А.А. Бисембаев*. – Уральск: Западно-Казахстанский областной центр истории и археологии, 2003. – 232 с. – ISBN: 9965–25–327–7

131. *Бубенок О.Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI– начало XIII в.). / *О.Б. Бубенок*; Институт востоковедения им. А. Ю. Крымского – К.: Логос, 1997. – 224 с. – ISBN 966–581–018–9

132. *Бубенок О.Б.* Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XIV вв.) / *О.Б. Бубенок*. – К.: Истина, 2004. –324 с. – ISBN 966–7613–53–4

133. *Бунятов З.М.* Государство Хорезмшахов-Ануштегенидов, 1097–1231. / *З.М. Бунятов*; АН АзССР, Ин-т востоковедения – М.: Наука, 1986. – 247 с.

134. *Вернадский Г.В.* Киевская Русь/ *Г.В. Вернадский*. – Тверь –М.: “ЛЕАН-АГРАФ”, 1999. – 448 с. – ISBN 5–85929–024–1

135. *Вернадский Г.В.* Монголы и Русь/ *Г.В. Вернадский*. – Тверь –М.: “ЛЕАН-АГРАФ”, 1999. – 480 с. – ISBN 5–85929–004–6

136. *Гаглойти Ю.С.* Аланы и вопросы этногенеза осетин / *Ю. С. Гаглойти*; АН Груз. ССР, Юго-Осет. науч.-исслед. центр – Тбилиси: Мецниереба, 1966. – 254 с.

137. *Гадло А.В.* Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв. / *А. В. Гадло*; Санкт-Петербургский государственный университет – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1994. – 238 с. – ISBN 5–288–01–010–2

138. *Гераськова Л.С.* Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи / *Л.С. Гераськова* ; АН України, Інститут археології.

– К.: Наукова думка, 1991. – 130 с. – ISBN 5–12–002114–X

139. *Гарустович Г.Н., Иванов В.А.* Огузы и печенеги в евразийских степях / *Г.Н. Гарустович, В.А. Иванов*; Российская Академия Наук, Уфимский научный центр, Институт истории, языка и литературы. Академия Наук Республики Башкортостан. Отделение гуманитарных наук. – Уфа: Гилем, 2001. – 212 с. – ISBN: 5–7501–0233–5

140. *Гарустович В.Н., Ракушин А.И., Яминов А.Ф.* Средневековые кочевники Поволжья (конца IX– начала XV века) / *В. Н. Гарустович, А. И. Ракушин, А. Ф. Яминов*; Российская Академия Наук, Уфимский научный центр, Институт истории, языка и литературы. Академия Наук Республики Башкортостан. Отделение гуманитарных наук. – Уфа: Гилем, 1998. – 336 с. – ISBN: 5–7501–0010–3

141. *Головко О.Б.* Корона Данила Галицкого. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя/ *О.Б. Головко*. – К.: ВД СтилоС, 2006. – 575 с. – ISBN: 966–8518–09–8

142. *Голубовский П.В.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Монография / *П.В. Голубовский* – К.: Унив. типография, 1884. – 254 с.

143. *Голубовский П.В.* Половцы в Венгрии / *П.В. Голубовский* – Отд. отт. – К.: Унив. типография, 1889. – 28 с.

144. *Гордлевский В.* Государство Сельджукидов в Малой Азии / *Вл. Гордлевский* ; [отв. ред. *И. Ю. Крачковский*] ; Акад. наук СССР, Ин-т востоковедения. – М.Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – 201 с.; ил. – (Труды Института востоковедения ; т. XXXIX).

145. *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и ее падение / *Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский*; Акад. Наук СССР. – М.Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 479 с.

146. *Григорьев А.П., Григорьев В.П.* Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции: Источниковедческое исследование / *А.П. Григорьев, В.П. Григорьев*. – СПб.: Изд-во С-Петербур. ун-та, 2002. – 276 с. – ISBN 5–288–02427–8

147. *Грум-Гржимайло Г.Е.* Западная Монголия и Урянхайский край/ *Г. Е. Грум-Гржимайло*. – Л.: Издание научного комитета Монгольской Народной Республики, 1926. – Т.2.: Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. – VI, 896 с.

148. *Груссе Р.* Чингисхан. Покоритель вселенной/ Пер. с фр., вступ. сл. *Е. А. Соколова*; Послесл. *А. С. Железнякова*; прил. – М.: Молодая Гвардия, 2003. – Второе изд. – 285, [3] с.: ил. – Жизнь замечательных людей; Серия биографий; Вып. 869. – ISBN 5–235–02642–X

149. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ Ред-

кол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – Серія “Пам’ятки іст. Думки України” – Т. 2. – 640 с. – ISBN: 5–12–002468–8; ISBN 5–12–002470–X

150. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ Ред-кол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – Серія “Пам’ятки іст. Думки України” – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – 586 с. – ISBN: 5–12–002468–8; ISBN: 5–12–003207–9

151. *Дашкевич Я.Р., Трыярски Э.* Каменные бабы Причерноморских степей. Коллекция из Аскания-Нова / Я. Р. Дашкевич, Э. Трыярски; PAN, Institute historii kultury materialnej. – Włocław: Ossolineum; PAN, 1982. – 231, 68 s. – ISBN 978–617–534–056–1

152. *Димитров Хр.* Българско-унгарски отношения през средновековието. / Хр. Димитров – София: Марин Дринов, 1998. – 423 с. – ISBN 954–430–549–1

153. *Добролюбский А. О.* Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху Средневековья / А. О. Добролюбский; АН УССР, Ин-т археологии. – К.: Наукова думка, 1986. – 139 с.

154. *Ельніков М.* Золотоординські часи на українських землях / М. Ельніков. – К.: Наш час, 2008. – 176 с. – ISBN: 978–966–8174–93–3

155. *Заходер Б.Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – М.: Восточная литература, 1962. – Т. 1: Поволжье в IX–X вв. – 279 с.

156. *Златарски В.* История на българска държава през средните векове / В. Златарски – София: Марин Дринов, 1994. – Т.3. Второ българско царство. България при Асеневици. – 2-е фототип. издание – 633 с. – ISBN 954–430–331–6

157. *Зуев Ю.А.* Ранние тюрки: очерки истории и идеологии/ Ю. А. Зуев. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 338, 12 с. – ISBN 9985–441–52–9

158. *Иванов В.А.* Путиами степных кочевий / В.А. Иванов –Уфа: Башкирское книгоиздат, 1984. – 136 с., ил.

159. *Иванов В.А., Кригер В.А.* Курганы кыпчакского времени на Южном Урале / В.А. Иванов, В.А. Кригер; Отв. Ред Плетнева С.А.; АН СССР, Урал. Отд-ние, Башк. Научный центр, Институт истории, язы. и лит., Волгогр. Гос. Ун-т. – М.: Наука, 1988. – 92 с. – ISBN 5–02–009403–X

160. *Измайлов И.Л.* Защитники “Стены Искандера” / И.Л. Измайлов. – Казань: Татарское книжное издательство, 2008. – 206 с. – ISBN 978–5–298–01699–5

161. *Иречек К.И.* История болгар/ К.И. Иречек. – О.: Типография Априлова, 1878. – 2, X, 785 с.

162. *Исхаков Д.М., Измайлов И.Л.* Этнополитическая история татар

в VI-первой четверти XV в. / *Д.М. Исхаков, И.Л. Измайлов*; Институт истории АН РТ – Серия “Этнополитическая история татар” – Казань: Институт истории им. Марджор и АН РТ, 2000. – 136 с.

163. *Ичалов Г.Х.* В глубь столетий: Народы Дагестана в борьбе за независимость в XIII–XV вв. [Текст]/ *Ичалов Г.Х.*. – Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1988. – 155, [2] с.

164. *Кадырбаев А.Ш.* Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII–XIV вв. / *А.Ш. Кадырбаев*; Отв. Ред. Е. И. Кычанов; АН КазССР, Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова – Алма-Ата: Гылым, 1990 – 160 с. – ISBN 5–628–06513–4

165. *Кадырбаев А.Ш.* За пределами Великой степи/ *А.Ш. Кадырбаев*. – Алматы: Демеу, 1997. – 198 с. – ISBN 5625038554; ISBN 9785625038553

166. *Карамзин Н.М.* История государства Российского/ *Н.М. Карамзин*; Книга, Книга. –Кн.1. – Т.I–IV. – Репринтное воспроизведение, Изд. 5 – 3 кн. С приложением ключом П. П. Строева/ Подгот. Д. С. Лихачев, С. О. Шмидт – М.: Книга, 1988. – 155, 191, 174, 186 с. – ISBN 5–212–00090–X

167. *Каргалов В.В.* Внешнеполитические факторы развития Феодалной Руси. Феодалная Русь и кочевники/ *В.В. Каргалов*; Высшая школа. – М.: Высшая школа, 1967. – 263 с. с карт.

168. *Кириченко А.Н.* Битва на Калке, 1223 / *А.Н. Кириченко* – Харьков: Фолио, 2010. – Серия “Знаменитые события истории Украины” – 121 с. – ISBN 978–966–03–5009–0

169. *Кляшторный С.Г.* История Центральной Азии и памятники рунического письма / *С.Г. Кляшторный*; Филологический факультет Санкт-Петербургского Государственного Университета. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 560 с. – ISBN 5–8465–0106–0

170. *Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г.* Степные империи древней Евразии. / *С.Г. Кляшторный, Д.Г. Савинов*; Филологический факультет Санкт-Петербургского Государственного Университета – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с. – Серия “Исторические исследования” – ISBN 5–8465–0246–6

171. *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И.* Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье / *С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов*; Российская академия наук, Институт востоковедения, Санкт-петербургский филиал. – 2-е изд. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004. – 368 с. – ISBN 5–85803–255–9

172. *Князький И.О.* Славяне, вlahи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX–сер. XIII вв.) / *И.О. Князький*. – Коломна: Коломенский Пед. Ин-т., 1997. – 270 с.

173. *Князький И.О.* Византия и кочевники южнорусских степей / *И. О. Князький.* – М.: Алетейя, 2003. – 181 с. – ISBN 5–89329–625–7
174. *Князький И.О.* Русь и Степь / *И.О. Князький;* Российский научный фонд. – М.: Наука, 1996. – 131 с. – Серия Научные доклады. 31.
175. *Козловський А.О.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIII ст. / *Козловський А.О.; АН України, Ін-т Археології.* – К.: Наукова думка, 1992. – 184 с. – ISBN 5–12–002118–2
176. *Костюков В.П.* Улус Шибана Золотой Орды в XIII–XIV вв. / *В.П. Костюков* – Казань: Изд-во “ФЭН” АН РТ, 2010. – 200 с. – ISBN 978–5–9690–0132–9
177. *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь / *М.Ф. Котляр* – 5 том п'ятнадцятитомного видання “Україна крізь віки” – К.: Альтернативи, 1998. – 336 с. – ISBN 966–7217–26–14; ISBN 966–7217–44–2 (Том 5)
178. *Куглер Б.* История крестовых походов / *Б. Куглер* – Переизд. с рус. изд. Л. Ф. Пантелеева – РнД: Феникс, 1995. – 512 с. – ISBN 5–85880–035–1
179. *Кудряшов К.В.* Половецкая Степь / *К.В. Кудряшов* – М.: Географгиз, 1948. – 168 с., 3 л., карт.
180. *Кудряшов К.В.* Про Игоря Северского, про землю Русскую. Историко-географический очерк о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. *К.В. Кудряшов* – М., 1959. – 94 с.: 4 л.
181. *Кузеев Р.Г.* Происхождение башкирского народа / *Р.Г. Кузеев;* АН СССР, Башк. Филиал, Ин-т истории, языка и литературы. – М.: Наука, 1974. – 571 с.
182. *Кузнецов В.А.* Алания в X–XIII вв. / *В.А. Кузнецов* – Орджоникидзе: Ир, 1971. – 247 с. с карт. и илл.
183. *Кузнецов В.А.* Реком, Нузал и Царазонта. *В.А. Кузнецов* – Владикавказ: Ир, 1990. – 200 с.
184. *Кумеков Б.Е.* Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам / *Б.Е. Кумеков;* АН КазССР. Ин-т истории, археол. и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 156 с.
185. *Кушкумбаев А.К.* Институт облавных охот и военное дело кочевников Центральной Азии. Сравнительно-историческое исследование *А.К. Кушкумбаев.* – Кокшетау: Келешек-2030, 2009. – 170 с.
186. *Литаврин Г.Г.* Болгария и Византия в XI–XII вв. / *Г.Г. Литаврин,* Акад. Наук СССР, Ин-т истории. – М.: Акад. Наук СССР, 1960. – 472 с.
187. *Маслюженко Д.Н.* Этническая история лесостепного Притоболья в средние века / *Д.Н. Маслюженко;* Министерство образования и науки Российской Федерации, Федеральное агенство по

образованию, Курганский Государственный Университет. – Курган: Курганский Государственный Университет, 2008. – 168 с. – ISBN 978–5–86328–900–7

188. *Менгес К.* Восточные элементы в “Слове о полку Игореве” *К. Менгес* – Л.: Наука, 1979. – 268 с.

189. *Молодин В.И., Савинов Д.Г., Елагин В.С.* Бараба в тюркское время / *В.И. Молодин, Д.Г. Савинов, В.С. Елагин.* – Новосибирск: Наука СО, 1988. – 176 с. – ISBN 5–02–028979–5

190. *Моця А.П., Халиков А.Х.* Булгар-Киев. Пути, связи, судьбы / *А.П. Моця, А.Х. Халиков.*; Ин-т археологии НАН Украины. ИЯЛИ АНТ – К.: Ин-т археологии НАН Украины. ИЯЛИ АНТ, 1997. – 192 с.

191. *Мыськов Е.П.* Политическая история Золотой Орды / *Е.П. Мыськов.*; Волгоградский Государственный Университет. – Волгоград: Издательство Волгоградского Государственного Университета, 2003. – 178 с. – ISBN 5–85534–807–5

192. *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа, *А.П. Новосельцев* – М.: Наука, 1990. – 264 с. – ISBN 5–02–009552–4

193. *д’Оссон К.* История монголов. От Чингизхана до Тамерлана / *К. д’Оссон.* – Иркутск: Полиграфкнига, 1937. – Т. I. Чингиз-хан. – 252 с.

194. *Павлов П., Владимиров Г.* Златната Орда и българите / *П. Павлов, Г. Владимиров* – София: Военно издателство, 2009. – 178 с. – ISBN 978–954–509–418–7

195. *Папаскири З.В.* У истоков грузино-русских политических взаимоотношений, *З.В. Папаскири* – Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1982. – 152 с.

196. *Параска П.Ф.* Внешнеполитические условия образования молдавского феодального государства / *П.Ф. Параска.*; АН МССР, Ин-т истории. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 176 с.

197. *Пелих Г.И.* Происхождение селькупов / *Г.И. Пелих.*; Том. Гос. Ин-т. В. В. Куйбышева. – Томск: Издательство Томского Государственного Университета, 1972. – 425 с.

198. *Пиков Г.Г.* Западные кидани / *Г.Г. Пиков.*; Новосибирский университет. – Новосибирск: Издательство Новосибирского университета, 1989. – 195 с. – ISBN 5–7615–0020–5

199. *Пиоро И.С.* Крымская Готия. Очерки этнической истории Крыма в позднеримский период и Ранне Средневековье/ *И.С. Пиоро* – К.: Лыбидь, 1990. – 200 с. – ISBN 5–11–001597–X

200. *Плетнева С.А.* Половецкие каменные изваяния/ *С. А. Плетнева.* – М.: Наука, 1974. – 200 с.

201. *Плетнева С.А.* Половцы/ *С.А. Плетнева*; Отв. ред Б. А. Рыбаков; АН СССР. – Серия “Страницы истории нашей родины” – М.: Наука, 1990. – 208 с. – ISBN 5–02–009542–7

202. *Почекаев Р.Ю.* Батый. Хан, который не был ханом/ *Р.Ю. Почекаев*. – М.–СПб.: АСТ-Евразия, 2006. – 350, [2] с. – Серия “Историческая библиотека” – ISBN 5–17–0383777–0; ISBN 5–9713–3050–0; ISBN 5–8071–0211–8.

203. *Прицак О.* Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім” / *О. Прицак*; Український Науковий Інститут Гарвардського Університету; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної Академії наук України; Інститут сходознавства ім. А. Кримського Національної Академії наук України. – К.: Обереги, 2008. – 360 с. – Серія Київ. б-ка дав. Укр. письменства: Студії; Т. 7 – ISBN 9666–513–076–5

204. *Ришар Ж.* Лагино-Иерусалимское королівство/ *Ж. Ришар*. – СПб.: Евразия, 2002. – 448 с. – Серия “Сlio Magna” – ISBN 5–8071–0057–3

205. *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды / *Сафаргалиев М.Г.*, М-во высш. и сред. спец образования РСФСР, Мордовский ун-т – Уч. записки. – Вып. 11. – Саранск: Мордовское кн. изд., 1960 – 276 с.

206. *Секиринский С.А.* Очерки истории Суружа IX–XV веков / *С.А. Секиринский*. – Симферополь: Крымиздат, 1955. – 104 с. с ил.

207. *Стоянов В.* Куманология. Опити за реконструкция/ *В. Стоянов*. – София: Акадеимчно изд-во Марин Дринов, 2006. – 358 с. – ISBN 9543220816, 9789543220816

208. *Стоянов В.* Куманология. Историографски ескизи / *В. Стоянов*. – София: Институт по истрия при БАН, 2009. – Т.1. – 391 с. – ISBN – 978–954–92267–4–4 (т. 1)

209. *Стоянов В.* Куманология. Историографски ескизи/ *В. Стоянов*. – София: Институт по истрия при БАН, 2009. – Т.2. – 512 с. ISBN – 978–954–92267–5–1 (т. 2)

210. *Стрижак О.С.* Етнотнімія Птолемеївої Сарматії. У пошуках Русі / *Стрижак О. С.* ; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні – К., 1991. – 224 с. – ISBN 5–12–002304–5

211. *Султанов Т.И.* Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть / *Т.И. Султанов* – М.: АСТ, 2006. – 445, [1] с. – Серия “Историческая библиотека” – ISBN 5–17–035804–0; ISBN 5–9713–1680–X

212. *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь/ *О.П. Толочко, П.П. Толочко*–К.: Альтернативи, 1998. – 352 с. – 4 том п’ятнадцяти томного видання “Україна крізь віки”. – ISBN 5–86828028X18; ISBN 966–7217–50–7 (Том 4)

213. *Толочко П.П.* Київська Русь/ *П. П. Толочко.* – К.: Абрис, 1996. – 360 с. – ISBN 966–7217–26–4

214. *Толочко П.П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь/ *П.П. Толочко.* – К.: Абрис, 1999. – 200 с. – ISBN 9666–531–064–X

215. *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды/ *В.В. Трепавлов.* – М.: Восточная литература, 2002. – 752 с. – ISBN 5–02–018193–5.

216. *Усманов М.А.* Татарские исторические источники XVII–XVIII вв./ *М.А. Усманов* – Казань: Издательство Казанского государственного университета, 1972. – 223 с.

217. *Успенский Ф.И.* Образование Второго Болгарского царства / *Ф.И. Успенский.* – Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1879 – 259 с.

218. *Федоров Я.А., Федоров Г.С.* Ранние тюрки на Северном Кавказе / *Я.А. Федоров, Г.С. Федоров.* – М.: Издательство Московского Университета, 1978. – 296 с.

219. *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники/ *Г. А. Федоров-Давыдов.* – М.: Изд-во Московского государственного университета, 1966. – 274 с.

220. *Феннел Дж.* Кризис Средневековой Руси. 1200–1304/ Перевод с английского В. В. Голубчикова. Вступительная статья и общая редакция А. Л. Хорошкевич и А. И. Плигузова/ *Дж. Феннел* – М.: Прогресс, 1989. – 296 с.: илл. – ISBN 5–01–001641–9

221. *Фишер И.Б.* Сибирская история съ самага открытия Сибири до завоевания сей земли русским оружием/ *И.Б. Фишер.* – СПб.: Императорская Академия Наук, 1774. – 692 с.

222. *Фоменко И.К.* Образ мира на старинных портоланах. Конец XIII–XVII в. / *И. К. Фоменко* – М.: Индрик, 2007. – 408 с. , илл. – ISBN 978–5–85759–402–5

223. *Лео де Хартог.* Чингисхан. Завоеватель мира / *Лео де Хартог.* – М.: Астрель, 2007. – 285, [3] с. – ISBN 978–5–17–042958–5; ISBN 978–5–7390–1901–1; ISBN 978–5–271–16485–9

224. *Храпачевский Р.П.* Военная держава Чингисхана/ *Р.П. Храпачевский.* – М.: ООО Издательство Аст: ОАО ВЗОИ, 2004. – 557 , [3] с. – Серия Военно-историческая библиотека. – ISBN 5–17–009533–3; ISBN 5–9602–0004–X

225. Христианский мир и Великая Монгольская империя. Материалы францисканской миссии 1245 года. Материалы францисканской миссии / Критический текст, перевод с латыни Истории Тартар брата Ц. де Бридиа С. В. Аксенова и А. Г. Юрченко. Экспозиция, исследование и указатели А. Г. Юрченко – СПб.: Евразия, 2002. – 478 с. – Серия *Barbaricum.* – ISBN 5–8071–0111–1

226. *Хрусталеv Д.Г.* Русь: от нашествия до ига. 30-40 гг. XIII века / *Д.Г. Хрусталеv.* – СПб.: Евразия, 2004. – 320 с. – ISBN 5–8071–0151–0

227. *Худяков Ю.С.* Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья/ *Ю.С. Худяков* – Новосибирск: Наука СО, 1997. – 160 с. – ISBN 5–7803–0006–2

228. *Худяков Ю. С.* Сабля Багыра. Вооружение и военное искусство средневековых кыргызов/ *Ю.С. Худяков* – СПб: Петербургское востоковедение, 2003. – 192 с. – Серия “*Militaria Antiqua*”, I. – ISBN 5–85803–238–9; ISBN 5–98111–009–0

229. *Шихсаидов А.Р.* Надписи рассказывают / *А.Р. Шихсаидов*; Дагестанский филиал АН СССР, Институт истории, языка, и литературы им. Г. Цадасы. – Махачкала: Дагестанский филиал АН СССР, Институт истории, языка, и литературы им. Г. Цадасы, 1969. – 117 с.

230. *Шихсаидов А.Р.* Эпиграфические памятники Дагестана X–XVII вв. как исторический источник/ *А.Р. Шихсаидов.* – М.: Наука, 1984. – 463 с.

231. *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров / *В.П. Шушарин*, Российская академия наук, Институт славяноведения и балканистики. – М.: РОССПЭН, 1997. – 512 с. – ISBN 5–86004–105–5

232. *Юрченко А.Г.* Империя и космос. Реальная и фантастическая история походов Чингис-хана по материалам францисканской миссии 1245 года/ *А.Г. Юрченко.* – СПб.: Евразия, 2002.– 432 с. – Серия *Barbaricum* – ISBN 5–8071–012–X

233. *Юрченко А.Г.* Историческая география политического мифа. Образ Чингис-хана в мировой литературе XIII–XV вв. / *А.Г. Юрченко* – СПб.: Евразия, 2006. – 640 с. – ISBN 5–8071–0203–7

234. *Berend N.* At the gate of Christendom: Jews, Muslims, and “pagans” in medieval Hungary, c. 1000-c. 1300/ *N. Berend.* – Cambridge UK: Cambridge University Press, 2001. – 340 p. – Cambridge studies in medieval life and thought (Vol. 50) – ISBN 0521804396; ISBN 9780521651851

235. *Christian D.* A history of Russia, Central Asia and Mongolia: Vol. 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire/ *D. Christian.* – Oxford and Malden, Mass.: Wiley-Blackwell Publishing, 1998. – 496 p. – ISBN–10: 0631208143; ISBN–13: 978–0631208143.

236. *Curta F.* South-Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1250/ *F. Curta.* – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 526 p. – Cambridge Medieval Textbooks Series – ISBN–13: 9780521815390; ISBN: 0521815398.

237. *Diaconu P.* Les Petchenegues au Bas-Danube/ *P. Diaconu.* – Bucharest : Editions de l’“Academie de la Republique Socialiste de Roumanie, 1970. – 158 p. – 21 cm. – Series Bibliotheca historica Romaniae

238. *Diaconu P.* Les coumans au Bas-Danube aux XI “et XII” siecles/ *P. Diaconu.* – Bucureşti: Edition de l’Academie de Republique Socialiste de Roumanie, 1978. – 158 p.: ill; 21 cm. – Series Bibliotheca historica Romaniae. Etudes ; 56

239. *Eliau-Qian X.* Historical development of the pre-dynastic khitan/ *X.Eliau-Qian*; University of Helsinki, Faculty of Arts, Institute for Asian and African Studies. – Helsinki: Multiprint Oy, 2005. – 300 p. – ISBN 952–10–0498–3

240. *Golden P.B.* An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the MiddleEast/ *P.B. Golden.* – Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 1992. – 483 p. – ISBN–10: 344703274X; ISBN–13: 978–3447032742.

241. *Golden P.B.* Nomads and their neighbours in the Russian Steppe. Turks, Khazars and Qipchaqs/ *P.B. Golden.* – Aldershot: Ashgate Publishing, 2003. – 372 p. – (Variorum Collected Studies series. Vol. 752) – ISBN 0860788857, 9780860788850.

242. *Gökbel A.* Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)/ *A. Gökbel.* – Istanbul: Ötüken Neşriyat/ Tarih Dezisi, 2000. – 384 s. – 12 x 20 cm – ISBN 9789754373462

243. *Hammer-Purgstall J.* Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland/ *J. Hammer–Purgstall.* – Pesth: C.A. Hartleben “s Verlag, 1840. – L, 683 s.

244. *Horváth F.* A csengelei kunok ura és népe/ *F. Horváth.* – Budapest: Archaeolingua, 2001. – 356 Old. – ISBN 963–804–641–4

245. *Madgearu A.* The Romanians in Anonymous Gesta Hungarorum. Truth and fiction/ *A. Madgearu.* – Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute. Center for Transylvanian Studies, 2005. – II edition – 218 p. – ISBN 973–7784–01–4

246. *Kırzioğlu M.* *Fahrettin.* Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk Kıpçaklar, (M.Ö. VIII – M.S. VI. yüzyıl) ve Son Kıpçaklar (1118 – 1195) ile Ortodoks Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267–578) Ahıska Çıldır Eyaleti Tarihinden/ *M. Fahrettin Kırzioğlu.* – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992. – XXIII+278 s.+4 s. – ISBN 975–16–0459–1

247. *Kurat A. N.* IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri/ *A.N. Kurat.* – Ankara: Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 1972. – 511 s.

248. *Kurat A.N.* Peçenek tarihi/ *A.N. Kurat.* – Istanbul: Devlet Basimevi, 1937. – 285 s., 6 harita ; 24 cm.

249. *Nicole D., Shpakovsky V.* Kalka River 1223/ *D. Nicole, V. Shpakovsky.* – Oxford: Osprey Publishing, 2001. – 96 p. – ISBN–10: 1841762334; ISBN–13: 978–1841762333

250. *D’Ohsson A.C.* Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-khan jusqu’“a Timour bey ou Tamerlan/ *A.C. D’Ohsson.* – Amsterdam: Frederik Muller, 1852. – T.I – LXVIII, 453 p.

251. *D’Ohsson A.C.* Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-khan jusqu’“a Timour bey ou Tamerlan/ *A.C. D’Ohsson.* – Amsterdam: Frederik Muller, 1852. – T.II. – 651 p.

252. *Paloczi-Horvath A.* Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary/ *A. Paloczi-Horvath.* – Budapest: Corvina Kiadó, 1989. – 141 p. – ISBN–10: 963132740X; ISBN–13: 978–9631327403

253. *Pelliot P.* Notes sur l’histoire de la Horde d’Or. – Paris: Adrien-Maisonneuve, 1949. – 292 p.

254. *Spinei V.* Moldavia in the 11th–14th Centuries / *V. Spinei.* – Bucharest: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1986. – 277 p.: ill.; 24 cm. – Series Bibliotheca historica Romaniae. Monographies; 20.

255. *Spinei V.* The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century/ *V. Spinei.* –Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute – Istros Publishing House, 2003. – 546 p.: ill., maps ; 25 cm. – ISBN 9738589452

256. *Spinei V.* The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid–Thirteenth Century. / *V. Spinei* – Leiden–Boston: Brill, 2009. – XVII, 545 str.: ilustr.; 25 cm. – ISBN 9789004175365 9004175369

257. *Spuler B.* Die Goldene Horde: die Mongolen in Rußland 1223–1502 *B. Spuler.* – Leipzig: Otto Harrasowitz Verlag, 1943 – XVI, 556 S. Mit beiliegenden Karten. 8°. HalbLeinenbd. – (Das Mongolische Weltreich ; 2)

258. *Spuler B.* Die Goldene Horde: die Mongolen in Rußland 1223–1502. 2., erweiterte Auflage Text. / *B. Spuler* – Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 1965. – 638 s.

259. *Vasary I.* Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365/ *I. Vasary.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – XVI, 230 p. – ISBN–13 978–0–511–11147–1 eBook (NetLibrary); ISBN–13 978–0–521–83756–1 (Hardcover)

260. *Wolff O.* Geschichte der Mongolen oder Tataren Besonders ihres Vordringens nach Europa, so wie ihrer Eroberungen und Einfäll in diese Welttheile/ *O. Wolff.* – Breslau: Verlag von Carl Duffer , 1872. – IV, 425, 12/ s.

261. *Атласи Хади*. История Сибири. Веб-публікація з веб-сайту “*Татарская электронная библиотека*” [Электронный ресурс]. Режим доступа. [http:// kitap.net. ru/ atlasi 1. php](http://kitap.net.ru/atlasi1.php) – Назва з екрану

262. *Габдельбар Файзрахманов* История сибирских татар с древнейших времен до начала XX века. [Текст] : историческая литература / Г.Л. Файзрахманов. – Казань: Институт истории АН РТ, 2002. – 240 с. – ISBN 5–7544–0182–5. [Электронный ресурс]. “*Татарская электронная библиотека*”. Режим доступа. <http://kitap.net.ru/fajzrahmanov1.php> – Назва з екрану

263. *Гроссэ Р.* Империя степей. “*Татарская электронная библиотека*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://kitap.net.ru/archive/5.php> – Назва з екрану

264. *Кестлер А.* Тринадцатое колено. Крушение империи хазар и ее наследие / Науч. редактор Юрченко А.Г. – СПб.: Евразия, 2001. [http:// lib.ru/INPROZ/KESTLER/hazary.txt](http://lib.ru/INPROZ/KESTLER/hazary.txt) – Назва з екрану

265. *Маркварт И.* О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой. “*Великая Степь и Святая Земля*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.steppe.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>. або <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml> – Назва з екрану

266. *Павлов П.* Бунтари и авантюристы в средневековна България, *П. Павлов* – Велико Търново: Абагар, 2000. – ISBN 954–304–152–0. Электронный вариант книги на сайті веб-видавництва *Liternet*. [Электронный ресурс]. http://liternet.bg/publish13/p_ravlov/buntari/. – Назва з екрану

267. *Савинов Д.Г., Новиков А.В., Росляков С.Г.* Верхнее Приобье на рубеже эпох (басандайская культура) / *Д.Г. Савинов, А.В. Новиков, С.Г. Росляков* – Новосибирск: Изд-во Институт археологии и этнографии сибирского отделения РАН, 2008. – 424 с. – ISBN 978–5–7803–0176–9 “*Древние Киргизы. Очерки истории и археологии*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://kronk.narod.ru/library/savinov-novikov-roslakov-2008.htm> – Назва з екрану

268. *Bánkiné Molnár E.* A kunok Magyarországon. – Kiskunfélegyháza, 2008. *Sulinet Hírmagazin* [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/a_kunok_magyarorszagon/index.htm – Назва з екрану

269. *Vásáry I.* A régi Belső-Ázsia története *I. Vásáry*. – Szeged: Balassi Kiado, 1993. – 196 Old. – ISBN 10: 9634819737. “*Kempelen Farkas Digitalis Tankönyvtar*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.tankonyvtar.hu/tortenelem/regi-belso-azsia-080904-47__ – Назва з екрану

СТАТТІ З НАУКОВИХ ЖУРНАЛІВ ТА ЗБІРНИКІВ

270. *Абдимомынов Н.Т.* Кипчакский фактор в истории Золотой Орды и Египта // Вопросы истории. – 2011. – № 9. – С. 153–157.

271. *Абдуманов Р.А.* Культурно–историческая основа кыргызского племенного образования кангды // Тюркологический сборник: Тюркские народы России и Великой Степи, 2005. – М.: Восточная литература, 2006. – С. 6–20

272. *Айбабин А.И.* Города и степи Крыма в XIII–XV вв. по археологическим свидетельствам // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь: Крымское отделение Института Востоковедения им. А. Крымского национальной академии наук Украины, 2003. – Вып. X. – С. 277–306.

273. *Анчабадзе Г.З.* Кыпчаки в Грузии // Проблемы современной тюркологии. – А.–А.: Наука КазССР, 1980. – С. 342–344

274. *Анчабадзе З.В.* Кыпчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI–XIV веков // Материалы сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов. – Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1960. – С. 113–126

275. *Армарчук Е.А.* Памятники Северо-Восточного Причерноморья X–XIII веков // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. – М.: Наука, 2003. – С. 207–269

276. *Ахинжанов С.М.* Хорезм и Дешт-и Кыпчак в начале XIII в. (о месте первого сражения армии хорезмшаха с монголами) // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. – С. 326–335

277. *Бабенко Р.В.* Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками-сельджуками за контроль над Судаком (1221–1222 рр.) // Література та культура Полісся. Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. – Ніжин: Видавництво Ніжинського Державного Педагогічного Університету, 2002. – Вип. 17. – С. 57–61

278. *Бабенко Р.В.* Західний напрямок монгольських завоювань у першій третині XIII століття // Вісник Луганського Державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка. (Історичні науки). – Луганськ: Вид-во Луганського Педагогічного Університету, 2003. – № 6 (62). – С.5–18

279. *Бейліс В.* Країна ал-Куманія у “Географічному творі” ал-Ідрісі та Половецька земля Іпатіївського літопису // *Мappa Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1996. – С. 84–103.

280. *Белич И.В.* Цымги-Тура. К вопросу о происхождении и значе-

нии раннего имени г. Тюмень // Тюркологический сборник, 2007–2008: история и культура тюркских народов России и сопредельных стран. – М.: Восточная литература, 2009. – С. 14–34

281. *Белорыбкин Г.Н.* Монголы в землях обулгаризованных буртасов // Волжская Булгария и монгольское нашествие. – Казань: Институт языка, литературы и истории, 1988. – С. 82–87

282. *Березин И.Н.* Нашествие Батгя на Россию // Журнал министерства народного просвещения. – Отд. отд. – СПб., 1855. – Ч. LXXXVI. – Отд. II. – С. 79–114

283. *Березин И.Н.* Первое нашествие монголов на Россию // Журнал министерства народного просвещения. – Отд. отд. – СПб., 1853. – Ч. LXXIX. – Отд. II. – С. 221–250

284. *Березин С.Я., Нарожный Е.И.* О тюрках XIII–XIV вв. на Кавказских Минеральных Водах // Культурная жизнь Юга России. – №4 (33). – Краснодар: Краснодарский государственный университет культуры и искусств, 2009. – С. 43–46

285. *Білецький А.В.* Про проблему маршруту походу на схід князя Святослава Хороброго // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – Львів: Національний університет Львівська політехніка, 2008. – Вип. 612 – Серія “Армія” – С. 23–30

286. *Бибииков М.В.* Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: 1980. – М.: Наука, 1981. – С. 5–151

287. *Бисембаев А.А., Усманова Э.Р., Боталов С.Г.* Памятники кыпчако-половецкого этапа // Археология Южного Урала. Степь. – Челябинск: РАН Уральское отделение, Южно-Уральский Институт истории и археологии, Челябинский научный центр, Южно-Уральский государственный университет, 2006. – С. 409–414

288. *Бубенок О.Б.* Алано-огузські контакти у степах Східної Європи у після хозарський період // Східний Світ. – №1. – К.: Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського національної академії наук України, 2008. – С. 61–82

289. *Бубенок О.Б.* К вопросу о распространении христианства среди хазар // Східний світ. – К.: Інститут Сходознавства ім. А. Кримського національної академії наук України, 2011. – №4 – С. 65–78

290. *Бубенок О.Б.* Огузы-торки на землях Левобережной Украины // Східний світ. – К.: Інститут Сходознавства ім. А. Кримського національної академії наук України, 2011. – №1 – С. 25–40

291. *Бубенок О.Б.* “и города пойма Половецкие, Галин, Чешуев,

Сугров...” // Східний світ. – К.: Інститут Сходознавства ім. А. Кримського національної академії наук України, 2009. – №1. – С. 26–39

292. *Васильев Д.В.* Город Саксин и его население // Геостратигическое значение Прикаспийского региона и перспективы приграничного сотрудничества. Материалы международной научной конференции 20–21 сентября 2004 года. – Астрахань, Астраханский университет, 2004. – С. 91–97

293. *Васильев Д.В.* О местоположении города Саксин // Проблемы археологии Нижнего Поволжья. 1 Международная Поволжская Конференция. г. Волгоград, 1–5 ноября 2004 г. Тезисы докладов. – Волгоград: Издательство ВолГУ, 2004. – С. 264–269

294. *Васильев Д.В.* Местоположение и население города Саксин // “Великие реки и мировые цивилизации”. Материалы Международной научной конференции 7–9 сентября 2006 г. К 450-летию со дня основания Астрахани. – Астрахань: Астраханский университет, 2006. – С. 22–28

295. *Васильев Д.В.* О пути Гильома Рубрука через Дельту Волги и о населенных пунктах, которые он посетил // Золотоордынское наследие. – Выпуск 2. – Материалы второй Международной научной конференции “Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды”, посвященная памяти М.А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. – Казань: ООО “Фолиант”, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – С. 64–72

296. *Васильев Д.В., Гречкина Т.Ю., Зиливинская Э.Д.* Городище Самосделка – памятник домонгольского периода в низовьях Волги // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2003. – Т.3.: Половецко-золотоордынское время. – С. 83–122.

297. *Гальперин Ч.Дж.* Кыпчакский фактор: ильханы, мамлюки и Айн-Джалут // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2008. – Т.6.: Золотоордынское время. – С. 385–400.

298. *Гмыря Л.* Тюркские народы Северного Кавказа // История татар. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь – С. 60–88

299. *Голден П.* Кипчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи // Монгольская империя и кочевой мир. – Улан-Удэ: Бурятский центр сибирского отделения РАН, 2004. – Кн. 1. – С. 103–136

300. *Голден П.* Религия кыпчаков средневековой Евразии // Степи Европы в Эпоху Средневековья. – Донецк: Донецкий национальный

университет, 2008. – Т.6.: Золотоордынское время. – С. 309–340.

301. *Голден П.* Формирование кумано-кыпчаков и их мира // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь: Крымское отделение института востоковедения национальной академии наук Украины, 2003. – Вып. X – С. 458–480

302. *Головко О.Б.* Половецкий фактор у політичному розвитку Південно-Західної Русі (остання третина XII – перша половина XIII ст.) // Східний Світ. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Кримського національної академії наук України, 2004. – №1. – С. 60–72

303. *Головко О.Б.* Візантійська імперія, Південна Русь і половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича // Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л.В. Матвєєвої. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Кримського національної академії наук України, 2010. – С. 192–208.

304. *Горелик М.В.* Монголы и подвластные народы в Золотой Орде (этносоциальная самоидентификация и ее внешнее выражение) // Золотоордынское наследие. Выпуск 2. Материалы Международной научной конференции Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды, посвященной памяти М. А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. – Казань: ООО Фолиант, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – С.77–90

305. *Григорьев А.П., Фролова О.Б.* Географическое описание Золотой Орды в энциклопедии ал-Калкашанди // Тюркологический сборник/2001: Золотая Орда и ее наследие. – М.: Восточная литература, 2002. – С. 261–302

306. *Гугуев Ю.К.* Половецкий пассаж Жана де Жуанвиля // Жан де Жуанвиль. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика. – СПб.: Евразия, 2007. – С. 369–384

307. *Гугуев Ю.К.* Рассказ Жана де Жуанвиля о похоронах знатного кумана // Тюркологический сборник, 2007–2008: история и культура тюркских народов России и сопредельных стран. – М.: Восточная литература, 2009. – С. 124–145

308. *Гуркин С.В.* Русько-половецкі матримоніальні зв'язки // Східний Світ. –К.: Інститут сходознавства ім. А. Кримського національної академії наук України, 2000. – №2. – С. 157–159

309. *Гуркин С.В.* К вопросу об исторической географии половецких земель // Дон и Северный Кавказ в древности и средние века. – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского государственного университета, 1990. – С. 82–92.

310. *Гуркин С.В.* К вопросу о предыстории кипчаков // Историче-

ские этюды. – Вып. 2. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 1997.

311. *Гуркин С.В.* Степное Предкавказье в системе половецких степей // Античная цивилизация и варварский мир. Материалы 7-го археологического семинара. Краснодар, 8–11 июня 1999 г. – Краснодар: Краснодарский государственный университет культуры и искусств, 2000. – С. 107–111

312. *Гуркин С.В.* О предках кыпчаков и кимаков // Донская археология. – № 3–4. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2000. – С. 6–23

313. *Гуркин С.В.* К вопросу о Внешней Кумании и “диких половцах” // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2003 г. – Вып. 20. – Азов: Издательство Азовского музея-заповедника, 2004. – С. 480–487

314. *Гуркин С.В.* К вопросу о политических причинах миграции номадов из Азии в степи Восточной Европы в 20–40-е гг. XI в. // Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. – Ростов-на-Дону, 2004. – № 2. – С. 40–46.

315. *Гусейнов Г.–Р.А.–К.* Северо-Восточный Кавказ и Дагестан в составе Золотой Орды: об этническом составе населения, территориальных и административных пределах, статусе и генеалогии правителей // Золотоордынская цивилизация. – Вып. 3. – Казань: Изд-во Фэн АН РТ, 2010. – С.195–202

316. *Епимахова Т.В.* Половцы в Подунавье // Уржумка. – №1. – Челябинск: Челябинский государственный педагогический институт, 1995. – С. 16–19

317. *Зимони И.* Первый монгольский рейд на Волжскую Булгарию // Из истории Золотой Орды. – Казань: Фонд им. М. Султана-Галиева, 1993. – С. 86–97

318. *Иванич М.* “Дафтар-и Чингиз-наме” как источник по истории кочевых обществ // Источниковедение истории Улуса Джучи. От Калки до Астрахани 1223–1556. – Казань: Институт Истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2001. – С. 314–328

319. *Иванов В.А.* Военное дело кочевников Южного Урала и Приуралья // Военное дело Древнего населения Северной Азии. – Новосибирск: Наука СО, 1987. – С. 172–187

320. *Иванов В.А.* Кыпчаки в восточной Европе // История татар. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. – С. 492–503

321. *Иванов В.А.* Погребения кыпчаков в бассейне р. Урал // Па-

мятники кочевников Южного Урала. – Уфа: Башкирский филиал АН СССР, 1984. – С. 75–97.

322. *Измайлов И.Л.* Походы в Восточную Европу 1223–1240 гг. // История татар. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. – Т.3: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII–середина XV в. – С.133–160

323. *Иловайский Д.* Калкское побоище // Русская Старина. – Б.м., б.и., 1879. – Т.25. – С. 691–709.

324. *Исхаков Д.М.* Родословные и эпические произведения как источник изучения истории сословий Улуса Джучи и татарских ханств // Источниковедение истории Улуса Джучи. От Калки до Астрахани 1223–1556. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2001. – С. 329–366.

325. *Исхаков Д.М.* Об общности этнической истории волжско-уральских и сибирских татар (булгарский, золотоордынский и поздне-золотоордынский периоды) // Сибирские татары. – Казань: Институт Истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2002. – С. 24–58.

326. *Исхаков Д.М.* Об отображении некоторых золотоордынских реалий в татарско-башкирском дастане “Туляк и Сусылу” // Золотоордынская цивилизация. – Выпуск 4. – Казань: ООО “Фолиант”, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – С. 119–127.

327. *Кадырбаев А.Ш.* О миграциях и расселении кыпчакских племён в степях Евразии до эпохи Чингис-хана // Altaica. – М.: Институт Востоковедения РАН, 2003. – VIII. – С. 96–106.

328. *Кадырбаев А.Ш.* Персидские и китайские источники о переселении кыпчакских племен в Дашт-и Кипчак (в XI – начале XIII в.) // Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кипчака в XIII–XVIII вв. Материалы международного круглого стола. – Алматы: Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова Министерства образования и науки Республики Казахстан, Центр иранистики, 2004. – С. 21–30.

329. *Князький И.О.* Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье в конце XII – первых десятилетиях XIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев: Штиинца, 1988. – С. 22–32.

330. *Кляшторный С.Г.* Кто были половцы? // Altaica. – М.: Институт Востоковедения РАН, 1998. – II. – С. 88–91.

331. *Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г.* Раннесредневековые миграции тюркских племен в западный ареал Великой Степи (кимако-кипчакский феномен) // Средневековая археология евразийских степей. Т. 2. Казань: Институт истории имени Ш. Марджани, 2007. – С. 42–46.

332. *Коновалова И.Г.* Арабские источники XII–XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель // Древнейшие государства на терри-

тории СССР, 1990. – М.: Наука, 1991. – С. 5–115.

333. *Костюков В.П.* Была ли Золотая Орда Кипчакским ханством? // Тюркологический сборник: Тюркские народы России и Великой Степи, 2005. – М.: Восточная литература, 2006. – С. 199–237.

334. *Костюков В.П.* Культурные трансформации в урало-казахстанской степи начала II тыс. н. э. // Археология Южного Урала. Степь. – Челябинск: РАН Уральское отделение, Южно-Уральский Институт истории и археологии, Челябинский научный центр, Южно-Уральский государственный университет, 2006. – С. 444–456.

335. *Костюков В.П.* Буддизм в культуре Золотой Орды // Тюркологический сборник, 2007–2008: история и культура тюркских народов России и сопредельных стран. – М.: Восточная литература, 2009. – С. 189–236.

336. *Котляр Н.Ф.* Половцы в Грузии и Владимир Мономах // Из истории украино-грузинских связей. – Тбилиси: Мецниереба, 1968. – С. 16–24.

337. *Крамаровский М.Г.* Джучиды и Крым: XIII–XIV вв. // Материалы археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь: Крымское отделение Института востоведения им. А. Крымского национальной академии наук Украины, 2003. – Вып. X. – С. 506–532.

338. *Крамаровский М.Г.* Куманские пояса в Дешт-и Кипчаке и на Балканах в XIII–XIV вв. // Тюркологический сборник, 2003–2004: Тюркские народы в древности и средневековье. – М.: Восточная литература, 2005. – С. 126–141.

339. *Крамаровский М.Г.* Две Таны. Половцы на фреске из базилики св. Франциска в Сиене (Амброджио Лоренцентти, 1330 г.) // Человек средневековой улицы. Золотая Орда. Византия. Италия. – СПб.: Евразия, 2012. – С. 282–291.

340. *Крамаровский М.Г.* Улус Джучи (1207–1502). О культуре Дешт-и Кыпчак в эпоху Чингисидов // Человек средневековой улицы. Золотая Орда. Византия. Италия. – СПб.: Евразия, 2012. – С. 17–35.

341. *Круглов Е.В.* Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2003. – Т.3.: Половецко-золотоордынское время. – С. 13–82

342. *Кумеков Б.Е.* Об этническом составе кыпчаков XI – нач. XIII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1990. – Вып. 2. – С. 118–130.

343. *Кумеков Б.Е.* Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII – начала XIII века // Известия АН

Республики Казахстан. – № 1. – Алматы, 1993. – С. 58–70.

344. *Кумеков Б.Е.* Персидские и арабские формы написания термина кипчак и вопросы хронологии // Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кипчака в XIII–XVIII вв. Материалы международного круглого стола. – Алматы: Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова Министерства образования и науки Республики Казахстан, Центр иранистики, 2004. – С. 69–74.

345. *Кумеков Б.Е.* Кимаки и кыпчаки. Кимакский каганат // История татар. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – Т.2: Волжская Булгария и Великая Степь – С. 459–471.

346. *Кумеков Б.Е.* Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав // История татар. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь – С. 472–481.

347. *Кычанов Е.И.* Сведения из “Истории династии Юань” (Юань ши) в Золотой Орде // Источниковедение истории Улуса Джучи. От Калки до Астрахани 1223–1556. – Казань: Институт истории АН РТ, 2001. – С. 30–42.

348. *Кычанов Е. И.* О некоторых обстоятельствах похода монголов на запад (по материалам “Юань-ши”) // Тюркологический сборник/2001: Золотая Орда и ее наследие. – М.: Восточная литература, 2002. – С. 75–83.

349. *Маверіна О.С.* Сельджуки в Крыму (до питання про достовірність свідчень мусульманських авторів) // Східний Світ. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Кримського національної академії наук України, 2008. – №2. – С. 98–103.

350. *Макарова Т.И.* Боспор-Корчев. Крым, в X-первой половине XIII века // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. – М.: Наука, 2003. – С. 68–73.

351. *Малышев А.Б.* Половцы в Венгрии и Золотая Орда // Дешт-и-Кипчак и Золотая Орда в становлении культуры евразийских народов. Материалы международной конференции. – М.: Институт стран Азии и Африки при Московском Государственном Университете, 2004. – С. 24–30.

352. *Матвеев А.* Опыт локализации участка Иртышского средневекового меридионального пути // Средневековая археология евразийских степей. – Т. 1. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2007. – С. 96–103.

353. *Минаева Т.М.* К вопросу о половцах на Ставрополье по археологическим данным // Материалы по изучению Ставропольского края.

Вып. 11. – Ставрополь: Ставропольское книжное издательство, 1964. – С. 167–196.

354. *Мургулия Н.П.* Переселение половцев в Грузию // Из истории украинско-грузинских связей. – К.: Академия Наук УССР, 1971. – С. 40–54.

355. *Нарожный Е.И.* О половецких изваяниях и святилищах XIII–XIV вв. Северного Кавказа и Дона // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2003. – Т.3.: Половецко-золотоордынское время. – С. 275–294.

356. *Нарожный Е.* Этнокультурный состав кочевого и оседлого населения северокавказских владений Золотой Орды // Средневековая археология евразийских степей. – Т. 1. – Казань: Институт истории имени Ш. Марджани АН РТ, 2007. – С. 204–213.

357. *Нарожный Е.И.* О событиях 1222 года на Северном Кавказе (листая страницы Историй... различных регионов Юга России) // Культурная жизнь Юга России. – №3 (28). – Краснодар: Краснодарский государственный университет культуры и искусств, 2008. – С. 70–74.

358. *Нарожный Е.И.* Об одной “войне” против черкесов // Золотоордынская цивилизация. – Выпуск 4. – Казань: ООО “Фолиант”, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – С. 20–28.

359. *Насилов Д.М.* Кыпчаки у Махмуда Кашгарского // Тюркологический сборник, 2007–2008: история и культура тюркских народов России и сопредельных стран. – М.: Восточная литература, 2009. – С. 284–293.

360. *Олсен Т.* Прелюдия к западным походам: монгольские военные операции в Волго-Уральском регионе в 1217–1237 годах // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2008. – Т.6. Золотоордынское время. – С. 351–362.

361. *Осіян О.* Нове джерело з історії монгольського походу на країни Центрально-Східної Європи (1236–1242 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К.: Інститут Історії національної академії наук України, 2004. – №4. – С. 331–347.

362. *Осіян О.* Поширення християнства серед половців XI–XV ст. // Київська старовина. – К.: АРТек, 2005. – №1. – С. 3–28. – №2. – С. 3–22.

363. *Отрощенко В.В., Рассамакін Ю.Я.* Половецкий комплекс Чингульського кургану // Археологія – К.: Інститут Археології АН УРСР, 1986. – Вип. 53. – С. 14–36.

364. *Отрощенко В.В., Вовк Т.А.* Золотоординський період в історії половців // Етноси України. Тюркський Світ. – К.: Центр Вільної преси, 2000. – С. 81–89.

365. Павлов П. Половцы во внутривизантийской жизни Византии и Болгарии XIII–XIV вв. // *Stratum Plus*. – №6 (2005–2009): Причерноморские этюды. – СПб.–Кишинев–Одесса–Бухарест.: Высшая Антропологическая Школа, 2009. – С. 388–404.

366. Паромов Я.М. Поселения и дороги на Таманском полуострове в VII–XIII веках // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. – М.: Наука, 2003. – С.161–170.

367. Пашуто В.Т. Монгольский поход вглубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе. – М.: Наука, 1977. – С. 210–227.

368. Пашуто В.Т. Половецкое епископство // Пашуто В.Т. Русь. Прибалтика. Папство. Избранные статьи. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. – С. 573–581.

369. Поляк А.Н. Новые арабские материалы позднего средневековья о Восточной и Центральной Европе // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М.: Наука, 1964. – С. 29–59.

370. Плахонін А. Русь на Боспорі в XII ст. // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наук. конф. “Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР” (Київ, 19 лютого 2004 р.) – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С.78–85.

371. Плетнева С.А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 260–300.

372. Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы // Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). – М.: Наука, 1981. – С. 213–221.

373. Плетнева С.А. Города Таманского полуострова в конце VIII–XII веках // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. – М.: Наука, 2003. – С. 171–183.

374. Плетнева С.А. Об одном уникальном могильнике Среднего Приднестровья // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь: Крымское отделение института востоковедения НАН Украины, 2003. – Вып. X. – С. 307–321.

375. Расовский Д.А. К вопросу о происхождении Codex Cumanicus // *Seminarium Kondakovianum*/Анналы института им. Н.П. Кондакова. – Прага: Kondakov Institute, 1929. – Вып. 3. – С. 193–214.

376. Расовский Д.А. Половцы. I. Происхождение половцев // *Seminarium Kondakovianum*/Анналы института им. Н.П. Кондакова. – Прага: Kondakov Institute, 1935. – Вып. 7. – С. 245–262.

377. Расовский Д.А. Половцы. II. Разселение половцев // *Seminarium Kondakovianum*/Анналы института им. Н.П. Кондакова. – Прага: Kondakov Institute, 1936. – Вып. 8. – С. 161–182.

378. *Расовский Д.А.* Половцы. III. Пределы “поля половецкаго” // *Seminarium Kondakovianum/Анналы института им. Н.П. Кондакова.* –Прага: Kondakov Institute, 1937. – Вып. 9. – С. 71–85.

379. *Расовский Д.А.* Пределы “поля половецкаго” // *Seminarium Kondakovianum /Анналы института им. Н.П. Кондакова.* Сборник статей в честь А.А. Васильева. – Прага: Kondakov Institute, 1938. – Вып. 10. – С. 155–178

380. *Расовский Д.А.* Военная история половцев // *Seminarium Kondakovianum/Анналы института им. Н.П. Кондакова.* Сборник статей в честь А.А. Васильева. – Прага: Kondakov Institute, 1940. – Вып. 11. – С. 95–128.

381. *Расовский Д.А.* О роли Черных Клобуков в истории Древней Руси // *Расовский Д.А.* Половцы. Черные Клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. – М.: ЦИВОИ, 2012. – С. 20–38.

382. *Расовский Д.А.* Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // *Расовский Д.А.* Половцы. Черные Клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. – М.: ЦИВОИ, 2012. – С. 39–111.

383. *Расовский Д.А.* Роль половцев в войнах Асенеи с Византийской и Латинской империями в 1186–1207 годах // *Расовский Д.А.* Половцы. Черные Клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. – М.: ЦИВОИ, 2012. – С. 231–237.

384. *Синор Д.* Монголы на Западе // *Степи Европы в эпоху Средневековья.* – Донецк: Донецкий национальный университет, 2008. – Т.6. Золотоордынское время. – С. 363–384.

385. *Скочиляс І.* Аспрокастрон-Білгород – кафедра Галицької Митрополії у XIV ст. // *Ruthenica.* – №8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. –С. 120–137.

386. *Султанов Г.И.* Известия османского историка XVI в. Сейфи Челеби // *Тюркологический сборник. 2003–2004: Тюркские народы в древности и средневековье.* – СПб. – М.: Восточная литература, 2005. – С. 254–272.

387. *Тулибаева Ж.М.* “Улус-и арба-йи Чингизи” как источник по изучению истории Золотой Орды // *Золотоордынская цивилизация.* – Выпуск 4. – Казань: ООО “Фолиант”, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – С. 79–100.

388. *Федоров-Давыдов Г.А.* Город и область Саксин в XII–XIV вв. // *Древности Восточной Европы.* – М.: Издательство Московского государственного университета, 1969. – С. 253–261

389. *Халиков А.Х., Халиуллин И.Х.* Основные этапы монгольского нашествия на Волжскую Булгарию // *Волжская Булгария и монголь-*

ское нашествие. – Казань: Институт языка, литературы и истории, 1988. – С. 4–23

390. *Худяков Ю.С.* Кыпчакские племена Западной Сибири в XI – первой половине XIII в. // История татар. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – Т.2: Волжская Булгария и Великая Степь – С. 482–491.

391. *Худяков Ю.С.* Западная Сибирь в составе Улуса Джучи // Золотоордынское наследие. – Казань: Фэн АН РТ, 2009. – Вып. 1. – С. 104–109

392. *Худяков Ю.С.* Комплекс вооружения восточных кыпчаков в эпоху развитого Средневековья // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного Золотоордынского Форума. Казань, 29–30 марта 2011 г. – Казань: ООО “Фолиант”, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011 – С. 41–46.

393. *Черепнин Л.В.* Монголо–татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе. – М.: Наука, 1977. – С. 186–209.

394. *Шабашов А.В.* О монгольском элементе в составе средневековых кыпчаков // Цирендоржиевські читання – К.: МП Леся, 2008. – IV. Тибетська цивілізація та кочові народи Євразії. – С. 610–619.

395. *Шушарин В.П.* Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья // История СССР. – М.: Институт истории Академия Наук СССР, 1978. – №2. – С. 38–53.

396. *Чаuidзе В.Н.* К вопросу о появлении половцев на Таманском полуострове // Археологический журнал. – №1. – Армавир: Центр археологических исследований АГПУ, 2007. – С. 66–69.

397. *Цыбин М.В.* Половцы и Рязанская земля // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 13. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 1999. – С. 130–139.

398. *Цыбин М.В.* Юго–восточная граница Руси накануне нашествия: (история развития идеи) // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 14. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2000. – С. 130–138.

399. *Цыбин М.В.* Юго–Восток Древней Руси и кочевнический мир: (из истории изучения проблемы) [XIX – начало XX в.] // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 16. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2002. – С. 110–117

400. *Цыбин М.В.* Юго–Восток Древней Руси и кочевнический мир:

(к оценкам современного состояния проблемы по археологическим данным) // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 18. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2004. – С. 113–121.

401. *Юрченко А.Г.* Русские и половцы перед лицом монгольского вызова (1223) // Тюркологический сборник: 2002: Россия и тюркский мир. – СПб. – М.: Восточная литература, 2003. – С. 385–400.

402. *Balogh L.* Mikor költözött Kötöny kun fejdelem Magzarszággra? // Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis. – Tomus CXIII. – Szeged, 2001. – Old. 53–61

403. *Baski I.* On the ethnic names of the Cumans of Hungary // Kinship in the Altaic World/ Proceedings of the 48th PIAC. Edited by Elena V. Boikova and Rostislav B. Rybakov. – Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 2006. – P. 43–54.

404. *Berend N.* Cuman integration in Hungary // Nomads and Sedentary World. – Budapest: Curzon, Library of the Central European University, 2001. – P. 103–127.

405. *Csorba Cs.* A magyar keleti politika és a kun kérdés // Tatárjárás / Szerkeszette Nagy B. – Budapest: Osiris Kiadó, 2003. – Old. 362–371

406. *Dume A.* Turanicii: tătarii și cumanii în cadrul politicii regale interne și externe a Ungariei în timpul monarhului Ladislau al IV-lea (1272–1290) // Analele Universității din Oradea. – Istorie-Arheologie – T. XVII. – Oradea: Universitatea din Oradea, Departamentul din Istoria, 2007. – S. 15–28.

407. *Dume A.* Sketch of a portrait, the life of an atypical monarch: Ladislau IV the Cuman (1272–1290) // Analele Universității din Oradea. – Istorie-Arheologie – T. XVIII. – Oradea: Universitatea din Oradea, Departamentul din Istoria, 2008. – S. 13–23.

408. *Dume A.* Legile cumane din 1279. Conținut și efecte // Buletinul Cercurii Științifice Studențești. – 15. – 2009. – S. 79–85.

409. *Golden P.B.* The migrations of the Oğuz // Archivum Ottomanicarum. – Vol. 4 – Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 1972. – P. 45–84.

410. *Golden P.B.* The Polovci Dikii // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1980. – Vol. III–IV. (1979/1980). – P. 296–309.

411. *Golden P.B.* The Turkic Peoples and Caucasia // Transcaucasica: Nationalism and social change: essays in the history of Armenia, Azerbaijan, and Georgia. – Ann Arbor: University of Michigan, 1983. – P. 45–67.

412. *Golden P.B.* Cumanica I :The Qıpçaqs in Georgia // Archiwum Eurasiae Medii Aevi. – Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 1984. – Vol. IV. – P. 45–87.

413. *Golden P.B.* Cumanica II : The Ölberli : The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan // *Archiwum Eurasiae Medii Aevi*. – Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 1986. – Vol. VI. – P. 5–29

414. *Golden P.B.* Cumanica III : Urusoba // *Aspects of Altaic Civilization*. – Bloomington: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, 1990. – Vol. III (Uralic and Altaic Series. – Vol. 145.). – P. 33–46.

415. *Golden P.B.* The Chernii Klobouci // *Symbolae Turkologicae*. –Stockholm: Swedish Research Institute of Istanbul, 1996. – P. 97–198.

416. *Golden P.B.* Cumanica IV: The Cumano-Qıpçaq Clans and Tribes // *Archiwum Eurasiae Medii Aevi*. – Vol. IX (1995–1997). – Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 1997. – P. 16–29.

417. *Golden P.B.* “I will give the people unto thee”. The Chinggisid Conquests and their aftermath in the Turkic World // *Journal of the Royal Asiatic Society. Third Series*. – Vol. 10. – Part 1. – Cambridge UK: Cambridge University Press, 2000. – P. 22–41.

418. *Golden P.B.* Nomads in the Sedentary World: The Case of Pre-Chinggisid Rus’and Georgia // *Nomads and Sedentary World*. – Budapest: Curzon, Library of the Central European University , 2001. – P. 24–75.

419. *Golden P.B.* Notes on the Qıpçaq Tribes: Kimeks and Yemek // *The Turks*. – Ankara: Yeni Türkiye Yayinlary , 2002. – Vol. I. – P. 660–670.

420. *Gökbel A.* Kipchaks and Kumans // *The Turks*. – Ankara: Yeni Türkiye Yayinlary 2002. – Vol. 1. – P. 643–659.

421. *Klyashtornyi S.G.* The Polovcian Problem (II): Qipchaqs, comans and polovcians // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1996. – Vol. 58 (3). – P. 243–248.

422. *Korobeinikov D.* A broken mirror: the kipcak world in the thirteenth century// *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, Cumans*. – Leiden-Boston: Brill, 2008. – P. 379–412

423. *Lăzărescu-Zobian M.* Cumania as the name of thirteenth century Moldavia and Eastern Wallachia: some aspects of Kipchak-Rumanian relations // *Turks, Hungarians and Kipchaks. A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun/Journal of Turkish Studies*. – Harvard, 1984. – Vol. 8

424. *Polgár Sz.* Kötöny, kun fejdelem// *Tanulmányok a Középkori magyar Történelemlről. Az. I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999, 2 július) előadásai* – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1999. – Old. 91–102

425. *Pritsak O.* Non-Wild Polovcians // *To Honor to Roman Jakobson. Essays on the Ocassion of His Seventieth Birthday*. – The Hague-Paris: Mouton, 1967. – P. 1615–1623

426. *Pritsak O.* The decline of the Empire of the Oghuz Yabghu // *The*

Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – New York, 1952. – P. 279–292

427. *Pritsak O.* The Polovcians and Rus // *Archiwum Eurasiae Medii Aevi.* – Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 1982. – Vol. 2. – P. 321–380

428. *Pritsak O.* The Pechenegs. A case of Social and Economic Transformation // Peter de Ridder Press (*Archivum Eurasiae Medii Aevi.* 1975. – Vol.1.) – Lisse: Peter de Ridder Press, 1976. – P. 4–29 (P. 211–235)

429. *Pritsak O.* Two Migratory Movements in the Eurasian Steppe in the 9th–11th centuries // *Proceedings of 26th International Congress of Orientalists.* – New Delhi, 1964. – Vol. 2. – New Delhi 1968. – P. 157–163.

430. *Tryjarski E.* Piecingowie // *Dabrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E.* Hunowie Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. – Wrocław: Ossolineum, 1975. – S. 479–623

431. *Spinei V.* The Cumanic Bishopric: genesis and evolution: Genesis and Evolution // *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans* /Ed. F. Curtea, cu asist. lui R. Kovalev. – Leiden-Boston: E.J. Brill, 2008. – P. 413–456.

432. *Stoyanow V.* Kumans in Bulgarian history // *The Turks.* – Ankara: Yeni Türkiye Yayinlary , 2002. – Vol. I. – P. 680–692.

433. *Uydu Yücel M.* Pechenegs on the Balkans // *The Turks.* – Ankara: Yeni Türkiye Yayynlary , 2002. – Vol. I. – P. 632–642.

434. *Vasary I.* Cuman warriors in the fight of Byzantium with Latins // *Acta Orientalia Hungarica.* – Budapest, 2004. – P. 263–270.

435. *Vasary I.* Origins and possible Cuman affiliations of the Asen dynasty // *Archiwum Ottomanicum.* – 13. – Wiesbaden, 1994. – P. 335–345.

436. *Vasary I.* Orthodox Christian Qumans and Tatars of the Crimea in the 13th–14th centuries // *Central Asiatic Journal.* – 32. – Wiesbaden, 1988. – P. 260–271.

437. *Абдумананов Р.А.* К вопросу происхождения кыргызского племени Азык // *Международная научно–практическая конференция “Актуальные проблемы истории Саяно-Алтая и сопредельных территорий” 6–12 сентября 2001 г.* – Абакан: изд-во Хакасского государственного университета имени Н.Ф. Катанова, 2002. – “*Центральноазиатский исторический сервер*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.kyrgyz.ru/?page=77> – Назва з екрану

438. *Абдумананов Р.А.* Экспансия кыпчакских племен. – “*Центральноазиатский исторический сервер*”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.kyrgyz.ru/?page=89> – Назва з екрану

439. *Алексеева Е.П.* Карачаевцы и балкарцы древний народ Кавказа. – *Real Alania* [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://real-alania>.

narod.ru/alanialand/history/page3.htm – Назва з екрану

<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9429>

440. *Алиев К.* Кипчаки на Кавказе до и после нашей эры. – *Кумыкский мир* [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9472> – Назва з екрану

441. *Арсланова Ф.Х.* К вопросу о связях племён Павлодарского Прииртышья с населением Западной Сибири (VII–XI вв.) // *Этнокультурные процессы в Западной Сибири.* – Томск: Издательство Томского Государственного университета, 1983. – с. 105–117. *“Древние Киргизы. Очерки истории и археологии”* [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://kronk.narod.ru/library/arslanova-fh-1983.htm> – Назва з екрану

442. *Гагин И.А.* Рязань и половцы. – Веб-публикация з *“Официальный сайт историка Игоря Анатольевича Гагина”*. [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.i-gagin.ru/content_art-4.html – Назва з екрану

443. *Гатин М.* Немецкие историки о битве на Калке // *Гасырлар Авазы / Эхо веков.* – №3-4. – Казань, 2003. – *“Гасырлар Авазы”* [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2003_3_4/06/06_1/_ – Назва з екрану

444. *Зеленский Ю.В.* Половцы и Тмутаракань, вопросы взаимодействия // *Международные отношения в бассейне Черного моря.* Материалы X международной научной конференции. – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского Педагогического Университета, 2002. Библиотекарь. Ру. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://bibliotekar.ru/rusPrichernomogie/34.htm>

445. *Идрисов Ю., Ханмурзаев И.* Проблема образования средневекового кумыкского государства Шаухальство в контексте политического наследия Улуса Джучи на Северном Кавказе. Административно-территориальное деление и историческая география Восточного Предкавказья в XIII – начале XV вв. // *Золотоордынская цивилизация.* – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2008. – С. 122–136. – *“Кумыкский Мир”*. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9408> – Назва з екрану

446. *Исхаков Д.* Юго-Восток Татарстана: проблема изучения этнической истории региона XIV–XVII вв. – *“Тюрко-Татарский Мир”*. [Электронный ресурс]. Режим доступа. [_http://www.tataroved.ru/publication/almet/7/5/](http://www.tataroved.ru/publication/almet/7/5/) – Назва з екрану

447. *Казаков Е.* Внешняя политика Булгарии. – *“Казанский Кремль и Казань”*. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.kermen.ru/node/64> – Назва з екрану

448. *Калинина Т.М.* Сведения Ибн Хаукаля о походе Руси времен Святослава // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г. – М.: Наука, 1976. – Восточная литература [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Naikal/text4.phtml> – Назва з екрану

449. *Кальницька Н.Д.* Вплив половців на міжкнязівську дипломатію Русі у добу феодальної роздробленості // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 2009. – №6 Е

<http://www.nbu.gov.ua/e-journals/vsunud/2009-6E/09knddf.htm>

450. *Клеймьонова О.О.* Висвітлення особливостей взаємовідносин номадів з осілим населенням у вітчизняній історіографії // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 2009. – №3 Е

<http://www.nbu.gov.ua/e-journals/vsunud/2009-3E/09koouvi.htm>

451. *Клеймьонова О.О.* Русь і монголи: військово-політичні відносини першої половини XIII ст. // Гілея. – Вип.51. – К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2011.

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_51/Gileya51/I1_doc.pdf

452. *Кляшторный С.Г., Творогов О.В.* Ольберы // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. – “Фундаментальная Электронная Библиотека” [Электронный ресурс]. <http://feb.web.ru/feb/slovinc/es/es2/es2-2221.htm> – Назва з екрану

453. *Кумеков Б.Е.* Казахи и венгры: общие исторические корни. “Кумукский мир”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9388> – Назва з екрану

454. *Кумеков Б.Е.* Страна кимаков по карте ал-Идриси // Страны и народы Востока. – Т. X. – М., 1971. – с. 194–198 “Древние кыргызы. Очерки истории и археологии”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9388> – Назва з екрану

455. *Кызласов И.Л.* Кыпчаки и восстания енисейских племён в XIII в. // Совесткая Археология. – М.: Институт археологии Академии Наук СССР, 1980. – № 2. – С. 80–93. “Древние кыргызы. Очерки истории и археологии”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://kronk.narod.ru/library/kyzlasov-il-1980.htm> – Назва з екрану

456. *Кычанов Е.И.* Сведения в “Юань-ши” о переселениях кыргызов в XIII в. // Известия Академии наук Киргизской ССР. – Фрунзе: АН КиргССР, 1965. – Т. V – Вып.1 – С. 59–65 – “Центральноазиатский

исторический сервер". [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.kyrgyz.ru/?page=76> – Назва з екрану

457. *Кайрат Саки*. Юрта на пирамиде, или о Байбарсе со слов средневековых летописцев. – "*Центральноазиатский исторический сервер*". [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.kyrgyz.ru/?page=50_ – Назва з екрану

458. *Могильников В.А.* Кимаки. – Сросткинская культура. – Карлуки // Степи Евразии в эпоху Средневековья. – Серия: Археология СССР. – М.: Наука, 1981. – С. 43–52. "*Древние кыргызы. Очерки истории и археологии*". [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://kronk.narod.ru/library/mogilnikov-va-1981b.htm>. – Назва з екрану

459. *Прийак Омелян*. Половці // Український історик. – №37–38 (1977). – С. 112–118. – "*Ukrainian Historical Library*". [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://ukrhistory.narod.ru/texts/pritsak-3.htm> – Назва з екрану

460. *Пиков Г.Г.* Кидани и Сибирь // Из прошлого Сибири. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского Государственного Университета, 1996. – Вып. 2. – Ч. 1. – "*Центральноазиатский исторический сервер*". [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.kyrgyz.ru/?page=275>. – Назва з екрану

461. *Плетнева С.А.* Хан Боняк и его время // Проблемы археологии. – Вып.2. – Л.1978. – С. 174–180. // "*Древние кыргызы. Очерки истории и археологии*". [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://kronk.narod.ru/library/pletnyova-sa-1978.htm> – Назва з екрану

462. *Савинов Д.Г.* К исторической оценке генеалогической легенды о происхождении кимаков // Краткое содержание докладов Лавровских (Среднеазиатско-Кавказских) чтений. 1990–1991. – СПб., 1992. – С. 27–29 // "*Древние кыргызы. Очерки истории и археологии*". [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://kronk.narod.ru/library/savinov-dg-1992.htm> – Назва з екрану

463. *Савинов Д.Г.* Этническое окружение страны енисейских кыргызов // Историческая этнография. – Вып. 3. Малые этнические и этнографические группы. – СПб., 2008. – С. 110–122 "*Древние кыргызы. Очерки истории и археологии*". [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://kronk.narod.ru/library/savinov-dg-2008a.htm> – Назва з екрану

464. *Сагидуллин М.А.* Семантико-этимологический словарь сибирскотатарских этнопонимов. "*Тюркологические публикации*". [Электронный ресурс]. Режим доступа. turkolog.narod.ru/info/st-7.doc – Назва з екрану

465. Уиницкий В. Канглы – предки кангаласцев. [Электронный ресурс]. “Центральноазиатский исторический сервер”. Режим доступа <http://www.kyrgyz.ru/?page=49> – Назва з экрану

466. Уиницкий В. Кимаки – народ Ураанхай-Саха? “Центральноазиатский исторический сервер”. [Электронный ресурс]. Режим доступа <http://www.kyrgyz.ru/?page=47> – Назва з экрану

467. Худяков Ю.С. О происхождении культуры средневековых кыпчаков // Древности Алтая. – Горно-Алтайск: Горно-Алтайский Государственный Университет, 2004. – №12. “Древности Алтая”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2004/12/17.html> – Назва з экрану

468. Юрченко А. Клятва на золоте: тюркский вклад в монгольскую дипломатию // Тюркологический сборник, 2007–2008: история и культура тюркских народов России и сопредельных стран. – М.: Восточная Литература, 2009. – С. 410–423. – “Евразийский исторический сервер”. [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.eurasica.ru/articles/library/aleksandr_yurchenko_klyatva_na_zolote_tyurkskiy_vklad_v_mongolskuyu_diplomatiyu/ – Назва з экрану

469. Якубовский А.Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. (Черты из торговой жизни половецких степей). // Византийский Временник. – М.: Изд-во Академии Наук ССР, 1927. – Т. XXV. – С. 53–76. – “Восточная литература”. [Электронный ресурс]. Режим доступа <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Bibi/frametext3.htm> – Назва з экрану

470. Bartha J. A Nagyikunság népviselete // Studia Folklorisztica et Ethnographica. – 44. – Debrecen, 2002. – Персональный сайт Юлиі Барти. [Электронный ресурс]. Режим доступа <http://barthajulia.uw.hu/nepviselete.htm> – Назва з экрану

471. Golden P.B. The Codex Cumanicus // Central Asia Monuments. Istanbul: ISIS Press, 1992. Веб-сайт Eurasia Research Center [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://eurasia-research.com/erc/002cam.htm> – Назва з экрану

472. Kumekov B. XII–XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak’Taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında: 1993, “Ulaşlı toplulukları kültür araştırma geliştirme ve bilim derneği”. [Электронный ресурс]. – <http://www.ulasli.org/sm/index.php?topic=634.0> – Назва з экрану

473. Mărculeț V. Unele considerații asupra relațiilor Imperiului Vlaho-Bulgar cu Imperiulul de Nicea și cu imperiul de Thessalonik (1204–1261) // Studia Universitatis Cibiensis. – Cibiu, 2004. – Series Historica. – 1. – P. 99–110. “Facultatea de Istorie și Patrimoniu. Niculae Lupu”. [Электрон-

ний ресурс] Режим доступу. <http://istorie.ulbsibiu.ro/StudiaI.html> – Назва з екрану.

474. *Madgearu A.* Români și pecenegi în Sudul Transilvaniei // *Relatii Interetnice în Transilvania. Secolele IV–XIII.* – Bibliotheca Septemcasternsis. – Vol. XII. – București: Departamentul pentru Relații Interetnice – Editura Economică București, 2005. – P. 111–120. “*Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvăneania*”. [Електронний ресурс] Режим доступу. <http://arheologie.ulbsibiu.ro/publicatii/bibliotheca/relatii%20interetnice%20in%20transilvania/6%20madgearu/articol1.htm> – Назва з екрану.

475. *Madgearu A.* Români în opera Notarului Anonim // *Bibliotheca Rerum Transsylvaniae.* – XXVII. – Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, 2001. Веб-публікація з веб-сайту “*GeoCities*”. Режим доступу. <http://www.geocities.com/amadgearu/notary.htm>

476. *Mándoky Kongur István.* A hantos-széki kunok // *Székesfehérvár évszázadai – Székesfehérvár, 1972.* – 2. Középkor. – “*Terebess Online*”. [Електронний ресурс] Режим доступу <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunhantos.html> – Назва з екрану.

477. *Mándoky Kongur István.* A kunok ulas törzse és törökségi kapcsolatai // *Jászok – XXII.* – Szolnok, 1976. – 1–2. “*Terebess Online*”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunulas.html> – Назва з екрану.

478. *Mualla Uydu Yücel.* End of cumans: battle of Kalka and their entrance into eastern Europe. *Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова* [Електронний ресурс]. Режим доступу – <http://www.iie.kz/magazine/11/13.jsp> – Назва з екрану.

479. *Özyetgin A.M.* Yüzyülda Ünlü Arap Filolog Ebu Hayyan’ın bilgisi dâhilindeki türk dünyası. – “*Ankara Üniversitesi Dergiler Veritabanı*”. [Електронний ресурс] Режим доступу. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/12/921/11486.pdf>. – Назва з екрану.

480. *Sinor D.* The Mongols in the West // *Journal of Asian History.* – Bloomington, 1999. – Vol. 33. – №1. – P.1–44. – “*De re militari*”. [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://www.deremilitari.org/resources/articles/sinor1.htm> – Назва з екрану.

481. *Stoyanow V.* Cumanian Anthroponymics in Bulgaria during the 15th Century // *Studia in Honorem Professoris Verae Mutafchievae.* – Sofia: Amicita, 2001. – P. 315–332. – Персональна веб-сторінка В. Стоянова. [Електронний ресурс]. Режим доступу http://www.ihist.bas.bg/CV/Valery_Stojanow/VS_Anthroponymis.htm – Назва з екрану.

482. *Zuev Yu.A.* Se–Yanto Kaganate and Kimeks (Türkie ethnogeography

of the Central Asia in the middle of 7th century) // *Shygys*. – №1. – P. 11–21. – №2. – P. 3–26. *Turkic World* [Електронний ресурс]. – Almaty: Oriental Studies Institute, 2004. <http://www.turkicworld.org/> – Назва з екрану.

483. *Zuev Yu.A.* Horse Tamgas from Vassal Princedoms // *Works of History, Archeology, and Ethnography Institute*. – Vol. 8. – Alma-Ata: Publishing House of the Kazakh SSR Academy of Sciences, 1960. – P. 93–140. *Turkic World* [Електронний ресурс]. <http://www.turkicworld.org/> – Назва з екрану.

484. *Zimonyi Istvan*. History of the Turkic speaking peoples in Europe before Ottomans. – Веб-публікація з веб-сайту Університета Уппсали. Інститут Лінгвістики та Філології. [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://www.Lingfil.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/Zimonyi I.P.pdf>

– Назва з екрану.

Дисертації та автореферати дисертацій

485. *Бабенко Р.В.* Взаємовідносини Золотої Орди і Південно-Західної Русі в XIII ст. // Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук – Спеціальність 07. 00. 02 – Всесвітня історія / *Р.В. Бабенко*, НПУ ім. М.П. Драгоманова – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 206 с.

486. *Бушаков В.А.* Тюркская этноэкономика Крыма // Дисертація на соискание ученой степени кандидата филологических наук – Специальность 10. 02. 06 – Тюркские языки / *В.А. Бушаков*, Академия Наук СССР Институт языкознания Академии Наук СССР – М.: Академия Наук СССР Институт языкознания Академии Наук СССР, 1991. – 265, 104 с.

487. *Джиоев М.К.* Алания в XIII–XIV вв. // Автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата исторических наук – Специальность 07. 00. 02 – Отечественная история / *М.К. Джиоев*; Московский Государственный Университет. – М.: Издательство Московского Государственного Университета, 1982. – 23 с.

488. *Клеймьонова О.О.* Стосунки номадів південноруських степів з осілим населенням Давньої Русі (до монгольської навали) // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук. – Спеціальність 07. 00. 01 – Історія України/ *О.О. Клеймьонова*. – Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 2010. – 20 с.

489. *Папаскири З.В.* Грузия и Восточная Европа в XI–XII вв. // Автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата исторических наук – Специальность 07. 00. 02 – Отечественная история *З.В. Папаскири*. М.: Изд-во Московского университета, 1978. – 27 с.

490. *Абдуманов Р.А.* Кыпчакский компонент в этногенезе кыргызов. // Автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата исторических наук – Специальность 07. 00. 02. (всемирная история), *Р.А. Абдуманов* – Евразийский исторический сервер [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.eurasica.ru/articles/kyrgyz/ra_abdumanov_kipchakskiy_komponent_v_etnogeneze_kirgizov/ – Назва з екрану.

491. *Вегерчук С.М.* Етнополітична історія населення Карпато-Причорноморських земель (друга половина XI – перша половина XIII ст.). // автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук. – Спеціальність 07. 00. 02. *С.М. Вегерчук* – Всесвітня історія – О.: Одес. нац. ун-т ім. І.І.Мечникова, 2006. – 20 с. Диссертации и авторефераты Украины [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://dissert.com.ua/contents/28112.html> – Назва з екрану

492. *Гуркин С.В.* Половцы евразийских степей. Проблемы этнополитической истории VII – первой половины XII в. // Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук. – Специальность 07. 00. 02 – Отечественная история. *С.В. Гуркин* – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2000. – 235 с. disserCat. Научная электронная библиотека [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.dissercat.com/content/polovtsy-evraziiskikh-stepей-problemy-etnopoliticheskoi-istorii-vii-pervaya-tret-xii-vv> – Назва з екрану

493. *Инков А.А.* Древняя Русь и половцы во второй половине XI – первой трети XIII в. // Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук. – Специальность 07. 00. 02 – Отечественная история, *А.А. Инков* – Саранск: Мордовский государственный университет имени Н.П. Огарева, 2001. – 308 с. disserCat. Научная электронная библиотека [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.dissercat.com/content/drevnyaya-rus-i-polovtsy-vo-vtoroi-polovine-xi-pervoi-treti-xiii-veka> – Назва з екрану

494. *Кудрявцева Е.Ю.* Древнерусско-половецкое пограничье в степном Подонье: Вторая половина XII – первая треть XIII в. // Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук. – Специальность 07. 00. 06 – Археология, *Е.Ю. Кудрявцева* – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2000. – 213 с. disserCat. Научная электронная библиотека [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.dissercat.com/content/drevnerussko-polovetskoe-pograniche-v-lesostepnom-podone-vtoraya-polovina-xii-pervaya-tret-x> – Назва з екрану

495. *Кузембаев Н.Е.* История изучения кипчакских племен в России (XVIII–XX ст.) // Диссертация на соискании научной степени кандидата исторических наук. – Специальность 07. 00. 09 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования, *Н.Е. Кузембаев* – Павлодар: Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова, 2008. Ru docs [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://rudocs.exdat.com/docs/index-433782.html> – Назва з екрану.

496. *Кылдыроглу М.* Этнополитические связи кыргызов и кыпчаков во второй половине XI–XIII в. // Автореферат на соискание научной степени кандидата исторических наук / *М. Кылдыроглу* – Бишкек: Кыргызский национальный университет им. Жусупа Баласагына, 2007. – 20 с. – Евразийский исторический сервер [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.eurasica.ru/articles/kyrgyz/mehmet_kyldyroglu_etnopoliticheskie_svyazi_kyrgyzov_i_kypchakov_vo_vtoroy_pолоvine_ix-xvi_vv/ – Назва з екрану

497. *Любчанская Т.В.* Средневековые кочевники Восточной Европы и Русь (кочевые элементы в генезисе древнерусской государственности) // Диссертация на соискании научной степени кандидата исторических наук. – Специальность 07.00.02 – Отечественная история. – Челябинск: Челябинский государственный университет, 2004. – 231 с. disserCat. Научная электронная библиотека [Электронный ресурс]. Режим доступа. – <http://www.dissercat.com/content/srednevekovye-kochevniki-vostochnoi-evropy-i-drevnyaya-rus-kochevye-elementy-v-genezise-drev> – Назва з екрану.

498. *Мінєнкова Н.Є.* Кочовики Південно-Східної Європи X–I пол. XIII ст. в українській та російській історіографії // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук, *Н.Є. Мінєнкова* – Спеціальність 07.00.06. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Донецьк: Донецький національний університет, 2005. – 20 с. Диссертации и авторефераты Украины [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://disser.com.ua/contents/28396.html> – Назва з екрану.

499. *Светлов А.Є.* Військова організація та воєнне мистецтво половців // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук – Спеціальність 20.02.22 – військова історія. / *А.Є. Светлов* – К.: Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАНУ, 2004. – 20 с. Диссертации и авторефераты Украины [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://disser.com.ua/content/273570.html> – Назва з екрану.

500. *Смирнов І.О.* Кочове населення на південному заході України (кінець IX – перша половина XVII ст.) // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук. – Спеціальність 07. 00. 01 – Історія України/ *І.О. Смирнов*, Одес. держ. ун-т ім. І.І.Мечникова – Одеса: Одес. держ. ун-т ім. І.І.Мечникова, 1999. – 20 с. – Українські реферати [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://www.ukrreferat.com/index.php?referat=79619> – Назва з екрану

Ярослав Валентинович Пилипчук
ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ДАШТ-І КИПЧАК
у IX–XIII ст.

Текст надруковано в авторській редакції

Літературний редактор
Овчарук Н.М.

Коректор
Нагірняк Я.В.

Комп'ютерний дизайн та макетування
Литвина О.М.

Підп. до друку 19.02.2013. Формат 60x90/32
Папір офс. Ум. друк. арк.14.50 Зам. №128
Видавництво Інституту сходознавства НАН України,
01001, Київ-1, вул. Грушевського, 4, к. 215